

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ГУМАНІТАРНИЙ
ВІСНИК

ЧИСЛО 22

СЕРІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 6

ЧЕРКАСИ 2015

Засновник: Черкаський державний технологічний університет.

Виходить двічі на рік.

Число 22 друкується згідно з рішенням Вченої ради ЧДТУ,
протокол № 8 від 23.03.2015 р.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 04.07.2014 р. № 793 «Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки» Черкаського державного технологічного університету включено до Переліку наукових фахових видань України.

Члени редколегії:

Бушин М.І., д.і.н., професор – головний редактор серії «Історичні науки»,

Лазуренко В.М., д.і.н., професор – заступник головного редактора серії «Історичні науки»,

Стадник І.Ю., к.і.н., доцент – відповідальний секретар,

Виговський М.Ю., д.і.н., професор,

Гуржій О.І., д.і.н., професор,

Курсєєва О.А., к.і.н., доцент,

Лисенко О.Є., д.і.н., професор,

Рєснт О.П., д.і.н., професор,

Самородов Д.П., д.і.н., професор,

Федорова А.В., д.і.н., професор,

Храмова-Баранова О.Л., д.і.н., професор,

Чубіна Т.Д., д.і.н., професор,

Моклак Я., д.і.н. (Ягелонський університет, Польща).

Рецензенти: **Гоцуляк В.В.,** доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького;

Морозов А.Г., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. праць. – Число 22. Вип. 6 / М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2015. – 277 с. – (Серія : Історичні науки).

Досліджуються актуальні аспекти проблем історії України, історії української культури, історії науки і техніки; розкривається внесок видатних особистостей у розвиток науки та культури.

Для науковців, викладачів та аспірантів вищих навчальних закладів.

УДК 94

За точність посилань та достовірність фактичного матеріалу відповідальність несуть автори. Редакція може не поділяти погляди авторів.

**Присвячується 55-річчю від дня заснування
Черкаського державного технологічного
університету**

ЗМІСТ

Історія України

Бушин М.І. Черкаський державний технологічний університет: сторінки історії.....	8
Ярмоленко М.І. Регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні другої половини ХХ ст.: історіографія.....	15
Лисенко А.І. Становище жінок в Україні: історичний досвід вирішення соціально-правових питань (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.)	27
Силка О. З. Бібліотеки сільських агрокультурних просвітницьких організацій на початку ХХ ст.	34
Синявська Л.І. Діяльність машинобудівних та металообробних підприємств Сходу і Півдня України у 1914–1916 рр.	43
Ілляшенко Ю.Ю. Джерелознавчий аспект дослідження становища дітей в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)	55
Ярославська Л.П. Становлення і розвиток фізичного виховання у навчальних закладах України в другій половині ХІХ ст.	64
Деменко Л.М. Пожежні організації Києва і Чернігова кінця ХІХ – початку ХХ ст. за матеріалами журналу «Пожарное дело»	75
Бінецька О.В. Вивчення іноземних мов в інститутах шляхетних дівчат протягом ХІХ – на початку ХХ ст.	87
Тептюк Л.М. Внесок інтелігенції у культурні процеси на Черкащині в період української національної революції 1917–1920 років в контексті загальноукраїнського піднесення	94
Перехрест І.В. До питання про працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни у повоєнний період (1944–1950 рр.)	103
Томазов В.В. Благодійниці та громадські діячки з кола одеських купців хіоського походження.....	112
Мирончук А.С. Маловідомий нарис А.В. Флоровського з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр.: запровадження до історіографічного контексту	123
Лазуренко В.М. Товарно-грошові відносини в українському селі в радянський доколгоспний період.....	139
Яшан О.О. Окупаційна повсякденність: соціально-культурний аспект	149

<i>Худолей О.С.</i> Стан пам'яткоохоронної справи незалежної України: історіографія проблеми 1991–2008 рр	158
<i>Милько В.І.</i> Навчальні округи Російської імперії: управління та адміністративно-інспекторський нагляд (1861–1866)	170
<i>Тимів І.М.</i> Хронологія татарських і турецьких набігів на Україну в 1520–1525 рр.	187
<i>Калініченко К.С.</i> Військові традиції українського козацтва	205
<i>Голуб О.О.</i> Демографічна ситуація на Черкащині (2013–2015 рр.)	215
<i>Чепурда Г.М.</i> Початковий етап гідробудівництва та зрошення в Україні напередодні «Великого плану перетворення природи»	221
<i>Стадник І.Ю.</i> Етнічний склад населення Центральної України 90-х рр. ХХ ст. як ресурсний потенціал національно-культурного відродження... ..	225
<i>Чубіна Т.Д.</i> Історичні портрети жінок родини Потоцьких: сестри Софія та Ольга	232
<i>Спіркіна О.О.</i> Культурно-мистецьке життя Черкащини 1991–2001 років у контексті національного відродження: історіографія проблеми	241
Історія української культури	
Історія науки та техніки України	
<i>Храмова-Баранова О.Л.</i> Асоціативна ілюстрація в створенні дизайну інтерактивних видань в Україні	255
<i>Ротте С.В., Пшенишна Н.М.</i> Іван Пулюй та Вільгельм Рентген: історія великого винаходу	262
<i>Храмова-Баранова О.Л., Гладкова І.П., Деркач С.П.</i> Трансформація архітектурних форм доби Київської Русі на основі стандартів міряння	267
<i>Про авторів</i>	275

CONTENTS

The history of Ukraine

Bushyn M. Cherkasy State Technological University: pages of history	8
Yarmolenko M. Regional features of ethno-cultural processes in Ukraine in the second half of the twentieth century: historiography.....	15
Lisenko A. The situation of women in Ukraine: historical experience in dealing with social and legal issues (90's of XX century – beginning of XXI century)	27
Sylka O. Libraries of rural agricultural educational organizations early twentieth century	34
Syniavska L. The activity of engineering and metal processing companies of east and south of Ukraine in 1914–1916 years	43
Illyashenko Y. Source-side research situation of children in Ukraine period of building civil society (90's of XX century – beginning of XXI century)	55
Yaroslavskaya L. Formation and development of physical education at educational institutions in Ukraine of the second half of the 19-th century.....	64
Demenko S. Firefighters organizations of Kiev and Chernigov late XIX – early XX century after materials of the magazine "Firefighting"	75
Binetska O. Studying of foreign languages in the Institute for Noble Maidens throughout the nineteenth – early twentieth century.....	87
Teptyuk L. The contribution of intellectuals in cultural processes in Cherkasy during Ukrainian national revolution of 1917–1920 in the context of the rise nationwide	94
Perehrest I. The question of the employment of disabled in World War II at the post-war period (1944–1950 years)	103
Tomazov V. Philanthropists and public women from the Odessa's Merchants of chios origin	112
Myronchuk A. Little-known essay of A.V. Florovsky from the history of the Legislative Commission of 1767–1774: introducing in historiographical context.....	123
Lazurenko V. Commodity-money relations in the Ukrainian village of the period before soviet collective farms organizing.....	139
Yashan O. Occupation everyday life: social and cultural aspects.....	149

<i>Hudoliy O.</i> Changes and prospects of field of national sight' protection business of independent Ukraine: historiography of problem (1991–2008).....	158
<i>Mylko V.</i> Teaching vicinity of the Russian empire, management and administrative-inspector supervision (1861–1866)	170
<i>Tymiv I.</i> The chronology of the Tatar and Turkich invasions to Ukraine in 1520–1525	187
<i>Kalinichenko K.</i> Military traditions of Ukrainian Cossacks.....	205
<i>Golub O.</i> Demographic situation in the Cherkasy region (2013–2015)	215
<i>Chepurda G.</i> The initial phase of hydro construction and irrigation in Ukraine on the eve of «The Great Plan of Nature Transformation»	221
<i>Stadnyk I.</i> Ethnic composition of Central Ukraine population in 90th of twentieth century as a resource potential of national cultural renaissance	225
<i>Chubina T.</i> Historical portraits of the women of Pototsky family: sisters Sofia and Olha	232
<i>Spirkina O.</i> Cultural-artistic life of Cherkashchyna of 1991–2001 years in the context of the national revival: historiography of problem	241

The history of Ukrainian culture

<i>Khramova-Baranova H.</i> Associative illustration in creation of design of interactive editions in Ukraine	255
<i>Rotte S., Pshenishna N.</i> Ivan Puliui and Wilhelm Roentgen: background of great inventions	262
<i>Khramova-Baranova H., Gladkova I., Derkach S.</i> Transformation of architectural forms of time of Kiev Rus on the basis of standards of measuring	267
<i>About the authors</i>	275

М. І. Бушин

ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено 55-річчю заснування Черкаського державного технологічного університету. Проаналізовано діяльність його керівників у становленні й розвитку вищого навчального закладу, починаючи від першого декана Черкаського загальнотехнічного факультету Київського технологічного інституту харчової промисловості – Лещенка Дмитра Дмитровича і до сьогодні.

Ключові слова: Черкаський державний технологічний університет, сторінки історії, керівники, загальнотехнічний факультет, команда, навчання, знання.

Відлік Черкаського державного технологічного університету йде від 15 березня 1960 року. 29 лютого Міністр вищої і середньої освіти СРСР Е. Єлютін підписав наказ, в якому зазначалося: організувати на території Української РСР з 15 березня 1960 року загальнотехнічні заочні факультети, у тому числі в місті Черкаси. Наш факультет було підпорядковано Київському технологічному інституту харчової промисловості.

20 травня 1961 року факультет було підпорядковано Київському інженерно-будівельному інституту. 10 листопада 1977 року факультет перетворено на Черкаський філіал Київського інженерно-будівельного інституту. 1 грудня 1979 року Черкаський філіал Київського інженерно-будівельного інституту було підпорядковано Київському політехнічному інституту.

26 липня 1991 року Черкаський філіал Київського політехнічного інституту став самостійним вищим навчальним закладом – Черкаським інженерно-технологічним інститутом.

26 вересня 2001 року прем'єр-міністр України А. Кінах підписав розпорядження «Про утворення Черкаського державного технологічного університету».

За роки свого існування Черкаський державний технологічний університет завдяки потужному кадровому потенціалу та накопиченому досвіду навчальної, наукової та виховної роботи перетворився на провідний науково-педагогічний центр з підготовки висококваліфікованих кадрів у Шевченківському краї.

Першим керівником Черкаського загальнотехнічного факультету був кандидат технічних наук, доцент Лещенко Дмитро Дмитрович, який дуже багато зробив для становлення та подальшого зміцнення цього навчального закладу. Першими викладачами факультету були: В. П. Криштопа, О. Є. Кравченко, М. П. Лоєцький, Д. С. Сирота, Н. І. Пересипкіна,

В. С. Королевич, А. В. Агальцев, В. І. Шатохін та інші. У 1960 році науковий ступінь та вчене звання мали лише дві особи – П. Ю. Маруня та І. Я. Казінкін. Доценти М. Є. Фонкіч та Г. О. Бугаєнко працювали за сумісництвом.

Черкаська область була наймолодшою в Україні. Йшов бурхливий розвиток, тому на той час найбільшим попитом користувалася професія інженера-будівельника. І з 20 травня 1961 року Черкаський загально-технічний факультет було підпорядковано Київському інженерно-будівельному інституту. На той час на факультеті навчалось близько 500 студентів. У 1963 році відбувся перший випуск. Всі студенти після трирічного терміну навчання були переведені до вищих навчальних закладів України.

Промисловість нашої області розвивалася швидкими темпами. Отже, потрібні були висококваліфіковані інженерні кадри, а тому підприємства області були зацікавлені у швидкому становленні навчального закладу. У 1969 – 1970 рр. за рахунок підприємств хімічної промисловості міста Черкаси було споруджено два навчальні корпуси.

З 1970 по 1975 рр. загальнотехнічний факультет очолював кандидат технічних наук, доцент Аліпов Георгій Іванович. За цей час було зроблено вагомий внесок у розвиток та поліпшення роботи факультету, зокрема, добудовано гуртожиток № 1 та їдальню на 220 місць.

У 1976 році керівником факультету було призначено кандидата технічних наук, доцента Кайдаша Миколу Геврасійовича. В цей період розвивалася, зміцнювалася матеріально-технічна база, збільшувався контингент студентів і кадровий склад, і тому рамки загальнотехнічного факультету стали завузькими. Тому, завдячуючи обласному керівництву і особисто Лутаку Івану Кіндратовичу, факультет було перетворено на Черкаський філіал Київського інженерно-будівельного інституту. Було поставлено за мету зробити самостійний технічний вищий навчальний заклад на Черкащині, розроблено генеральний план розвитку Черкаського філіалу на 1980 – 1990 роки. Згідно з цим планом у березні 1980 року розпочалося будівництво нового дев'ятиповерхового навчально-лабораторного корпусу (нині – головний корпус Черкаського державного технологічного університету).

Будівництво цього об'єкта велося за рахунок пайових коштів промислових підприємств Черкаської області. Цей об'єкт було здано у 1983 році.

Розширення філіалу сприяло появі нових висококваліфікованих працівників, зокрема доктора технічних наук, професора А. К. Поліщука, кандидатів технічних наук, доцентів П. А. Донченка, Г. Т. Олійника, Л. П. Бедлевич.

Найбільшим досягненням у розвитку нашого університету став його перехід у підпорядкування Київському політехнічному інституту. Це сталося завдяки спільним зусиллям керівників Черкаської області і міста Черкаси, зокрема І. К. Лутака, В. Г. Сокоренка, С. М. Гребенюка.

1 грудня 1979 року Черкаський філіал Київського інженерно-будівельного інституту було підпорядковано Київському політехнічному інституту. Це внесло докорінні зміни в профіль філіалу. Розпочалася підготовка спеціалістів різних галузей народного господарства.

Із 1980 по 1987 рр. філіал очолював доктор технічних наук, професор Поліщук Анатолій Костянтинович. Він дуже багато зробив для подальшого розвитку навчального закладу. Інтенсивно почали прибувати до філіалу нові кваліфіковані кадри, почали захищати кандидатські дисертації працівники, які працювали раніше в філіалі, почали працювати в навчальному закладі доктори наук, професори С. І. Губар, Є. О. Васильцов, В. І. Биков, Ю. О. Кочкар'єв. У 1985 році у філіалі працювало вже п'ять докторів наук, професорів, 45 кандидатів наук, доцентів. Усі вони мали наукові зв'язки з провідними вченими Київського політехнічного інституту. У 1985 році у Радянському Союзі розпочалася перебудова. А з її початком змінилася процедура призначення керівників колективів. Їх почали обирати на загальних зборах працівників підприємств, організацій і установ.

Автор цієї статті пам'ятає, як у квітні 1987 року на загальних зборах колективу філіалу одноголосно директором було обрано професора Бикова Валентина Івановича. На зборах був присутній професор Київського політехнічного інституту доктор технічних наук, професор А. В. Праховник.

За часи керівництва навчальним закладом Валентином Івановичем Биковим зміцнювалася матеріально-навчальна база. З 1987 по 1991 рр. кількість спеціальностей денної форми навчання зросла з 2 до 6, кількість кафедр – з 8 до 16, докторів наук – з 5 до 16, кандидатів наук – з 45 до 55. Навчальний заклад поновлювався професорами, зокрема, розпочали свою роботу Р. А. Аблязов, В. Я. Білоусов, Д. І. Котельников, Ю. П. Кунченко, Б. П. Мінаєв, С. П. Поляков, П. О. Руденко; захистили докторські дисертації В. А. Ващенко, В. І. Діскант, В. К. Шпак, В. Т. Шпак.

За керівництва В. І. Бикова збудовано навчально-лабораторний корпус № 4. Велика роль у його будівництві відводиться заступнику директора філіалу А. О. Надточому і начальнику відділу капбудівництва Н. О. Васильєвій.

26 липня 1991 року за клопотанням керівних органів Черкаської області, Київського політехнічного інституту, Міністерства освіти України Кабінет Міністрів України прийняв рішення про створення на базі Черкаського філіалу КПІ Черкаського інженерно-технологічного інституту (ЧІТІ) як самостійного навчального закладу з державною формою власності.

Першим ректором інституту був обраний Валентин Іванович Биков. Необхідно бути об'єктивними і зазначити, що в цей час в інституті почало буяти життя: відкриваються нові спеціальності, збільшується контингент студентів. На початок створення інституту було шість спеціальностей денної форми навчання, а потім додалося ще десять.

У складі ректорату налічувалося шість проректорів, а саме: М. Д. Сирота, В. Д. Акіньшин, В. М. Яценко, М. І. Бушин, П. Н. Сьобко, В. М. Лукашенко.

У цей час дуже активізувалася підготовка наукових кадрів через створену в 1991 році у Черкаському інженерно-технологічному інституті аспірантуру. Цю роботу здійснювали проректори з наукової роботи: 1991 – 1997 рр. – В. Д. Акіньшин; 1998 р. – Ю. Г. Лега; 1999 – 2000 рр. – В. Я. Білоусов. На цій посаді також працювали професори В. М. Шарапов, Ю. П. Кунченко, Т. М. Качала.

Інститут набував сил, постійно розвивався і зміцнював матеріальну базу. У вересні 1998 року ректором Черкаського інженерно-технологічного інституту на зборах трудового колективу було обрано Легу Юрія Григоровича. В цей час в інституті налічувалося 9 факультетів, 30 кафедр, підготовка фахівців здійснювалася із 11 напрямів за 17 спеціальностями та 26 спеціалізаціями. До структури інституту було включено Смілянський радіотехнікум.

На 1 грудня 2000 року у Черкаському інженерно-технологічному інституті налічувалося 5450 студентів, із них 3371 – за денною формою, 2079 – за заочною, 2395 студентів навчалися за рахунок бюджету держави, решта – на умовах контракту. В інституті працювали магістратура та екстернат, де навчалася майже 80 осіб.

Структура нашої Alma mater включає: 10 навчальних корпусів, п'ять науково-дослідних лабораторій, потужну науково-технічну бібліотеку, книжковий фонд якої налічує близько 450 тисяч примірників, редакційно-видавничий центр, який щороку випускає понад 100 назв навчальної та наукової літератури, виробничо-промислову базу, автошколу, фізкультурно-оздоровчий комплекс з двома спортивними залами і стадіоном на п'ять тисяч глядачів, чотири гуртожитки на 2044 місця, дві бази відпочинку – на річці Рось і на березі Чорного моря. Університет має власний лікувально-оздоровчий комплекс. Крім цього, функціонують їдальня, буфети, медичний пункт. З 19 травня 2014 року університет очолила доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України Т. М. Качала.

Важливою формою діяльності колективу Черкаського державного технологічного університету є підготовка наукових кадрів, зокрема через аспірантуру. Нині в аспірантурі навчається 140 осіб усіх форм навчання. Підготовка аспірантів здійснюється майже на всіх кафедрах, наукове керівництво здійснюють доктори наук, професори. Аспірантура відповідає тим профілям, за якими здійснюється підготовка фахівців університету, тому майже всі аспіранти, які успішно закінчують навчання, залишаються на кафедрах університету. За час існування аспірантури й докторантури в університеті захищено 200 кандидатських та 30 докторських дисертацій.

В університеті працює спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій К 73.052.01 з трьох спеціальностей: 05.13.05 – комп'ютерні системи і компоненти; 05.13.06 – інформаційні технології; 01.05.02 – математичне моделювання та обчислювальні методи; К 73.052.03 – по захисту дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

В університеті діє потужна науково-технічна бібліотека. За час свого існування вона перетворилася на сучасний освітній, науково-інформаційний та культурний центр нашого навчального закладу. Бібліотека забезпечує повне, якісне й оперативне бібліотечно-інформаційне обслуговування студентів, аспірантів, викладачів, наукових працівників та співробітників університету. Багатогалузевий фонд літератури налічує понад 375 тисяч примірників навчальної, наукової, нормативно-технічної, художньої, іноземної літератури. Тільки за один рік бібліотека видає понад 610 тисяч примірників літератури. Близько 17,7 тисяч читачів щорічно користуються послугами чотирьох читальних залів, серед яких електронний читальний зал.

Автор статті особисто подарував бібліотеці 1511 примірників книг за різним профілем.

Колектив бібліотеки – це 18 працівників-фахівців бібліотечної справи. Вони віддають свої знання, досвід, частиночку своєї душі для читачів. Нині бібліотечний колектив очолює кандидат історичних наук Ярослава Юрїївна Коваленко.

Наша *Alma mater* активно проводить наполегливу роботу з підвищення якості рівня професорсько-викладацького складу. В університеті постійно проводяться заходи по впровадженню нових комп'ютерних інформаційних технологій. До 2019 року наша незалежна країна потребуватиме 100 тисяч кваліфікованих ІТ-фахівців для всіх напрямків економіки. А тому ЧДТУ співпрацює з Черкаською держадміністрацією, створивши ІТ-кластер – спробу поєднати роботодавців і навчальні заклади. Черкаський державний технологічний університет увійшов до ІТ-асоціації України, яка є членом світової ІТ-асоціації. Цією ідеєю, на думку автора, повинен проникнутися увесь колектив університету та постійно наполегливо працювати над поставленим завданням, тоді ми досягнемо успіху.

Наші науковці мають досвід участі у проектах Євросоюзу. Університет входить до різних мереж трансфер-технологій. Наприклад, програми DAAD і TEMPUS вже надали можливість створити на базі університету техно-інкубатор. Ми на новому партнерському рівні співпрацюємо з зарубіжними вищими навчальними закладами та організаціями. Діяльність ЧДТУ показує активність у співпраці з навчальними закладами таких країн: США, Канада, Німеччина, Франція, Іспанія, Нідерланди, Польща, Болгарія, Молдова, Греція, Чехія, Словаччина, Вірменія, Китай, Кіпр. Тепер університет може готувати спеціалістів за подвійним дипломом, і не лише в магістратурі, а й з першого курсу. Ми можемо відправляти на практику наших студентів, і причому з усіх спеціальностях, за кордон.

У Черкаському державному технологічному університеті з 2014 року відкрито народний університет. Він займається соціалізацією пенсіонерів. Тут читають лекції з історії України, української мови, іноземних мов, комп'ютерої грамотності тощо. Автор статті в народному університеті читає слухачам курс «Історія України». Активно народним університетом займається Сергій Інокентійович Мордвінов.

В університеті у 2014 році також створено відділ, який займається дуже важливими й актуальними проблемами: енергозбереження, енергоефективність, модернізація систем опалення. ЧДТУ має 15 проєктів, які готові до втілення.

Вже протягом трьох років наш університет бере участь у норвезькому проєкті «Водна гармонія». Наші студенти на стажуванні в Норвегії були в десятці найкращих серед багатьох країн світу.

В університеті діє система формування національної свідомості й виховання патріотизму. Необхідно згадати, що з 2005 року діє центр культури та виховання, а у 2014 році в університеті створено науково-навчальний центр з ековиховання та екологічної безпеки, центр національно-патріотичної гідності.

Патріотизм передається з молоком матері, а знати й любити свою країну, її історію треба з пуп'янка. І тому я глибоко переконаний, що рідну історію України треба вивчати навіть у технічному вищому навчальному закладі з першого по останній курс. І вивчати проблемно, обмізковуючи кожную історичну подію, кожную історичну постать. Інженер, технолог має знати своє коріння, жититися ним, а крону – розвивати.

Слід бути патріотами своєї незалежної України не на словах, а на ділі. Необхідно передати молоді те, що ти корисного зробив для своєї України. Ось у чому патріотизм!

Підготовка фахівців і наукових кадрів для іноземних держав в університеті проводиться з 1988 року. За роки існування факультету тут отримали освіту понад 3000 студентів з 52 країн світу: з КНР, В'єтнаму, Камбоджі, Індії, країн Європи, Африки та Латинської Америки та інші.

Сьогодні в Черкаському державному технологічному університеті навчається майже 500 студентів з Італії, Росії, Молдови, Камеруну, Гани, Гвінеї, Туркменістану, Азербайджану, Таджикистану, Казахстану, Узбекистану, Єгипту, Сирії, Алжиру, Палестини, Китаю, Ірану.

Студенти, які закінчили наш вищий навчальний заклад, не втрачають зв'язків і не забувають про роки навчання у нас. Наприклад, Мустафа Ріад, якого добре пам'ятає автор цієї статті, тепер працює викладачем в університеті у себе на батьківщині. Він був дуже активним студентом. У себе в університеті створив клуб «Що? Де? Коли?» Він став ведучим програм української та російської музики на радіо, яке слухають в Йорданії, Палестині, Сирії, Ізраїлі.

Мігель Анхель Арегуа викладає в Аргентині українську мову за підручником «Українська мова для студентів-іноземців», який виданий у нас.

Крім того, іноземні громадяни захищають у нас кандидатські дисертації, зокрема наш випускник Іван Сарвар із Бангладеш. Мудар Альмаді, закінчивши наш університет, у 2009 році захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю 05.13.05 – «Комп'ютерні системи та компоненти».

На навчання до Черкаського державного технологічного університету приймаються громадяни близького й далекого зарубіжжя, які здобули освіту,

що відповідає рівню середньої школи України, і не мають медичних протипоказань для навчання та проживання на території нашої країни. Зараховуються іноземні громадяни незалежно від раси, статі, мови та релігії. Нині факультет по роботі з іноземними студентами очолює к.е.н. Білокінь Тарас Григорович.

15 березня 2015 року Черкаський державний технологічний університет відсвяткував своє 55-річчя. У медиків є прислів'я: «Організм живе, доки розвивається». А отже, Черкаському державному технологічному університету старіння не загрожує! Чому? А тому, що на сьогодні сформована сильна, амбітна команда на чолі з виконуючим обов'язки ректора Сергієм Анатолійовичем Назаренком. Ця команда дійсно зосереджує всі свої знання, творчість і енергію на розбудову нашої рідної Alma mater. І що головне – команда вважає студентів частиною своєї команди.

Список використаних джерел

1. Черкаський державний технологічний університет: європейський вектор освіти. – Черкаси: ЧДТУ, 2015. – 42 с.
2. Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: Видавець ПП Чабаненко Ю.А., 2013. – 27 с.
3. Голос профспілки. – 2015, березень, № 3 (88).
4. Молодь Черкащини. – 2015, 18 березня, № 11 (5262). – С. 2.
5. Черкаський державний технологічний університет: 50 років. – Черкаси: ЧДТУ, Вид. Чабаненко Ю., 2010. – 292 с.
6. Бушин М.І. Черкаський державний технологічний університет: сторінки історії. – Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2015. – 90 с.
7. Лега Ю.Г., Бушин М.І. Вчені Черкаського державного технологічного університету. – Черкаси.
8. Бушин М.І. Науковий потенціал Черкащини: персоналії. – Черкаси: Видавець ФОП, 2015. – 530 с.

References

1. Cherkas'kyu derzhavnyy tekhnolohichnyy universytet: yevropeys'kyu vektor osvity – Cherkasy: ChDTU, 2015. – 42 s.
2. Cherkas'kyu derzhavnyy tekhnolohichnyy universytet. – Cherkasy: Vydavets' PP Chabanenko Yu.A., 2013. – 27 s.
3. Holos profspilky. – 2015, berezen', № 3 (88).
4. Molod' Cherkashchyny. – 2015, 18 bereznya, № 11 (5262). – S. 2.
5. Cherkas'kyu derzhavnyy tekhnolohichnyy universytet: 50 rokiv. – Cherkasy: ChDTU, Vyd. Chabanenko Yu., 2010. – 292 s.
6. Bushyn M.I. Cherkas'kyu derzhavnyy tekhnolohichnyy universytet: storinky istoriyi. – Cherkasy: Vydavets' FOP Hordiyenko Ye.I., 2015. – 90 s.
7. Leha Yu.H., Bushyn M.I. Vcheni Cherkas'koho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. – Cherkasy.
8. Bushyn M.I. Naukovyy potentsial Cherkashchyny: personaliyi. – Cherkasy: Vydavets' FOP, 2015. – 530 s.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

М. И. Бушин

**Черкасский государственный технологический университет:
страницы истории**

Статья посвящена 55-летию основания Черкасского государственного технологического университета. Проанализирована деятельность его руководителей в становлении и развитии высшего учебного заведения, начиная от первого декана Черкасского общетехнического факультета Киевского технологического института пищевой промышленности Лещенко Дмитрия Дмитриевича и до сегодня.

Ключевые слова: Черкасский государственный технологический университет, страницы истории, руководители, общетехнический факультет, команда, учеба, знания.

M. Bushyn

Cherkasy State Technological University: Pages of History

The article is devoted to the 55th anniversary of the establishing of Cherkasy State Technological University. The activity of its leaders in the formation and development of higher educational establishment beginning with the first dean of Cherkasy Technical Department of Kyiv Technological Institute of Food Industry Leschenko Dmytro Dmytrovych to the present-day is analyzed.

Keywords: Cherkasy State Technological University, pages of history, managers, Technical Department, team, learning, knowledge.

УДК 930.1(477)«19»-054

М. І. Ярмоленко

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ
В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ**

Визначено стан дослідження регіональних особливостей перебігу етнокультурних процесів в Україні другої половини ХХ ст. Виокремлено внесок радянських, сучасних українських та зарубіжних дослідників у висвітлення цієї тематики.

Ключові слова: історіографія, регіон, етнокультурні процеси, інтернаціоналізм, міжетнічна взаємодія, етнополітичний менеджмент.

В умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій в Україні особливого значення набув дискурс щодо врахування історичних, соціально-економічних, цивілізаційних, культурно-духовних особливостей регіонів держави в її подальшому розвитку. Науковий та суспільний інтерес до

проблеми регіоналізації країни є складовою об'єктивних глобальних процесів, характерних для всіх пострадянських держав, які тривалий час перебували в максимально централізованій системі тоталітарного режиму з його прагненням до уніфікації етнокультурних процесів.

Існування певних регіональних відмінностей у світогляді населення України в сучасних умовах було використане для ведення Російською Федерацією так званої «гібридної» війни, яка передбачає, серед іншого, масштабне інформаційне протистояння, з метою забезпечення якого нерідко використовується міфологізація минулого як в цілому країни, так і її окремих регіонів. У той же час регіональні особливості етнокультурних процесів на українських теренах активно обговорювалися західноєвропейськими дослідниками, в тому числі й у контексті визначення перспектив федералізації України. Проте вітчизняні науковці відзначають, що механічне запозичення західноєвропейських ідей регіоналізму в українських реаліях неприйнятне через паралельне протікання процесів становлення державності і подальшої консолідації української нації як багатоетнічної, полікультурної спільноти [22, с. 203]. Наголошується, що від того, наскільки точно будуть визначені роль і місце регіоналізму і регіональної свідомості у вітчизняній орієнтаційній та ціннісній системах, значною мірою залежить територіальна цілісність і національна безпека України. Це перетворює аналіз регіональних особливостей етнокультурних процесів в Україні на справу державної ваги, а його успішне здійснення залежить від визначення стану дослідження із окресленням найбільш перспективних напрямів.

Етнокультурна політика в Україні другої половини ХХ ст. перебувала у полі зору українських та зарубіжних істориків, демографів, політологів, лінгвістів, релігієзнавців, які висвітлювали її у контексті відповідної історіографічної ситуації. Наявний доробок можна умовно поділити на три групи: 1) праці радянської доби; 2) дослідження сучасних українських вчених; 3) публікації зарубіжних дослідників.

Науковці радянської доби в основному висвітлювали етнокультурні процеси в Україні у контексті політики пролетарського інтернаціоналізму з поблажливим ставленням до регіональної специфіки. На протязі кількох повоєнних десятиріч Україна була досить жорстко інтегрована в загальну структуру не тільки СРСР, але й всієї соціалістичної системи. Вона перетворилася після ліквідації збройного опору УПА на типову радянську республіку, яка могла розглядатися у якості еталону національного утворення в рамках існування комуністичної системи із жорстким контролем над існуванням національних символів та цінностей.

Одним із визначних напрямів національної політики СРСР була тотальна русифікація, яка проводилася під прапором інтернаціонального виховання. Ігнорування об'єктивних умов розвитку людської спільноти відбувалося в рамках реалізації основних положень псевдонаукової теорії утворення її нового типу – «радянського народу». Дослідження процесу інтернаціоналізації суспільного життя здійснювалося через показ провідної ролі робітничого класу. Розуміння об'єктивної зумовленості процесу

глобалізації економіки і створення тісних міжреспубліканських економічних зв'язків робило дослідження інтернаціонального виховання мешканців СРСР надзвичайно важливими з огляду на економічну необхідність спільної роботи представників різних національних та етнічних груп.

Учені радянської доби, насамперед прихильники комуністичної ідеології, фокусували увагу читачів не на правах і культурі людини, а сфері класових відносин, класової боротьби і політиці пролетарського інтернаціоналізму [9, с. 3–15]. Розглядаючи робітничий клас у якості вирішальної сили подальшого зближення соціалістичних націй і народностей, Л. Бардагова вказувала на важливість зростання загальноосвітнього рівня робітників, існування інтернаціональних традицій у їх середовищі для забезпечення процесу інтернаціонального виховання, історична визначеність якого за вирішального впливу робітничого класу обумовлювалася цілеспрямованою діяльністю КПРС. Дослідниця наголошувала на існуванні ряду економічних та соціально-політичних факторів, які, на її думку, обумовлювали провідну роль робітників у справі інтернаціонального виховання представників інших соціальних груп. До таких факторів відносилася надумана історична вищість робітничого класу, як авангарду будівників комунізму [1, с. 10–15]. У дослідженнях С. Торшиної, М. Кладіної, О. Куца, С. Гріх, В. Городяненко стверджувалося, що парторганізації найбільш ефективно використовували з метою інтернаціонального виховання позитивний вплив економічних зв'язків, завдяки яким між підприємствами широко розвивалися різноманітні форми співробітництва молодих працівників країн соціалізму [25, с. 40–45; 11, с. 45–49; 39, с. 35–40].

Критика західних вчених щодо визначення ними ролі партії у інтернаціональному вихованні трудящих СРСР містилася у праці В. Швед, де відкидалися твердження про перетворення політики КПРС у суцільну русифікацію та асиміляцію націй із активним залученням «ідеологічного насильства». Наголошувалося на тому, що західні радянологи не бажали визнати принципової особливості соціалістичного патріотизму у єдності із інтернаціоналізмом, що знаходило своє втілення у формуванні та розвитку патріотичного почуття радянського народу – загальнонаціональної гордості [41, с. 15–19]. Поруч із іншими вченими І. Скрипник та І. Ткаченко наголошували на тому, що радянський народ був синтезом національних форм спільності людей та носієм інтернаціональних традицій. Відкидаючи твердження західних вчених про зневажливе ставлення в СРСР до національних інтересів, вони стверджували, що будь-які національні прагнення в умовах соціалістичної дійсності мали підкорятися потребам класової боротьби. А робітничий клас мав очолювати процес інтернаціонального виховання через закладену в ньому відразу до національного нігілізму, національного чванства. Внаслідок об'єктивності інтернаціоналізації робітників радянські вчені вказували на історичну обумовленість добровільного зближення націй [38, с. 25–39]. Фактично критичні зауваження на адресу західних соціологів мали на меті створити

враження про їх повну некомпетентність та схилити читачів до беззастережного неосмисленого відкидання тверджень цих науковців. Крім того, цінність критичних публікацій представників радянської історіографії суттєво зменшувалася внаслідок обмеженості представлення на їхніх сторінках суті поглядів, які вони критикували. Такий підхід ускладнював отримання можливості неупередженого аналізу поглядів західних науковців на основі ознайомлення з їхніми твердженнями із критичних творів радянських вчених. Формування войовничого ставлення до творів західних соціологів консервувало радянську історичну науку в рамках ідеології для внутрішнього користування. У той же час відкрита полеміка між представниками наукових кіл могла призвести не тільки до тактичних поразок у тлумаченнях певних суспільно-політичних процесів, а й до сумнівів у досконалості радянської політичної системи в цілому.

Власне показовою у цьому контексті є теза В. Чирка, який у книзі «Великий Жовтень і утвердження нових міжнаціональних відносин» вказував, що «через розквіт націй до їх все більш тісного зближення і всебічне зближення націй в інтересах їх розвитку – такий діалектичний взаємозв'язок і взаємодія в розвитку націй і національних відносин в умовах розвинутого соціалізму» [40, с. 67].

Щоправда, не втратила своєї методологічної вартості типологія етнічних процесів, в яких учені радянської доби виділяли асиміляцію, консолідацію і міжетнічну інтеграцію. Ю. Бромлей, зокрема, виокремив підвиди інтеграційних процесів: консоціативний, сегрегаційний і симбіозний. У першому з них певна культурна спільність виникає поміж тими «чужими», які мають однаковий статус, у другому – взаємодіють ті етнічні спільноти, частина з яких перебуває в нерівноправному становищі [2, с. 238–239]. Ф. Боровський та Л. Лаврова вважали, що міжетнічна інтеграція породжує всебічну взаємодію народів і націй, результатами якої є поступове зближення культурних і побутових традицій, а, отже, «формування загалом радянської свідомості» [10, с. 26–27]. Н. Комаренко в монографії «Дружба і співпраця народів СРСР. Українська радянська історіографія» справедливо наголошував, що автори радянської доби особливу увагу звертали на передумови зближення соціалістичних націй, процеси інтернаціоналізації суспільного життя, використання країнами соціалістичної співдружності досвіду національно-державного будівництва в СРСР, критику буржуазних фальсифікацій утворення і функціонування нової історичної спільності – радянського народу [21, с. 107].

Дещо осібно в цьому ряду стоїть книга київських етнополітологів А. Шлепакова, В. Євтуха і О. Шамшура, в якій через призму критики «буржуазних» теорій націоналізму, зарубіжних концепцій міжетнічної взаємодії узагальнено процеси взаємодії домінуючої і підкорених груп, корінних та іммігрантських (діаспорних) етнонаціональних спільнот у США і Канаді новітньої доби, актуалізовано теорію «культурного плюралізму», вплив суспільно-політичного і етноконфесійного фактора на міжетнічну взаємодію, життя і побут зарубіжних українців [3, с. 32–95].

Сучасні українські дослідники, позбувшись ідеологем радянської доби, розпочали комплексне дослідження як етнополітичних, так і етнокультурних процесів в Україні. Зокрема, О. Майборода визначив специфічні форми етнополітичної/етнокультурної поведінки новітнього соціуму (автономізм, акультурація, ізоляціонізм, сепаратизм) та її характер (агресивний, конформістський та ін.). При цьому поведінка етнічної групи, на його думку, як правило, орієнтується на можливості, які їй надає центральна влада; рівень цієї активності, на думку політолога, нерідко визначається архетипами етнічної пам'яті про зазнану кривду, рівнем етнонаціональної свідомості, прагнення до етнополітичного ренесансу [26, с. 17]. Втім, дискусійною є авторська теза про те, що українці належать до тих народів, які мирилися з гегемонією інших націй в обмін на участь у вигідних імперських проектах [26, с. 166].

З теоретико-методологічної точки зору, цінними виявилися праці І. Монолатія, в яких на прикладі суспільно-політичного життя Галичини і Буковини модерної доби проаналізовано політичні виміри етнічності, етнонаціональної сфери, міжетнічної культурної взаємодії в умовах поліетнічного суспільства, простежено генезу етнічного каталізатора політичної та культурної мобілізації, охарактеризовано етнополітичні платформи і стратегії діяльності перших політичних партій, створених за етнічним принципом, актуалізовано можливі компроміси та консенсуси формалізованих і неформалізованих етнополітичних структур (секторів). Особливо важливим є висновок І. Монолатія про те, що «для здобуття паритетних з титульним етносом прав усі без винятку етнічні меншини домагалися створення оптимальних умов для збереження власних культурних ресурсів. Це визначало головний критерій в їхньому баченні міжетнічного компромісу різностатусних етнонаціональних спільнот: інтеграцію в «свою»/«чужу» державу на правах рівностатусних етнічних суб'єктів політичної нації» [29, с. 315]. У діяльності етнічних політичних секторів означеної доби указаний автор виокремив такі її визначальні ознаки: захист мов, вимоги запровадження автономії в її територіальному та екстериторіальному варіантах, реформування виборчого законодавства, здобуття оптимальних передумов для збереження культурних ресурсів етнічностей, захист інших групових інтересів.

Як відомо, останніми роками українські вчені все більше уваги приділяли розробці концептуальних і методологічних підходів аналізу та вироблення технологій регулятивного впливу влади на процеси етнодержавотворення, прояви етноконфліктного характеру в регіонах. У працях І. Кураса «Етнополітика: історія і сучасність» та «Етнополітика: перші кроки становлення» та ін. актуалізовано регіональний контекст проблем етнополітики в Україні [22; 23, с. 42–46]. Цінними стали також теоретичні розробки С. Римаренка щодо типологізації понять «регіоналізм» та «регіоналізація» [36, с. 132–135; 37]. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики розкрили Я. Верменич [4, с. 175–184; 5, с. 19–20; 6, с. 19–22; 7, с. 288–308; 8] і Л. Нагорна [31; 32, с. 162–165; 33; 34, с. 198–207;

35, с. 45–61]. Важливими видаються узагальнення О. Картунова щодо національних і західних етнонаціональних та етнополітичних концепцій та методологій [19, с. 12–20].

Вузлові аспекти сучасної державної етнонаціональної політики актуалізовано у монографії І. Зварича «Етнополітика в Україні: регіональний аспект» [16] та колективній праці вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [15]. Тут описано теоретико-методологічний інструментарій вивчення етнополітичних процесів в Україні та їх регіональної специфіки, представлено результати дослідження історичних умов, політичних, економічних соціальних, демографічних, культурних, конфесійних та інших аспектів етнополітичної регіоналізації суспільного простору України. Аргументовано висновки щодо тенденцій сучасної етнополітичної динаміки українського соціуму і його регіональних сегментів та ролі державного етнополітичного менеджменту в оптимізації етнонаціональних відносин і національно-громадянській консолідації поліетнічного, поліконфесійного, полікультурного загалу населення країни.

Варто також виділити комплекс наукових праць вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, присвячений аналізу розвитку окремих регіонів України у етнополітичному вимірі [17; 20]. На великому фактичному матеріалі, у тому числі й вперше залученому до наукового обігу, цих роботах розкрито зміст, характер та наслідки урядової політики за різних державних утворень щодо етнічної сфери закарпатського регіону та Криму. Особлива увага зверталася на сутність та перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті в Криму у контексті загальних суспільних змін за часів радянського режиму та після розпаду СРСР. Визначено причини, висвітлено перебіг та наслідки примусової депортації кримськотатарського народу, болгар, вірмен, греків та німців у роки Другої світової війни, політико-правові аспекти їх повернення на батьківщину та інтеграцію в українське суспільство.

У цьому контексті відзначимо також дисертаційне дослідження В. Ширая «Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.». У ньому проаналізовано процес повернення та облаштування кримських татар на території України, розкрито діяльність органів влади України щодо вирішення соціально-економічних проблем депортованих, окреслено розвиток кримськотатарського народного руху, висвітлена співпраця Української держави з іншими країнами та міжнародними організаціями щодо допомоги репатріантам. Показано, що головним чинником, який завадив належній законодавчій підтримці адаптації депортованих були проросійські політичні сили в Україні. У результаті, наприкінці 1999-го – на початку 2000-х років у питаннях репатріації кримських татар переважала політика, рупором якої був лідер кримських комуністів Л. Грач. Суть її – право Криму на самостійне вирішення питань, пов'язаних із інтеграцією депортованих народів. Аналіз конфронтаційного складника етнополітичної ситуації в автономії, здійснений В. Шираєм,

переконає, що кримські татари, які понад 200 років є російськомовним народом, не могли комфортно почуватися в російському середовищі півострова насамперед тому, що «русский мир Крыма» чинив спротив їх національному відродженню як самобутньої етнокультурної спільноти [42].

Для аналізу і збереження культурної самобутності Української держави і культурного різноманіття регіонів важливою є праці М. Дністрянського, зокрема «Україна в політико-географічному вимірі», «Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики», «Етнографія України» [12; 13; 14]. Львівський науковець не лише реконструював ареал розселення української етнічної нації, але й виокремив деякі історико-географічні чинники, які містять для держави небезпеки деструктивних збурень. Відзначимо висновок автора про те, що внаслідок зміни суспільно-політичної ситуації в Україні у 90-ті рр. ХХ ст. зріс демографічний потенціал української етнічної нації, особливо в напрямі із заходу на схід, і значно нівелювалися райони його послаблення, а, отже, спостерігалася тенденція вирівнювання етнонаціонального простору України.

У книзі І. Мельника «Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичних реалій» актуалізовано проблеми міжнаціональних відносин у період розпаду СРСР і суверенізації України, який супроводжувався протистоянням сепаратистів на національному і регіональному рівнях. Автор визначив також основні напрями забезпечення безконфліктності міжнаціональних взаємин в умовах розбудови української державності [28].

Дж. Ротшильд уважав, що в сучасних і перехідних суспільствах політизована етнічність – ефективний інструмент впровадження життєвих інтересів у суспільну конкуренцію за владу, соціально-політичний статус і благополуччя. Однак модернізація суспільства може сприяти не лише посиленню соціальної глобальності поліетнічного населення, але й нерідко підтримує і посилює нерівність між групами, послаблюючи аргументи для виправдання уявної незворотності такої нерівності [43].

Відомий австрійський вчений А. Каппелер у праці «Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад» актуалізував важливість національного фактора щодо вивчення державно-політичних систем, підкресливши важливу роль неросійських народів у функціонуванні та розпаді 1917 р. монархії Романових, значну частину «етнокультурних негараздів», яку успадкувала Радянська держава [18, с. 3–15].

Відзначимо, що у дослідженнях вчених радянського періоду відсутні навіть найменші натяки на розбіжність жителів різних частин України у оцінках історичного минулого чи належності окремих регіонів власне до українських територій. Подібні твердження з'явилися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, коли регіональні особливості етнокультурних процесів в Україні стали активно використовуватися у якості елементів передвибірної боротьби. У наукових дослідженнях стала помітною посилена увага до цієї тематики, що помітно збагатило скарбницю української історіографії цієї проблеми. У перспективних дослідженнях варто було б приділити більше

уваги аналізу спільних моментів етнокультурних процесів різних регіонів України.

Список використаних джерел

1. Бардагова Л. Е. Рабочий класс – решающая сила в дальнейшем сближении социалистических наций и народностей СССР / Л.Е. Бардагова // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 10–15.
2. Бромлей Ю. Очерки теории этноса / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
3. Буржуазные концепции национальных отношений в развитых капиталистических странах / А. Н. Шлепаков, В. Б. Евтух, О. В. Шамшур ; отв. ред. Н. Н. Соломатин. – К. : Наукова думка, 1988. – 179 с.
4. Верменич Я. Вплив процесів українізації 20 – 30-х рр. на стан української національної свідомості / Я. Верменич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 175–184.
5. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 19–20.
6. Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. Верменич // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 7. – С. 19–22.
7. Верменич Я. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20 – 30-х рр. / Я. Верменич // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308.
8. Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-аналітичний виміри / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України, 2008. – 160 с.
9. Ганковский Ю. Интернациональное значение опыта решения национального вопроса в СССР / Ю. Ганковский // Советская этнография. – 1972. – № 4. – С. 3–15.
10. Горовський Ф. Я. Культура міжнаціонального спілкування / Ф. Я. Горовський, Л. Ф. Лаврова. – К. : Політвидав України, 1988. – 160 с.
11. Городяненко В. Г. Некоторые вопросы деятельности партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочей молодежи в годы восьмой пятилетки / В. Г. Городяненко // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 45–49.
12. Дністрянський М. Етногеографія України / М. Дністрянський. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 232 с.
13. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. Дністрянський. – Л. : Літопис ; Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 490 с.
14. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі / М. Дністрянський. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.
15. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості / [гол. редкол. Ю. Левенець; кер. авт. кол. М. Панчук]. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
16. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Зварич. – К. : Дельта, 2009. – 320 с.

17. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
18. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Л. : Вид-во Українського католицького ун-ту, 2005. – 360 с.
19. Картунов О. Політизація етнічності: характер, умови, результати / О. Картунов // Наукові записки. Серія «Політологія і етнологія». – К., 1998. – Вип. 6. – С. 12–20.
20. Крим в етнополітичному вимірі. – К. : Світогляд, 2005. – 533 с.
21. Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР. Украинская советская историография / Н. В. Комаренко. – К. : Наукова думка, 1984. – 215 с.
22. Курас І. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / І. Курас. – К. : ІПіЕНД, 1999. – 656 с.
23. Курас І. Євреї в незалежній Україні: Проблеми наукових досліджень / І. Курас // Політика і час. – 1994. – № 8. – С. 42–46.
24. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в Українському державотворенні (1917–1920 рр.) / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. – К. : ІПіЕНД, 2001. – 246 с.
25. Куш О. Н. Массово-политическая работа партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочих промышленных предприятий (1966–1970 гг.) / О. Н. Куш, С. В. Грих // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 40–45.
26. Майборода А. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования / А. Майборода. – К. : Наук. думка, 1993. – 228 с.
27. Маланчук В. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса национальных отношений в СССР / В. Маланчук. – М. : Изд-во «Высшая школа», 1972. – 294 с.
28. Мельник І. Міжнародні відносини: радянський експеримент та історичні реалії / І. Мельник. – К. : Либідь, 2006. – 468 с.
29. Монолатій І. Інші свої. Політична участь етнічних секторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2012. – 432 с.
30. Монолатій І. Категорія інтеракціонізму в системі інструментарію радянського суспільствознавства / І. Монолатій // Держава і право. – 2009. – № 43. – С. 719–726.
31. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 272 с.
32. Нагорна Л. Радянська національна політика / Л. Нагорна // Політологічні читання. – 1995. – № 1. – С. 162–165.
33. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К. : ІПіЕНД, 2008. – 405 с.
34. Нагорна Л. Соціокультурні та політичні параметри регіональних ідентифікацій в Україні / Л. Нагорна // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД, 2006. – Вип. 29. – С. 198–207.
35. Нагорна Л. Українська етнонація: криза і ідентичність / Л. Нагорна // Національна інтеграція в полі культурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / [відп. ред. І. Курас, О. Майборода]. – К., 2002. – С. 45–61.

36. Римаренко С. Етнонаціональний фактор територіальних трансформацій в Україні / С. Римаренко // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – К., 2003. – С. 132–135.
37. Римаренко Ю. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю. Римаренко. – К. : Юренком, 1995. – 272 с.
38. Скрыпник И. Н. Критика буржуазных фальсификаций роли рабочего класса в сближении советских наций / И. Н. Скрыпник, И. Г. Ткаченко // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 25–29.
39. Торшина С. П. Об опыте работы партийных организаций Украины по патриотическому воспитанию рабочего класса (1966–1970 гг.) / С. П. Торшина, М. А. Кладина // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 35–40.
40. Чирко В. Великий Жовтень і утвердження нових міжнаціональних відносин / В. Чирко. – К. : Політвидав України, 1974. – 80 с.
41. Швед В. А. Об опыте КПСС по интернациональному воспитанию трудящихся в условиях развитого социализма и вымыслы буржуазных фальсификаторов / В. А. Швед // Научные труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вып. 105. – С. 15–19.
42. Ширай В. В. Суспільно-політичне становище кримських татар в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. В. Ширай. – К., 2014. – 203 с.
43. Rothschild J. Etnopolitics. A Conceptual Framework / J. Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – P. 2–5.

References

1. Bardahova L. E. Rabochyy klass – reshayushchaya syyla v dalneyshem sblyzhenyy sotsyalystycheskykh natsyy u narodnostey SSSR / L. E. Bardahova // Nauchnye trudy po ystoriyy KPSS. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 10–15.
2. Bromley Yu. Ocherky teoryy etnosa / Yu. Bromley. – M. : Nauka, 1983. – 412 s.
3. Burzhuaznye kontseptsyy natsyonalnykh otnoshenyy v razvytykh kapytalystycheskykh stranakh / A. N. Shlepakov, V. B. Evtukh, O. V. Shamshur ; otv. red. N. N. Solomatyn. – K. : Naukova dumka, 1988. – 179 s.
4. Vermenych Ya. Vplyv protsesiv ukrayinizatsiyi 20 – 30-kh rr. na stan ukrayinskoyi natsionalnoyi svidomosti / Ya. Vermenych // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrayiny. – K., 2001. – Vyp. 13. – S. 175–184.
5. Vermenych Ya. Istorychna rehionalistyka v Ukrayini / Ya. Vermenych // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. – 2001. – № 6. – S. 19–20.
6. Vermenych Ya. Nova lokalna istoriya ta istorychna rehionalistyka: eksplikatsiya terminiv / Ya. Vermenych // Rehionalna istoriya Ukrayiny. – 2007. – Vyp. 7. – S. 19–22.
7. Vermenych Ya. Politychni naslidky ta uroky polityky ukrayinizatsiyi 20 – 30-kh rr. / Ya. Vermenych // Ukrayina KhKh st.: kultura, ideolohiya, polityka. – K., 2001. – Vyp. 4. – S. 288–308.
8. Vermenych Ya. Terytorialna orhanizatsiya v Ukrayini yak naukova problema: rehionalno-istorychnyy ta polityko-analitychnyy vymiry / Ya. Vermenych. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny, 2008. – 160 s.

9. Hankovskyy Yu. Ynternatsyonalnoe znachenye opyta reshenyya natsyonalnogo voprosa v SSSR / Yu. Hankovskyy // *Sovet-skaya etnohrafyya*. – 1972. – № 4. – S. 3–15.
10. Horovskyy F. Ya. Kultura mizhnatsionalnogo spilkuvannya / F. Ya. Horovskyy, L. F. Lavrova. – K. : Politydav Ukrayiny, 1988. – 160 s.
11. Horodyanenko V. H. Nekotorye voprosy deyatel'nosti partyynykh orhanyzatsyy Ukrayny po ynternatsyonalnomu vospytanyyu rabochey molodezhy v hody vosmoy pyatyletky / V. H. Horodyanenko // *Nauchnye trudy po ystoriy KPSS*. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 45–49.
12. Dnistryanskyy M. Etnoheohrafiya Ukrayiny / M. Dnistryanskyy. – L. : Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 2008. – 232 s.
13. Dnistryanskyy M. Etnopolitychna heohrafiya Ukrayiny: problemy teorii, metodolohiyi, praktyky / M. Dnistryanskyy. – L. : Litopys ; Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 2006. – 490 s.
14. Dnistryanskyy M. Ukrayina v polityko-heohrafichnomu vymiri / M. Dnistryanskyy. – L. : LNU im. Ivana Franka, 2000. – 310 s.
15. Etnopolitychni protsesy v Ukrayini: rehionalni osoblyvosti / [hol. redkol. Yu. Levenets; ker. avt. kol. M. Panchuk]. – K. : IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2011. – 396 s.
16. Zvorych I. Etnopolityka v Ukrayini: rehionalnyy kontekst / I. Zvorych. – K. : Delta, 2009. – 320 s.
17. Zakarpattya v etnopolitychnomu vymiri. – K. : IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, 2008. – 682 s.
18. Kappeler A. Rosiya yak polietnichna imperiya: Vynyknennya. Istoriya. Rozpad / A. Kappeler. – L. : Vyd-vo Ukrayinskoho katolytskoho un-tu, 2005. – 360 s.
19. Kartunov O. Polityzatsiya etnichnosti: kharakter, umovy, rezultaty / O. Kartunov // *Naukovi zapysky. Seriya «Politolohiya i etnolohiya»*. – K., 1998. – Vyp. 6. – S. 12–20.
20. Krym v etnopolitychnomu vymiri. – K. : Svitohlyad, 2005. – 533 s.
21. Komarenko N. V. Druzhba y sotrudnychestvo narodov SSSR. Ukraynskaya sovet-skaya ystoryohrafyya / N. V. Komarenko. – K. : Naukova dumka, 1984. – 215 s.
22. Kuras I. Etnopolityka: istoriya i suchasnist. Statti, vystupy, intervyyu 90-kh rokiv / I. Kuras. – K. : IPIEND, 1999. – 656 s.
23. Kuras I. Yevreyi v nezalezhniy Ukrayini: Problemy naukovykh doslidzhen / I. Kuras // *Polityka i chas*. – 1994. – № 8. – S. 42–46.
24. Kuras I. F. Sobornytstvo i rehionalizm v Ukrayinskomu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.) / I. F. Kuras, V. F. Soldatenko. – K. : IPIEND, 2001. – 246 s.
25. Kushch O. N. Massovo-polytycheskaya rabota partyynykh orhanyzatsyy Ukrayny po ynternatsyonalnomu vospytanyyu rabochoykh promyshlennykh predpriyatyy (1966–1970 hh.) / O. N. Kushch, S. V. Hrykh // *Nauchye trudy po ystoriy KPSS*. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 40–45.
26. Mayboroda A. Teoryya etnopolityky v zapadnom obshchestvovedenyy: struktura y pryntsypy yssledovanyya / A. Mayboroda. – K. : Nauk. dumka, 1993. – 228 s.
27. Malanchuk V. Ystorycheskyy opyt KPSS po reshenyyu natsyonalnogo voprosa natsyonalnykh otnoshenyy v SSSR / V. Malanchuk. – M. : Yzd-vo «Vysshaya shkola», 1972. – 294 s.

28. Melnyk I. Mizhnatsionalni vidnosyny: radyanskyi eksperyment ta istorychni realiyi / I. Melnyk. – K. : Lybid, 2006. – 468 s.
29. Monolatiy I. Inshi svoyi. Politychna uchast etnichnykh sektoriv piznohabsburzkykh Halychyny i Bukovyny / I. Monolatiy. – Ivano-Frankivsk : Lileya – NV, 2012. – 432 s.
30. Monolatiy I. Katehoriya interaktsionizmu v systemi instrumentariyu radyanskoho suspilstvoznavstva / I. Monolatiy // Derzhava i pravo. – 2009. – № 43. – S. 719–726.
31. Nahorna L. Natsionalna identychnist v Ukraini / L. Nahorna. – K. : IPIEND, 2002. – 272 s.
32. Nahorna L. Radyanska natsionalna polityka / L. Nahorna // Politolohichni chytannya. – 1995. – № 1. – S. 162–165.
33. Nahorna L. Rehionalna identychnist: ukrayinskyi kontekst / L. Nahorna. – K. : IPIEND, 2008. – 405 s.
34. Nahorna L. Sotsiokulturni ta politychni parametry rehionalnykh identyfikatsiy v Ukraini / L. Nahorna // Naukovi zapysky. – K. : IPIEND, 2006. – Vyp. 29. – S. 198–207.
35. Nahorna L. Ukrayinska etnonatsiya: kryza i identychnist / L. Nahorna // Natsionalna intehratsiya v poli kulturnomu suspilstvi: ukrayinskyi dosvid 1991–2000 rokiv / [vidp. red. I. Kuras, O. Mayboroda]. – K., 2002. – S. 45–61.
36. Rymarenko S. Etnonatsionalnyy faktor terytorialnykh transformatsiy v Ukraini / S. Rymarenko // Ukrayina – problema identychnosti: lyudyna, ekonomika, suspilstvo. – K., 2003. – S. 132–135.
37. Rymarenko Yu. Natsionalnyy rozviiy Ukrainy: problemy i perspektyvy / Yu. Rymarenko. – K. : Yurenkom, 1995. – 272 s.
38. Skrypnyk Y. N. Krytyka burzhuznykh falsyfykatsiy roly rabocheho klassa v sblyzheny sovet-skykh natsiy / Y. N. Skrypnyk, Y. H. Tkachenko // Nauchnye trudy po ystoriy KPSS. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 25–29.
39. Torshyna S. P. Ob opyte raboty partyynykh orhanyzatsiy Ukrainy po patryoticheskomu vospytanyyu rabocheho klassa (1966–1970 hh.) / S. P. Torshyna, M. A. Kladyna // Nauchnye trudy po ystoriy KPSS. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 35–40.
40. Chyrko V. Velykyi Zhovten i utverdzhennya novykh mizhnatsionalnykh vidnosyn / V. Chyrko. – K. : Politydav Ukrainy, 1974. – 80 s.
41. Shved V. A. Ob opyte KPSS po ynternatsyonalnomu vospytanyyu trudyashchykhsya v uslovyyakh razvytoho sotsyalyzma y vymysly burzhuznykh falsyfykatorov / V. A. Shved // Nauchnye trudy po ystoriy KPSS. – K., 1980. – Vyp. 105. – S. 15–19.
42. Shyray V. V. Suspilno-politychne stanovishche krymskykh tatar v Ukraini kintsya XX – pochatku XXI st. : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / V. V. Shyray. – K., 2014. – 203 s.
43. Rothschild J. Etnopolitics. A Conceptual Framework / J. Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – R. 2–5.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

М. И. Ярмоленко

**Региональные особенности этнокультурных процессов в Украине
второй половины XX в.: историография**

Определено состояние исследования региональных особенностей протекания этнокультурных процессов в Украине во второй половине XX в. Выделено вклад советских, современных украинских и зарубежных исследователей в освещение этой тематики.

Ключевые слова: историография, регион, этнокультурные процессы, интернационализм, межэтническое взаимодействие, этнополитический менеджмент.

M. I. Yarmolenko

**Regional features of ethno-cultural processes in Ukraine in the second
half of the twentieth century: historiography**

Defined the condition of the study of regional peculiarities of ethno-cultural processes in Ukraine in the second half of the twentieth century. Author determined the contribution of Soviet and modern Ukrainian and foreign researchers in the coverage of this topic. It is noted that the research scientists of the Soviet period is not even the slightest hint of disagreement residents of different parts of Ukraine in the assessment of the past or belonging of certain regions to the Ukrainian own territories. Such statements appeared in the late 1990s – early 2000s, when regional characteristics of ethnic and cultural processes in Ukraine have been actively used as elements of the election campaign.

Keywords: historiography, region, ethnocultural processes, internationalism, inter-ethnic, ethno-political management.

УДК 94-055.2(477) „19/20”

А. І. Лисенко

**СТАНОВИЩЕ ЖІНОК В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПИТАНЬ
(90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)**

Висвітлено основні аспекти вирішення соціально-правових питань щодо становища жінок в українському соціумі. З'ясовано, що однією з ключових проблем є торгівля жінками. Охарактеризовано діяльність Міжнародного жіночого правозахисного центру „Ла Страда – Україна”. Прослідковано ключові сфери його діяльності та основні напрямки роботи, пов'язані з вдосконаленням державної політики та проведенням досліджень, превентивно-освітньою та інформаційною діяльністю, соціальною допомогою потерпілим тощо.

Ключові слова: український соціум, соціально-правові питання, торгівля жінками, міжнародний правозахисний центр, Ла Страда – Україна.

Серед важливих політичних, економічних та соціально-правових проблем, пов'язаних з вирішенням питання щодо становища жіноцтва в період розбудови українського суспільства, стало вивезення жінок за кордон та нелегальна торгівля ними.

Ряд праць: Костицького В.В. [1], Сусської О.О., Кудіної Т.А. [2], Лавріненко Н. [3], присвячені соціальним і правовим проблемам насильства щодо жінок (яке включає і торгівлю жінками [4]), що є суворим порушенням прав жінки у суспільстві. Зокрема, Набока В.М., досліджуючи торгівлю жінками як вид латентних соціальних відносин, зазначає, що положення жінок в українському економічному просторі визначається низкою ризиків, пов'язаних з підвищеною небезпекою загубити роботу, витискуванням з високооплачуваних робочих місць, неможливістю найти роботу, сімейним насильством. Це дозволяє виділити ключові чинники інтеграції торгівлі українськими жінками в міжнародну мережу торгівлі людьми, серед яких рольова нерівність жінок і чоловіків, процес глобалізації економіки тощо [4, с.7].

У 1997 році було оголошено про проведення інформаційної кампанії по запобіганню торгівлі жінками. Активність щодо даного питання була, насамперед, пов'язана з тим, що Україна як незалежна держава повинна була дотримуватись виконання міжнародної Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. У 1998 році розпочалася спільна робота по вирішенню цієї проблеми Міністерства України у справах сім'ї та молоді, Міжнародної організації міграції (МОМ) та Міжнародного правозахисного центру „Ла Страда-Україна”.

Питання протидії торгівлі жінками привернуло до себе увагу неурядових організацій. Тому наприкінці 80-х років ХХ ст. у Нідерландах було створено Організацію проти торгівлі жінками, діяльність якої безпосередньо спрямована на запобігання торгівлі жінками і допомогу потерпілим. Ця організація разом із неурядовими організаціями Польщі і Чехії у 1995 році ініціювала програму “Ла Страда” для запобігання торгівлі жінками в країнах Центральної і Східної Європи. До неї приєдналися неурядові організації України (1997 рік) і Болгарії (1998 рік).

У березні 1998 року Міністерством юстиції України було зареєстровано Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда – Україна” з метою реалізації програми. Організація “Ла Страда – Україна” мала на меті привернути увагу громадськості і представників державних структур до проблеми торгівлі жінками як до питання грубого порушення прав людини.

Основними напрямками діяльності центру “Ла Страда-Україна” стало вдосконалення державної політики та проведення досліджень, превентивно-

освітня та інформаційна діяльність, соціальна допомога потерпілим, зокрема це:

- організація та надання медичної, психологічної, юридичної допомоги потерпілим від торгівлі жінкам;
- надання тимчасового притулку, соціального супроводу жінкам та членам їх родин;
- підтримка жінок через мережу “гарячих ліній”;
- проведення досліджень щодо проблем насильства стосовно жінок;
- експертиза законодавчих актів, які безпосередньо охоплюють становище жінок в Україні;
- співпраця з правоохоронними органами та законодавцями щодо вдосконалення українського законодавства проти торгівлі людьми, зокрема захисту постраждалих від цього злочину;
- ведення просвітницької діяльності серед молоді з проблем жіночих прав, запобігання торгівлі жінками та іншим видам насильства і експлуатації;
- робота з засобами масової інформації, поширення інформації з даних проблем;
- видання інформаційних бюлетенів, листівок з проблеми запобігання торгівлі жінками;
- проведення семінарів, конференцій з даної тематики;
- співробітництво з урядовими і неурядовими організаціями в Україні і за кордоном з метою запобігання торгівлі жінками і допомоги жертвам нелегальної торгівлі.

Одним з кроків у даному напрямку було прийняття 24 березня 1998 року Верховною Радою Закону України „Про внесення змін та доповнень до чинного законодавства щодо заборони торгівлі жінками” [5]. Взагалі, серед законодавчо-нормативних документів, спрямованих на вирішення даної проблеми, можна виокремити:

- 1) Закон України „Про протидію торгівлі людьми” (2011 р.) [5];
- 2) Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року” (2007 р.); „Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми” (2012 р.); „Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року” (2012 р.); „Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року” (2012 р.); „Про затвердження Положення про створення та функціонування Єдиного державного реєстру злочинів торгівлі людьми” (2012 р.); „Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми” (2012 р.) „Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми” (2012 р.); „Про затвердження Порядку взаємодії суб’єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми” (2012 р.) [6];
- 3) Накази Міністерства освіти, науки, молоді та спорту „Про організацію інформаційно-профілактичної роботи щодо запобігання торгівлі,

експлуатації та жорстокого поводження з дітьми у 2011 році; „Про затвердження плану заходів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо запобігання торгівлі людьми на період до 2015 року” (2012 р.) [7].

Перший Міжнародний семінар „Пошук шляхів попередження торгівлі жінками і формування Комплексної програми дій” разом Міністерством України у справах сім’ї та молоді за участі представників Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства зовнішніх справ, Державного комітету охорони кордонів, Інтерполу, Міністерства освіти України, Державного центру зайнятості, іноземних посольств і міжнародних організацій відбувся у Києві 13-14 травня 1998 року. Результатами його роботи стало прийняття у 1999 році постанови Кабінету Міністрів України „Про запобігання торгівлі жінками та дітьми” [9], створення Координаційної Ради із запобігання торгівлі людьми при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Протягом інформаційної кампанії проводилося безліч заходів, серед яких насамперед були: розповсюдження листівок, буклетів, відеопродукції; семінари, конференції, вивчення досвіду інших країн (Польщі, Туреччини, Італії, Сполучених Штатів Америки). Найповніше інформація була висвітлена на семінарах-тренінгах, серед яких: семінар-тренінг для неурядових організацій Республіки Югославія (Київ, 14-18 березня 1999 року); семінар-тренінг для неурядових організацій Росії (Київ, 28 березня – 3 квітня 1999 року); семінар-тренінг для молодіжних організацій України разом з Молодіжним урядом України (6 квітня 1999 року).

У вересні 1999 року в Луцьку було проведено семінар „Місцеві засоби масової інформації проти насильства та торгівлі жінками” для журналістів регіональних засобів масової інформації (місцева преса, радіо, телебачення). Організаторами семінару був Ресурсний центр з гендерних питань для журналістів та громадська організація „Жінки в ЗМІ” за підтримки Ради Європи. В роботі семінару взяли участь експерти Ради Європи, Представництва ООН в Україні, Міжнародної Організації Міграції, Міжнародної громадської організації „Ла-Страда”, Міжнародного гуманітарного центру „Розрада”, громадської організації „Жінки в ЗМІ”, провідні журналісти-міжнародники. На семінарі були використані відео-матеріали, публікації та навчальні посібники, надані згаданими вище організаціями.

Міжнародний жіночий правозахисний центр „Ла Страда – Україна” співробітничав з Міжнародною організацією по міграції, Організацією безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародною жіночою правозахисною групою, Агентством Міжнародного Розвитку США Фондом ООН для розвитку в інтересах жінок (ЮНІФЕМ). Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ).

„Ла Страда – Україна” – член Національної Координаційної Ради по боротьбі проти торгівлі людьми при Уповноваженому з прав людини в Україні, член Національної Ради жінок України, член Координаційної Ради жіночих неурядових організацій України, член Всесвітнього Альянсу проти

торгівлі жінками, співпрацює з Консорціумом неурядових організацій ННД – США. Центром були встановлені тісні контакти з різними державними установами і неурядовими організаціями, особлива увага приділяється співробітництву з правоохоронними органами та державними органами: Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством закордонних справ України, Міністерством праці і соціальної політики України, Державною прикордонною службою України.

В досліджуваній період організацією було проведено 18 досліджень, присвячених питанню торгівлі людьми та захисту прав людини серед яких: „Аналіз українського законодавства щодо торгівлі людьми” (1999), „Соціальний аналіз основних факторів торгівлі людьми” (2003), „Система надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми в Україні” (2004), „Аналіз роботи „гарячих ліній” з попередження торгівлі людьми в Україні та можливі шляхи їх розвитку” (2004), „Проблеми дітей трудових мігрантів” (2006), „Трудовая миграция из Украины, Беларуси и Молдовы в Российскую Федерацию: тенденции и святы с торговлей людьми” (2007) та інші [9].

З часу заснування (1997 р.) Центр надав допомогу 1230 особам. А саме в 2007 р. допомогу було надано 183 особам – (72 - дорослі та 111 – діти). За цей період найчастіше надавалася консультативна допомога, проводилася робота по справах щодо пошуку зниклих за кордоном та сприянням у поверненні, надавалася юридична та психологічна допомога тощо [9].

Офіційний сайт організації надає інформацію з різних питань. Серед матеріалів, підготовлених та виданих Центром, важливими є вказівки щодо соціальної роботи з попередження торгівлі людьми та надання допомоги потерпілим (2001), аналіз діяльності органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми (2001), практичний посібник для тренінгів щодо організації діяльності із запобігання торгівлі людьми (2001), інформаційно-аналітичний довідник законодавчих актів, що стосуються трудової міграції та протидії торгівлі людьми (2005), рекомендації відносно впровадження гендерних підходів у діяльність правоохоронних органів України (2005), характеристика систем захисту дітей від жорстокого поводження (2005), аналіз соціальної профілактики торгівлі людьми (2005), характеристика основних положень міжнародного та національного законодавства відносно протидії торгівлі дітьми та комерційної сексуальної експлуатації дітей (2006), основні аспекти протидії дитячій праці в Україні, соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів, (2007) та інші.

Отже, можна зробити висновок, що проблема торгівлі жінками взята державними і владними структурами на особливий контроль, а громадські жіночі організації серед основних напрямів роботи мають і правозахист та боротьбу проти торгівлі жінками („Жіночі перспективи” (Західний регіон України), „Жіночі ініціативи” (Київська область), Жіночий інформаційно-координаційний центр (Дніпропетровська область) та багато інших. Проте

комплексного закону щодо вирішення проблем торгівлі жінками не було прийнято, фінансування програм є недостатнім, щоб програми мали практичну ефективність; організацією реабілітаційних притулків для жінок переймаються переважно громадські, а не урядові організації тощо.

Список використаних джерел

1. Костицький В. Соціально-економічна визначеність правового статусу жінки (рівність чи рівноправність) / В. Костицький // Право України. – 1996. – № 1. – С. 41–42.
2. Суська О.О., Кудіна Т.А. Торгівля жінками як соціальна і правова проблема / О.О. Суська, Т.А. Кудіна // Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник / За ред. В.П. Пустовойтенка, С.Р. Станік, Н.І. Карпачової та ін. – К., 2001. – Т. 23. – С. 369–381.
3. Лавріненко Н. Феномен насильства стосовно жінок у сучасному українському суспільстві / Н. Лавріненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 130–145.
4. Набока В.М. Торгівля жінками як вид латентних соціальних відносин: автореф. дис... канд. соціолог. наук / В.М. Набока / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2003. – 20 с.
5. Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
6. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>.
7. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>
8. Постанова Кабінету Міністрів України „Про Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми” від 25 вересня 1999 р., №1768 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 39. – С. 67-72.
9. Офіційний сайт Міжнародного жіночого правозахисного центру „Ла Страда – Україна” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.la-strada.org.ua>.

References

1. Kostyts'kyu V. Sotsial'no-ekonomichna vyznachenist' pravovoho statusu zhinky (rivnist' chy rivnopravnist') / V. Kostyts'kyu // Pravo Ukrayiny. – 1996. – № 1. – S. 41–42.
2. Suss'ka O.O., Kudina T.A. Torhivlya zhinkamy yak sotsial'na i pravova problema / O.O. Suss'ka, T.A. Kudina // Zhinka v Ukrayini. Mizhvidomchyy naukovyy zbirnyk / Za red. V.P. Pustovoytenka, S.R. Stanik, N.I. Karpachovoyi ta in. – K., 2001. – T. 23. – S. 369–381.
3. Lavrinenko N. Fenomen nasyil'stva stosovno zhinok u suchasnomu ukrayins'komu suspil'stvi / N. Lavrinenko // Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh. – 1998. – № 4–5. – S. 130–145.

4. Naboka V.M. Torhivlya zhinkamy yak vyd latentnykh sotsial'nykh vidnosyn: avtoref. dys... kand. sotsioloh. nauk / V.M. Naboka / Natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. – Kharkiv, 2003. – 20 s.

5. Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rada.gov.ua>.

6. Ofitsiyyny sayt Kabinetu Ministriv Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kmu.gov.ua>.

7. Ofitsiyyny sayt Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mon.gov.ua>

8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny „Pro Prohamu zapobihannya torhivli zhinkamy ta dit'my” vid 25 veresnya 1999 r., №1768 // Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. – 1999. – № 39. – S. 67-72.

9. Ofitsiyyny sayt Mizhnarodnoho zhinochoho pravozakhysnoho tsentru „La Strada – Ukrayina” // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.la-strada.org.ua>.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

А. И. Лысенко

Положение женщин в Украине: исторический опыт решения социально-правовых вопросов (90-е гг. XX в. - нач. XXI в.)

Освещены основные аспекты решения социально-правовых вопросов по положению женщин в украинском социуме. Выяснено, что одной из ключевых проблем является торговля женщинами. Охарактеризована деятельность Международного женского правозащитного центра "Ла Страда - Украина". Прослежены ключевые сферы его деятельности и основные направления работы, связанные с совершенствованием государственной политики и проведением исследований, превентивно-образовательной и информационной деятельностью, социальной помощью пострадавшим и тому подобное.

Ключевые слова: украинский социум, социально-правовые вопросы, торговля женщинами, международный правозащитный центр, Ла Страда - Украина.

A. Lisenko

The situation of women in Ukraine: historical experience in dealing with social and legal issues (90's. XX century. - Beginning. XXI century)

The basic aspects of solving social and legal issues concerning women in Ukrainian society. It was found that one of the key problems is the trafficking of women. The characteristic of the International Women's Rights Center "La Strada - Ukraine". Followed key areas of its operations and its main activities related to improving public policy and research, preventive, educational and informational activities, social assistance and more.

Key words: Ukrainian society, social and legal issues, trafficking in women, International Human Rights Center, La Strada - Ukraine.

**БІБЛІОТЕКИ СІЛЬСЬКИХ АГРОКУЛЬТУРНИХ
ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Статтю присвячено дослідженню функціонуванню бібліотек, які були складовою громадських сільськогосподарських товариств України на початку ХХ ст. На основі аналізу обов'язкових щорічних «Звітів» товариств, а також статистико-аналітичних узагальнюючих праць губернських агрономів виділені основні дискусійні питання, на яких варто зупинитися при дослідженні даного питання. Наголошено, що сільськогосподарські товариства розглядаються як складова (найбільша за чисельністю) сільської громадської організаційної мережі. Така складова на початку ХХ ст. була одним із факторів формування системи громадянського суспільства в Російській імперії, і в Україні зокрема. Стверджується, що популяризація місцевих бібліотечних фонд, які склалися зі спеціалізованої аграрної тематики, була частиною просвітницького напрямку у діяльності сільськогосподарських товариств. Наголошено, що бібліотеки досліджуваного типу були необхідною складовою у функціонуванні сільської громадської організації.

Ключові слова: громадський рух, сільськогосподарське товариство, сільська бібліотека, громадське суспільство, агрокультурне просвітництво.

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Україні характеризується процесом виникнення та розгортання мережі офіційних громадських об'єднань, діяльність яких відбувалася на усіх адміністративно-територіальних рівнях – губернському, повітовому, волосному та сільському. Населення України мало можливість реалізовувати свої законні інтереси у статутних об'єднаннях наукової, просвітницької, благодійної, протипожежної та іншої спрямованості. Сучасні дослідники вивчаючи явище громадянського суспільства на початку ХХ ст. в Російській імперії, і відповідно в Україні, свою увагу звертають переважно на факт існування та діяльності міських громадських об'єднань, залишаючи поза увагою достатньо широку і презентативну громадську сільську мережу. Між тим сільські громадські об'єднання є частиною загальної мережі громадських організацій Російської імперії, свідченням існування сільської статутної активності та фактором формування на початку ХХ ст. громадянського суспільства в Російській імперії.

Автор статті ставить за мету звернути увагу на сільськогосподарські товариства як на агрокультурні просвітницькі організації, зокрема і через функціонування у їхній структурі бібліотек. Огляд здійснено на прикладі місцевих сільськогосподарських товариств Полтавської та Чернігівської губернії, оскільки на їхній території зафіксовано найбільшу кількість

zareestrovanih sil's'kogospodars'kikh tovaristv sered inshikh ukrains'kikh gubernii. Za nashimi, pereglynutimi ta utocnеним підрахунками ці показники становлять станом на 1 січня 1914 р. по Полтавській губернії не менше 315 об'єднань, по Чернігівській – не менше 108 об'єднань.

Сучасні дослідники сільськогосподарської кооперації залучають місцеві сільськогосподарські товариства до сфери своїх інтересів, називаючи їх сільськогосподарськими громадами (І. А. Фареній [1], В. І. Марочко [2], В. М. Половець [3], І. П. Прокопенко [4] та ін.). Натомість ми схильні відокремлювати СГТ від кооперативних товариств і розглядати їхню діяльність у контексті історії громадських організацій. При цьому ми не заперечуємо тезу про те, що в діяльності окремих СГТ спостерігались елементи кооперативної роботи, збільшення обсягів яких пришвидшили події Першої світової війни.

Під поняттям «сільськогосподарське товариство» ми розуміємо громадську організацію агрономічно-просвітницького характеру, яка була зареєстрована у відповідності до чинного законодавства у відповідних державних органах, діяла на підставі затвердженого «Статуту» і визначала метою своєї діяльності розвиток та удосконалення сільського господарства в окреслених територіальних межах.

Одним зі шляхів досягнення мети сільськогосподарських товариств, відповідно до норм їхніх «Статутів» (§ 2, п. 2) було «розповсюдження теоретичної та практичної інформації з сільського господарства через організацію публічних читань, друк та розповсюдження свої праць та інших робіт аграрної тематики, а за наявної можливості – і власного періодичного журналу, відкриття сільськогосподарських училищ, бібліотеки та музею» [5, с. 4].

Джерельною інформативною основою для дослідження стану бібліотечних фондів в межах сільськогосподарських товариств є «Звіти» самих товариств та узагальнені дослідження представників сільськогосподарських відділів при губернських управах. У першій категорії для науковців доступними є збережене хронологічно обмежене коло «Звітів» та «Проколів», які не забезпечують розгляд проблеми комплексно та у її динаміці. У другій – автори робіт подають середньостатистичні данні, виходячи з інформації, яку надали самі товариства без перехресної перевірки з іншими джерелами. Презентовані середні показники є неінформативними для дослідження історії окремого сільськогосподарського товариства і не дозволяють сформулювати об'єктивне уявлення про ситуацію на місцях.

Станом на кінець 1910 р. сільськогосподарський відділ Чернігівського земства звітував, що із 48 сільськогосподарських об'єднань «майже у всіх товариствах є бібліотеки», окрім Рожнівського [6, с. 74–75]. При цьому у 1912 р., за відомостями Відділу, загальна кількість бібліотек становила – 31 (при 89 сільськогосподарських товариствах), з яких 5 відкрились у 1912 р. Кількість книг та брошур – 4514 примірників. В середньому на 1 бібліотеку відповідало 145 примірників [7, с. 12]. У 1913 р. серед 197

сільськогосподарських товариств Полтавської губернії 31 товариство або 15,7% не спромоглося на створення власної бібліотеки [8, с. 76].

За нашими підрахунками, більшість бібліотек СГТ формувалась шляхом безоплатного отримання видань від Департаменту землеробства та губернських земств, фонди наступної категорії бібліотек комплектувалися за змішаним принципом, і зафіксовані бібліотеки, фонди яких були придбані за кошти товариств. На ці останні видання відводиться мінімальний відсоток. У звітній документації сільськогосподарських товариств про бібліотеки першого типу зазначалося наступне: «Товариство має бібліотеку, зміст якої складають книги та брошури з тем сільського господарства, які надійшли від губернського земства та Департаменту землеробства» [9, с. 123]. Сільськогосподарські товариства з другим типом комплектування бібліотеки, наприклад Кобижчанське, зазначало, що «Бібліотека час від часу поповнюється земською управою та сільськогосподарськими журналами, які виписує Товариство» [10, с. 118]. У бібліотеці Новобасанського товариства із 96 назв наявних примірників 37 було отримано через міністерство [11, с. 151].

Питання з'ясування кількісного та якісного складу книжкового фонду у кожному сільськогосподарському товаристві теж знаходиться серед актуальних у з'ясуванні напрямків просвітницької діяльності громадських об'єднань. Як правило у звітних матеріалах товариств питанням розвитку бібліотеки та характеристиці її фондів відводилося кілька речень. Не існувало і окремих списків чи то каталогів наявних видань. Виняток становлять окремо надруковані і єдині у своєму роді «Звіти» про діяльність бібліотеки-читальні Сокільського СГТ Кобеляцького повіту Полтавської губернії [12; 13]. Саме тому в рамках іншого, більш розширеного дослідження, варто зробити бібліотечні кількісні підрахунки по усім СГТ різного рівня – повітового, волосного, сільського з метою встановлення певної закономірності, або її відсутності. Наголосимо на основному, у період до 1917 р. бібліотека із 50 книг уже вважалась такою, «яка на перших порах, до відомої міри, може задовольнити потреби населення». За інформацією Полтавського губернського земства у 1912 р. зі 137 сільськогосподарських товариств 58 % мало у складі бібліотек понад 100 назв книг, 2 товариства – майже 1000 назв, 9 товариств – понад 500 назв [14, с. 83]. Для прикладу наведемо кілька показників: у Кобижчанському товаристві Козелецького повіту Чернігівської губернії (волосного типу) станом на 1910 р. зафіксовані 247 екземплярів видань [15, с. 75]; у Сокільському товаристві Кобеляцького повіту Полтавської губернії (волосного типу) на 1911 р. – 240 назв [16, с. 10], у Решетилівському товаристві Полтавського повіту (волосного типу) у 1913 р. – 3000 назв [17, с. 83].

Виписування газет та журналів просвітницько-сільськогосподарського змісту мали змогу собі дозволити стабільні у фінансовому платні об'єднання. Серед журналів, які переплачували товариства зафіксовані: «Земледелец», «Крестьянское земледелие», «Прогрессивное садоводство», «Рідний край», «Рілля», «Сельский вестник», «Хлібороб», «Хуторянин», «Сельский хозяин»,

«Пчеловодная жизнь», «Сельскохозяйственная газета», «Еженедельная газета», «Южно-русская газета» та інші. Варто наголосити, що окремі губернські земські видання та часописи повітових сільськогосподарських товариств, сільські статутні організації отримували безкоштовно. До цієї категорії потрапили «Земский сборник Черниговской губернии» (Чернігівська земська управа), «Селянин» (Чернігівське губернське сільськогосподарське товариство) «Хуторянин» (Полтавське губернське сільськогосподарське товариство). Цілком ймовірно, що бібліотечні фонди окремих товариств повністю склалися із видань т.зв. соціального спрямування: «Аби редакція «Хуторянина» в силу поклику своєї душі не надсилала безкоштовно свій журнал, то сільськогосподарське товариство (Малоперещепинське Костянтиноградського повіту Полтавської губернії – О. С.), не було знайомим із сільськогосподарською газетою» [18, с. 242].

І навіть незважаючи на підтримку земств та губернських сільськогосподарських товариств, існували об'єднання, які не те, що не могли організувати фонди спеціалізованих видань, вони не прагнули до цього: «Адже нічим іншим не можна пояснити те, що деякі товариства, функціонуючи кілька років, не мають жодної книжки з сільського господарства і не випускають жодного журналу. Пукати пояснення у обмеженості коштів хибна справа, адже кілька рублів на рік завжди можливо знайти, у крайньому випадку, за відповідних зусиль, невелику кількість книг завжди можливо отримати від агронома, повітового або губернського земств, нарешті від Департаменту землеробства» [19, с. 77].

Окремої посади бібліотекаря у штаті сільськогосподарських товариств не було, ці обов'язки виконував секретар Товариства, голова Товариства або його заступник. Варто зазначити, що у опрацьованому нами значному обсязі звітної документації, не зафіксований окремий розклад роботи бібліотек. Тематична спрямованість книг у бібліотеках СГТ на сьогодні теж залишається не висвітленою в історіографії. На початку ХХ ст. дослідники писали: «Про підбір книг точних даних ми не маємо, але цілком впевнено можемо наголосити, що деяка частина книг не відповідає своєму призначенню» [20, с. 84].

Актуальною проблемою в діяльності сільськогосподарських товариств щодо організації бібліотек була відсутність приміщення. За статистикою, більше половини сільських об'єднань не мали власного приміщення для проведення зборів товариств, збереження документації, не говорячи про окрему територію чи куток під бібліотеку. Цей факт яскраво ілюструє звіт Новобасанського товариства Козелецького повіту Чернігівської губернії: «На придбання книг та брошур Товариство виділило до 20 руб., але гроші до цього часу не використані, головним чином через те, що Товариству, через відсутність необхідного приміщення, немає куди подітися зі своєю бібліотекою» [21, с. 151]. Активні товариства шукали вихід у різних напрямках: клопотали про земську грошову підтримку (у 1912 р. Борзнянські повітові збори Чернігівської губернії виділили кошти Гужівському товариству на організацію його бібліотеки); співпрацювали з місцевими

комітетами патронату про народну тверезість (Жабківське, Чорнуцьке та Яцинівське товариства Лохвицького повіту Полтавської губернії перебрали на себе турботи про утримання книжкового фонду та приміщення від комітету тверезості); поєднували свої зусилля із волосними активістами (Уствицькому товариству Миргородського повіту Полтавської губернії була передана волосна бібліотека) і т.д.

Доступ до фондів бібліотек СГТ, відповідно розпорядження губернатора Полтавської губернії від 1910 р. був дозволений лише членам СГТ [22, с. 16]. Незначна кількість товариств дотримувалась такої вимоги, що підтверджується наприклад звітними документами Гельмязівського та Пішанського товариств Золотоніського повіту, Опошнянського товариства Зіньківського повіту, Перекопівського товариства Роменського повіту Полтавської губернії: «Книгами, які є в наявності дозволено користуватися членам Товариства». Варто наголосити і тому, що у окремих «Звітах» товариств зустрічається інформація про те, що основними читачами сільськогосподарських бібліотек були секретарі СГТ: «більша частина оплачуваних журналів забезпечувала попит переважно секретарів» [23, с. 142]. Решта дозволяла читати журнали та книги усім бажаючим. Тип т.зв. відкритої або публічної бібліотеки був теж дозволений «Статутом»: «Бібліотека товариства, якщо вона відкрита не лише для членів Товариства, функціонує відповідно до тимчасових правил від 5 січня 1884 р. стосовно відкриття та утримання публічних бібліотек та приміщень для читання» [24, с. 6].

Прикладом поширення сучасних сільськогосподарських знань в сільському середовищі була і організація т.зв. пересувних бібліотек, досвід роботи яких зафіксований у Машівському, Малоперещепинському, Михайлівському, Новотагамлицькому та Ряському сільськогосподарських товариствах Костянтиградського повіту Полтавської губернії.

«Наші сільськогосподарські товариства – це здебільшого гуртки просвітні – так писав один із дописувачів «Вісника» Золотоніського СГТ Полтавської губернії, – Я б сказав, що це неодмінна прикмета повинна бути у всіх наших товариствах хліборобських, що вони мають гарні бібліотеки, впорядковують збори, бесіди, лекції, курси, влаштовують показні збори у полі, в садку, на городі, з скотиною. Де такий «показ та розповідь» гарно ведеться, там і вигода людям є, і вони охоче вчащають до гурту, беруться до якоїсь роботи» [25, с. 2].

Аналіз джерельного та історіографічного матеріалу виявив ознаки, які були притаманні тенденції створення бібліотечних фондів при місцевих сільськогосподарських товариствах: несформованість сталої традиції в сільському середовищі читати друковані видання; повільні темпи інформування сільського середовища з боку ради товариств та їхніх секретарів про наявні фонди місцевих бібліотек; обмеженість кількісного та якісного фондових показників, тощо.

На жаль, наявна сьогодні вихідна документація СГТ не містить відомостей щодо мотиваційного моменту вступу українського селянина до

лав громадського об'єднання. На наш погляд, вступ до сільськогосподарського товариства вимагав сам історичний час – період усвідомлення незадовільного стану аграрного комплексу, у першу чергу, власного господарства. Сільськогосподарські товариства як просвітницькі агрокультурні об'єднання через низку заходів, у т. ч. і організацію бібліотек (у окремих поодиноких випадках і читалень), стимулювали активну частину українського селянства до запровадження у індивідуальне господарство новітніх науково-технічних досягнень в галузі обробки ґрунтів, засобів захисту рослин, селекційної роботи щодо пристосування до місцевих умов нових сортів злаків, порід тварин і т. і.

Отже, на початку ХХ ст. в українському селі зафіксована тенденція появи спеціалізованих бібліотек, які відкривалися на базі місцевих громадських об'єднань – сільськогосподарських товариств. Їхнє вивчення важливе в контексті дослідження сільського статутного громадського руху, який, в свою чергу, був і залишається ознакою громадянського суспільства – простору, що існує між індивідуумом та державою.

Список використаних джерел

1. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 431 с.
2. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : НАН України ; Інститут історії України, 1995. – 224 с.
3. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1961–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 265 с.
4. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
5. Устав Константиноградского сельскохозяйственного общества. – Константиноград : тип. М. В. Геккера, 1913. – 21 с.
6. Л'Етьенн В. Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г. / В. Л'Етьенн // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1911. – № 12. – С. 67–89.
7. Обзор деятельности с.-х. обществ Черниговской губернии за 1912 г. – Чернигов : тип. Губ. правления, 1914. – 49 с.
8. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : изд. журн. «Хуторянин», 1914. – 319+24 с.
9. Ярославо-Старо-Басанское селько-хозяйственное общество в 1908 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 122–126.
10. Кобыжское сельскохозяйственное общество в 1908 году // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – № 6. – С. 116–121.
11. Масютин Н. Отчет Новобасанского сельскохозяйственного общества с 11-го ноября 1901-го года по 1-е января 1903 года / Н. Масютин // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – № 7. – С. 140–154.

12. Отчет о деятельности библиотеки-читальни Сокольского сельскохозяйственного общества (Полтавской губернии) за 1913 год. – Кобеляки : тип. М. И. Золотаревского, 1914. – 15 с.
13. Отчет о деятельности библиотеки-читальни Сокольского сельскохозяйственного общества (Полтавской губернии) за 1914 год. – Кобеляки : тип. М. И. Золотаревского, 1915. – 8 с.
14. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : изд. журн. «Хуторянин», 1914. – 319+24 с.
15. Л'Етьенн В. Деятельность сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии в 1910 г. / В. Л'Етьенн // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1911. – № 12. – С. 67–89.
16. Отчет о деятельности Сокольского сельскохозяйственного общества за 1911 год. – Кобеляки : тип. М. И. Золотаревского, 1912. – 51 с.
17. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : изд. журн. «Хуторянин», 1914. – 319+24 с.
18. [Малоперещепинское СХО] // Хуторянин. – 1909. – № 7. – С. 242.
19. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : изд. журн. «Хуторянин», 1914. – 319+24 с.
20. Зенченко Т. В. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / Т. В. Зенченко. – Полтава : изд. журн. «Хуторянин», 1914. – 319+24 с.
21. Масютин Н. Отчет Новобасанского сельскохозяйственного общества с 11-го ноября 1901-го года по 1-е января 1903 года / Н. Масютин // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – № 7. – С. 140–154.
22. Х. [Сельскохозяйственные библиотеки] / Х. // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – № 5. – С. 16.
23. Гавсевич П. Обзор деятельности сельскохозяйственных обществ Черниговской губернии за 1913 год. / П. Гавсевич // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1915. – Вип. 2. – С. 3–150.
24. Устав Константиноградского сельскохозяйственного общества. – Константиноград : тип. М. В. Геккера, 1913. – 21 с.
25. Григорович А. Про хліборобську освіту та літературу / А. Григорович // Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. – 1912. – № 33 (14.08). – С. 2.

References

1. Farenij I. A. Kooperatyvnyj ruh u Naddniprojanskij Ukraini v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. / I. A. Farenij. – Cherkasy : Vidlunnya-Plyus, 2008. – 431 s.
2. Marochko V. I. Ukrayinska selyanska kooperaciya. Istoryko-teoretychnyj aspekt (1861–1929 rr.) / V. I. Marochko. – K. : NAN Ukrainy; Instytut istoriyi Ukrainy, 1995. – 224 s.
3. Polovecz V. M. Istoriya kooperaciyi Livoberezhnoyi Ukrainy (1961–1917 rr.) / V. M. Polovecz. – Chernigiv : Prosvita, 2002. – 265 s.

4. Prokopenko I. P. Silskogospodarska kooperaciya u suspilno-politychnomu zhytti Ukrayiny (1880 – poch. 30-h rr. XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / I. P. Prokopenko. – K., 1992. – 24 s.
5. Ustav Konstantynogradskogo selskohozyajstvennogo obshhestva. – Konstantynograd : typ. M. V. Gekker, 1913. – 21 s.
6. L'Etenn V. Deyatelnost selskohozyajstvennyh obshhestv Chernygovskoj gubernyy v 1910 g. / V. L'Etenn // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1911. – № 12. – S. 67–89.
7. Obzor deyatelnosti s.-h. obshhestv Chernygovskoj gubernyy za 1912 g. – Chernygov : typ. Gub. pravlenyya, 1914. – 49 s.
8. Zenchenko T. V. Malorajonnye selskohozyajstvennye obshhestva Poltavskoj gubernyy / T. V. Zenchenko. – Poltava : yzd. zhurn. «Hutoryanyn», 1914. – 319+24 s.
9. Yaroslavo-Staro-Basanskoe selsko-hozyajstvennoe obshhestvo v 1908 g. // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1910. – № 6. – S. 122–126.
10. Kobyzhskoe selskohozyajstvennoe obshhestvo v 1908 godu // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1910. – № 6. – S. 116–121.
11. Masyutyn N. Otchet Novobasanskogo selskohozyajstvennogo obshhestva s 11-go noyabrya 1901-go goda po 1-e yanvary 1903 goda / N. Masyutyn // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1903. – № 7. – S. 140–154.
12. Otchet o deyatelnosti byblyoteky-chyitalny Sokolskogo selskohozyajstvennogo obshhestva (Poltavskoj gubernyy) za 1913 god. – Kobelyaky : typ. M. Y. Zolotarevskogo, 1914. – 15 s.
13. Otchet o deyatelnosti byblyoteky-chyitalny Sokolskogo selskohozyajstvennogo obshhestva (Poltavskoj gubernyy) za 1914 god. – Kobelyaky : typ. M. Y. Zolotarevskogo, 1915. – 8 s.
14. Zenchenko T. V. Malorajonnye selskohozyajstvennye obshhestva Poltavskoj gubernyy / T. V. Zenchenko. – Poltava : yzd. zhurn. «Hutoryanyn», 1914. – 319+24 s.
15. L'Etenn V. Deyatelnost selskohozyajstvennyh obshhestv Chernygovskoj gubernyy v 1910 g. / V. L'Etenn // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1911. – № 12. – S. 67–89.
16. Otchet o deyatelnosti Sokolskogo selsko-hozyajstvennogo obshhestva za 1911 god. – Kobelyaky : typ. M. Y. Zolotarevskogo, 1912. – 51 s.
17. Zenchenko T. V. Malorajonnye selskohozyajstvennye obshhestva Poltavskoj gubernyy / T. V. Zenchenko. – Poltava : yzd. zhurn. «Hutoryanyn», 1914. – 319+24 s.
18. [Malopereshhepynskoe SHO] // Hutoryanyn. – 1909. – № 7. – S. 242.
19. Zenchenko T. V. Malorajonnye selskohozyajstvennye obshhestva Poltavskoj gubernyy / T. V. Zenchenko. – Poltava : yzd. zhurn. «Hutoryanyn», 1914. – 319+24 s.
20. Zenchenko T. V. Malorajonnye selskohozyajstvennye obshhestva Poltavskoj gubernyy / T. V. Zenchenko. – Poltava : yzd. zhurn. «Hutoryanyn», 1914. – 319+24 s.
21. Masyutyn N. Otchet Novobasanskogo selskohozyajstvennogo obshhestva s 11-go noyabrya 1901-go goda po 1-e yanvary 1903 goda / N. Masyutyn // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1903. – № 7. – S. 140–154.
22. X. [Selskohozyajstvennye byblyoteky] / X. // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1910. – № 5. – S. 16.
23. Gavsevych P. Obzor deyatelnosti selskohozyajstvennyh obshhestv Chernygovskoj gubernyy za 1913 god. / P. Gavsevych // Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy. – Chernygov, 1915. – Vyp. 2. – S. 3–150.

24. Ustav Konstantynogradskogo selskohozyajstvennogo obshhestva. – Konstantynograd : typ. M. V. Gekker, 1913. – 21 s.
25. Grygorovych A. Pro hliborobsku osvitu ta literaturu / A. Grygorovych // Vestnyk Zolotonoshskogo selskohozyajstvennogo obshhestva. – 1912. – № 33 (14.08). – S. 2.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

О. З. Силка

Библиотеки сельских агрокультурных просветительских организаций в начале XX ст.

Статья посвящена исследованию вопросу функционирования библиотек, которые были составной частью общественных сельскохозяйственных обществ Украины в начале XX в. На основании анализа текстов обязательных ежегодных «Отчетов» обществ, а также обобщающих статистико-аналитических исследований губернских агрономов, выделены основные дискуссионные вопросы, на которых желательно остановиться при изучении данного вопроса. Сельскохозяйственные общества рассматриваются как составная часть (наибольшая за численностью) сельской общественной организационной сети. Такая составляющая в начале XX в. была одним из факторов формирования системы гражданского общества в Российской империи, и в Украине в частности. Утверждается, что популяризация местных библиотечных фондов, которые состояли из изданий специализированной аграрной тематики, была частью просветительского направления в деятельности сельскохозяйственных обществ, а сами библиотеки были необходимым элементом функционирования сельской общественной организации.

Ключевые слова: общественное движения, сельскохозяйственное общество, сельская библиотека, гражданское общество, агрокультурное просветительство.

O. Sylka

Libraries of rural agricultural educational organizations early twentieth century

The article studies the functioning of libraries that were part of public agricultural societies of Ukraine in the early twentieth century. On the basis of mandatory annual «Report» societies, as well as statistical analytical and summarizing works of provincial agronomists highlights the main discussion issues which should stay in the study of the subject. Emphasized that agricultural society considered as a component (the largest in number) rural public organizational network. This part of the early twentieth century was one of the factors of forming the system of civil society in the Russian Empire, and in Ukraine in particular. It is alleged that popularize local library fund which consisted of specialized agricultural topics was part of educational trend in

agricultural societies. Emphasized that libraries were investigated type were necessary component in the functioning of rural social organization.

Keywords: social movement, agricultural society, rural library, civil society, agricultural education.

УДК 94(477)«1914/1916»:621:669.013

Л. І. Синявська

ДІЯЛЬНІСТЬ МАШИНОБУДІВНИХ ТА МЕТАЛООБРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1914–1916 РР.

У статті проаналізовано діяльність машинобудівних та металообробних підприємств сходу і півдня України з визначенням обставин, що впливали на обсяги виготовленої продукції. Показано значення розвитку транспортної інфраструктури для забезпечення планомірного транспортування продукції машинобудівної та металообробної промисловості.

Ключові слова: Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, машинобудівна промисловість, металообробна промисловість, військова промисловість, фінанси, кредит.

Впродовж Першої світової війни особливого значення набула машинобудівна та металообробна промисловість півдня і сходу України. Війна вимагала безперебійного постачання армії усіма необхідними технічними засобами озброєння, виробництво яких могла забезпечити тільки високорозвинена машинобудівна промисловість.

Дана проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, О. Шляхова, П. Фоміна, П. Сорокіна. Однак автори не ставили собі за мету дослідити діяльність машинобудівних та металообробних підприємств півдня та сходу України з виокремленням особливостей промислового розвитку в українських реаліях.

Підприємства машинобудівної промисловості в силу специфіки виробничої діяльності комплектувалися найбільш досвідченими працівниками. Питома вага професійних робітників, які не поєднували роботу на підприємствах із сільськогосподарською працею, на початку Першої світової війни складала 97% [1, с. 242].

На півдні й сході України перед війною було зосереджено досить велику кількість підприємств, що виготовляли сільськогосподарські машини, двигуни, парові котли та турбінні механізми різного призначення. Значна їх частина в роки війни була перепрофільована на виробництво корпусів

снарядів, мін, ручних гранат. Сучасним обладнанням вирізнялися машинобудівні потужності суднобудівного заводу «Наваль», який мав розвинене машинобудівне й металообробне виробництво, виготовляв головні турбіни, котли, допоміжні й палубні механізми, артилерійські башти та ін. [2, с. 374]. З початком війни підприємства півдня України розпочали постачання для фронту кінних повозок, санітарних двоколок, похідних кухонь. Серед металообробних підприємств Донбасу найбільш технічно оснащеними були Горлівський завод гірничорудного обладнання, Дебальцевський механічний, Харцизький котельний заводи [3, с. 161].

Станом на 1914 р. у Таврійській губернії нараховувалося 169 підприємств, що мали відношення до розвитку сільськогосподарського машинобудування: заводів землеробських машин і знарядь, заводів з виробництва засобів перевезення (екіпажів, брочок, коліс). Вартість продукції, яку вони виготовляли, перевищувала 4300 тис. руб., а кількість зайнятих становила понад 4000 тис. робітників. Майже 90% закладів працювали у Бердянському та Мелітопольському повітах. За обсягами виробництва і кількістю зайнятих найбільшими були заводи Дж. Грієвза, вдови Матіаса та синів, Горохова і Янца (Бердянськ), Фукса (Великий Токмак), І. І. Нейфельда (колонія Вальдгейм Бердянського повіту), братів Классен (Мелітополь). Якщо прийняти до уваги, що річний обсяг усіх 2,5 тис. підприємств Таврійської губернії у 1914 р. складала майже 25 млн руб., то частка сільськогосподарського машинобудування складала у ньому 16,8%. На підприємствах галузі працювали майже 25% усіх зайнятих у промисловості Таврійської губернії. Підприємства машинобудівної галузі Таврійської губернії за своєю технічною оснащеністю виявилися такими, що їх відносно швидко можна було перепрофілювати на виготовлення військової продукції [4, с. 62].

На чавунно-ливарному заводі землеробських знарядь «Богатир» у Гуляйполі освоїли виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок. На фабриці А. А. Унгера у с. Кічкасі Олександрівського повіту виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод Нейфельда, на якому до війни виготовлялися молотарки, плуги, коси, жатки, сівалки та інша сільськогосподарська продукція, перейшов на випуск гранат. Товариство А. Я. Коппа у м. Олександрівськ Катеринославської губернії виготовляло бомбомети [5, с. 59].

7 жовтня 1914 р. було прийнято рішення про встановлення державного нагляду за діяльністю промислових підприємств, що виконували замовлення військового і морського відомств. Керівники фабрик та заводів, що виконували військові замовлення зобов'язувалися негайно повідомляти уповноваженим уряду відомості щодо кожного прийнятого казенного чи приватного замовлення. На вимогу державних уповноважених керівники промислових підприємств зобов'язувалися у будь-який час надавати для перегляду робочі журнали всіх майстерень і виконувати вказівки стосовно черговості проведення робіт. У тому випадку, коли замовлення військового і морського відомств виконувалися одночасно, черговість виконання робіт

встановлювалася їх уповноваженими. Підприємства також зобов'язувалися всілякими засобами сприяти виконанню замовлень військового і морського відомств з метою усунення будь-яких затримок [6, с. 423–424].

Кількість машинобудівних та металообробних підприємств на території сходу і півдня України впродовж 1914–1916 рр. збільшувалася завдяки евакуації чи перебазуванню деяких частин з інших областей Російської імперії. Цей процес здійснювався або через наближення лінії фронту, або у зв'язку з необхідністю концентрації виробництва залежно від транспортних шляхів, джерел сировини, підприємств-суміжників чи споживачів певного виду продукції. За даними О. П. Реєнта, з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких 18% переміщено до України [7, с. 98].

У 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень [8, с. 70]. Евакуація більшості підприємств проводилася тільки у 1915 р. Так, у Бердянськ було перевезено Варшавський арсенал й розпочато будівництво франко-бельгійським товариством заводу по виробництву аеропланів. Великий завод «Рудзького і К⁰», який ще у 1914 р. виконував військові замовлення, було евакуйовано з Варшави до Катеринослава у червні 1915 р. У рамках перевезення заводу було вивезено 400 вагонів обладнання і готових виробів. На відновлення виробництва завод отримав від держави позику у 2,5 млн руб. з виплатою 6% річних. У 1915 р. до м. Олександрівськ було перебазовано завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і К⁰», що виготовляв обладнання для кораблів. У 1915 р. Петроградське акціонерне товариство електромеханічних споруд ДЕКА («Дюфлон, Константинович і К⁰») завдяки щедрому державному субсидуванню (перший внесок становив 3 млн руб.) організувало своє відділення у м. Олександрівськ (тепер – АТ «Мотор-Січ»). Цей завод став першим з дев'яти заводів Російської імперії, де у роки війни виготовлялися авіаційні мотори. Перший мотор було виготовлено на заводі у березні 1916 р., а продуктивність його вдалося довести до 10–15 моторів на місяць [5, с. 60]. У 1916 р. з Риги перевезено великий дротово-цвяховий завод з виробництва «канатів і ланцюгів для Морського відомства» [8, с. 70].

Значну кількість підприємств було евакуйовано на Донбас. Сюди перевезли низку металообробних та машинобудівних заводів з Риги. У 1915 р. правлінням Російського товариства для виготовлення снарядів було вирішено перенести свої заводи у м. Юзівка. До Луганська було евакуйовано потужний вагонобудівний завод «Двигун» [5, с. 60].

2 червня 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості прийняло рішення про виявлення інспекторами всіх підприємств, де було б можливим розміщення військових замовлень [9, арк. 4]. У середині 1915 р. у губернських центрах та на місцях почали створюватися військово-промислові комітети, які, зокрема, займалися розміщенням військових замовлень на підприємствах відповідних місцевостей. У Таврійській губернії завод Гривза став виготовляти різного виду обозне майно, шанцевий

інструмент, похідно-артилерійські кухні та міни; Азовсько-Чорноморський завод Горохова і Янцена – шрапнелі і гранати 3-дюймового калібру французького зразка; фабрика сільськогосподарських машин і знарядь вдови Матіас і синів – парокінні візки; механічний завод Болотіна (с. Астраханка Мелітопольського повіту) – чавунні 90-мм бомби. Чавунно-ливарний і механічний завод землеробських машин АТ нащадків І. Я. Лангемана (ст. Сарабуз Сімферопольського повіту) у вересні 1915 р. вже доповідав про прийняття від Харківського військово-промислового комітету замовлення на 4000 тис. снарядів, 10 мінометів, 12 кухонь кавалерійського зразка [4, с. 62].

Відкритий у 1895 р. Луганський патронний завод під час Першої світової війни став фактично одним із найважливіших постачальників бойових патронів для російської армії, виготовляючи патрони 7,62x54 мм з гострою кулею зразка 1909 р. для гвинтівки Мосіна. За фінансової підтримки уряду, згідно з даними Воєнного міністерства, потужність заводу у 1916 р. мали довести до 915 млн патронів на рік. Завод в більшості працював із використанням англійського обладнання з підприємства Грінвуд-Бетлі й лише частина необхідних механізмів була перевезена з Петроградського патронного заводу. Для збільшення кількості виготовленої продукції площа заводу у 1915 р. була розширена на 4900 м², в 1916 – ще на 14400 м². У зв'язку з війною у 1914–1917 рр. за державного фінансування завод подвоїв парк станків, що дозволило збільшити кількість виготовлених патронів з 199,6 млн у 1914 р. до 557,1 млн у 1916 р. (хоча у 1917 р. виробництво скоротилося до 453,6 млн) [10, с. 145–146]. Водночас у США додатково замовили близько 3 млрд патронів. Військове міністерство планувало до 1 липня 1917 р. мати у своєму розпорядженні близько 5,75 млрд патронів за потреби близько 7 млрд патронів [11, с. 563].

Під час війни також було прийняте рішення про спорудження великого заводу по виробництву зброї. Спочатку військове відомство висловлювало думку про передачу права будівництва приватним компаніям чи акціонерному товариству з умовою передачі заводу після завершення певного терміну до казни. Від зацікавлених у цій справі промисловців надійшло кілька пропозицій, з яких найбільш дешевою виявилася пропозиція Товариства «Кулемет». Воно поставило наступні умови: Товариство мало отримати замовлення на 2 млн гвинтівок за ціною 35 крб. за гвинтівку і за рахунок цього замовлення побудувати завод розрахованої військовим відомством потужності. Після виконання замовлення завод мав бути безкоштовно переданий у власність казни. Під час видання замовлення Товариство мало отримати аванс у розмірі до 40% вартості. Завод мав будуватися згідно проекту, який затверджувало військове відомство. Вказана ціна – 35 крб. за гвинтівку із включенням до неї 4 крб. на повернення вкладеного капіталу визнавалася для військового відомства прийнятною. Але внаслідок вимоги про надання досить великого авансу було вирішено відмовитися від будівництва приватного заводу, а споруджувати державний. Місце для будівництва було обрано поблизу м. Катеринослав на правому березі річки Самара, на лінії Катерининської залізниці. Вартість будівництва

за розрахунками 1915 р. визначалася у сумі 34,5 млн крб. До того ж, приймаючи рішення про будівництво Катеринославського зброярного заводу, військове відомство передбачало ліквідувати Сестрорецький зброярний завод, розміщення якого у стратегічному відношенні завжди визнавалося небезпечним. Обладнання Сестрорецького заводу планувалося встановити на Катеринославському заводі. У зазначену суму розрахунків не включалася вартість перевезеного обладнання, а лише витрати по перевезенню та облаштуванню на новому місці. Будівельні роботи були розпочаті у 1916 р. Одночасно частково було замовлене додаткове обладнання. У 1917 р. будівництво у зв'язку із революційними подіями довелося припинити, а у 1918 р. – повністю ліквідувати. Споруджені будівлі передали з часом місцевому раднаргоспу, а отримане на той час обладнання розподілили між Тульським та Іжевським заводами [10, с. 249–250].

Серед приватних підприємств сходу і півдня України, що виконували замовлення Державного артилерійського управління, відзначалися заводи Шиманського, Гордзяловського (Харків), завод К. Беккре (Горлівка), «Кубаноль» (Катеринодар), Нікополь-Маріупольський завод (Маріуполь), Миколаївський суднобудівний завод, завод «Перун» (Миколаїв), машинобудівний завод Рудзького (Катеринослав), Варшавське акціонерне товариство суднобудування (Катеринослав), торгівельний дім Заферман (Мелітополь), які досить швидко змогли зорієнтувати виробництво відповідно до вимог держави по виготовленню продукції воєнного призначення [12, с. 608].

У березні 1916 р. Мелітопольський міський військово-промисловий комітет доповідав Таврійському губернатору про заводи, які працювали на потреби оборони. Серед інших були названі чавунно-мідно-ливарний і машинобудівний завод торгового дому І. Д. Зафермана (Мелітополь), який «...настільки добре обладнаний, що міг би виконувати багато інших предметів оборони, як то: міни, бомбомети, снаряди до них, бомби для аеропланів, апарати для метання мін...»; Південний металічний і машинобудівний завод товариства А. Д. Зафермана (Мелітополь), який виготовляв різні предмети для потреб Морського відомства, бомбомети і 90-мм снаряди до них; завод сільськогосподарських машин і знарядь Классена (Мелітополь), який виготовляв 90-мм снаряди і 3-дюймові фугасні гранати; завод землеробських знарядь К. А. Нейфельда (Серсіївка Мелітопольського повіту), чавунно-ливарний завод Троніка і Міллера (Генічеськ), чавунно-ливарний завод І. Я. Єфименка (хутір Відножина Балка Мелітопольського повіту), які виготовляли 90-мм снаряди; машинобудівний завод Герстенбергера і Бюллера (с. Чайкіно Мелітопольського повіту), що виготовляв штики спрощеного зразка; чавунно-ливарний завод Ф. К. Молса (ст. Акимівка), що виготовляв 58-мм міни [4, с. 62].

Небезпека «ліквідаційних законів», що проголосили кампанію по ліквідації німецької власності для машинобудівних та металообробних підприємств німецьких колоністів була знята указом від 19 серпня 1916 р., оскільки підприємства залучалися до випуску оборонної продукції. Зі

стратегічною метою у листопаді 1916 р. виробництва Коппів і Леппів були об'єднані. Концерн «Леп, Вальман і Копп» підписали ряд угод з Петербурзьким Головним Артилерійським управлінням і Катеринославським військово-промисловим комітетом про виробництво снарядів різних модифікацій. Ухвалення подібних угод переслідували дві мети. З одного боку, господарі підприємств таким чином зберігали власність, з іншого – перепрофілювання створювало умови для нормального функціонування виробництва в умовах військового часу, коли попит на «мирну» продукцію різко знизився. Документи свідчать, що, не дивлячись на труднощі воєнного часу, підприємства діяли чітко і злагоджено, а замовлення виконувалися відповідно до визначених у контрактах термінів. Це забезпечувалося переходом на надзвичайне положення, двозмінним графіком роботи і двократним збільшенням кількості працівників. У 1916 р. завод Коппа виготовив продукції на суму 1366651 руб., зокрема оборонної – на 1326651 руб., тобто обсяги виробництва удвічі перевищили довоєнні. У 1916 р. чистий прибуток підприємства Леппов досяг 584455 руб., що у п'ять разів перевищило показники 1912 р. Капітал підприємства зріс удвічі й досяг 2,4 млн руб. До виробництва оборонної продукції були також залучені заводи «Гільдебрандт і Прісс» (виготовлення снарядів і возів), завод нафтових двигунів Крігера (снаряди). Аналізуючи стан промисловості Олександрівського повіту у 1916 р. фабричний інспектор констатував, що, на відміну від показників 1914 р., функціонували всі підприємства регіону [13, с. 184–185].

Водночас власник заводу Копп передав тим, кого відправляли на фронт 2710 руб. і видавав щомісячно їхнім дружинам по 470 руб., дітям – по 320 руб., матерям – по 45 руб. [13, с. 199].

Рада Міністрів відзначала наявність жорсткої конкуренції між казенними та приватними підприємствами у справі залучення до роботи кваліфікованих працівників. Досить часто приватні підприємства переманювали їх до себе шляхом встановлення підвищеного розміру оплати праці. Така практика нерідко створювала перешкоди на шляху виконання воєнних замовлень казенним заводам. У цій ситуації Рада Міністрів висловилася проти запровадження на підприємствах надзвичайних заходів, викликаних обмежити перехід працівників з одного підприємства на інше. Засобом для утримання кваліфікованих працівників на казенних підприємствах стало підвищення рівня оплати праці, який відповідав би розцінкам на приватних підприємствах. Приймаючи це рішення, урядовці усвідомлювали, що заборона переходу кваліфікованих працівників неминуче призведе до створення проблем у сфері виконання приватними підприємствами воєнних замовлень. Крім того, надзвичайні заходи могли б, на їхню думку, завадити поширенню патріотичних настроїв у суспільстві й спровокувати робітників на протистояння з урядом. Разом з тим, Рада Міністрів висловилася за звільнення від призову найбільш кваліфікованих працівників із казенних підприємств, вважаючи цей захід засобом утримання кваліфікованої робочої сили на казенних підприємствах [14, с. 97–98].

8 липня 1916 р. Рада міністрів зобов'язала воєнне відомство розпочати підготовку проекту заводу по виготовленню військових приладів у м. Ізюм Харківської губернії. Імператор затвердив ці заходи і тимчасовий штат заводу, що дозволило почати відповідні роботи [15]. Завод розраховувався на виробництво 1 тис. пудів придатного оптичного скла. У той же час потреба в оптичному склі для оптичних приладів становила близько 1,3 тис. пудів придатного скла на рік. Вартість будівництва такого заводу визначалася у 1,2 млн крб. За орієнтовними розрахунками вартість скла Ізюмського заводу за повного завантаження могла скласти 8 крб. за фунт, якщо вихід готового скла був би близько 10% за наявності 90% браку. Зокрема передбачалося зменшити обсяги браку за рахунок підвищення культури виробництва та набуття відповідного досвіду. Чиновники мотивували необхідність будівництва заводу тим, що відносно доступним оптичне скло відповідної якості виготовлялося лише у Франції (в умовах, коли постачання з Німеччини було припинене) і оцінювалося в 4–10 крб. за фунт. До цієї ціни додавалися також відносно великі транспортні витрати, що робило організацію виробництва оптики в Російській імперії досить вигідним економічно. На побудову й обладнання заводу оптичного скла за розрахунками потрібно було близько одного будівельного сезону (за планом 1917 р.) [16, с. 625]. Загальна сума витрат була затверджена у розмірі 1,5 млн крб. Будівництво розпочалося у 1916 р. під керівництвом професора Жуковського, але наприкінці 1917 р. всі роботи було зупинено [10, с. 271].

Поступове зниження рівня життя, загроза голоду та загострення соціальних протиріч стали причинами посилення заворушень у середовищі робітників машинобудівних підприємств. 12 травня 1916 р. відділ промисловості вказував на поширення у середовищі робітників чуток про доцільність проведення страйків, оскільки для боротьби з ними уряд застосовує секвестр, що автоматично тягне за собою підвищення рівня оплати праці робітникам на казенних підприємствах. За наказом Міністра торгівлі і промисловості відділ промисловості розповсюджував у середовищі робітників повідомлення про марність подібних чуток. Оголошувалося, що страйки не можуть бути причиною секвестрування підприємств. Одержавлення оголошувалося виключно засобом підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах [9, арк. 38].

У 1916 р. нестача металу створювала значні труднощі для машинобудівних та металообробних підприємств. Якщо великі заводи ще мали можливості отримати позачергово метал для продовження виробництва, то дрібні підприємства постали перед загрозою повного припинення роботи. Так, наприклад, Морському міністерству пропонувалося вжити відповідних заходів для того, щоб металургійні заводи, що входили до Продамету, взяли на себе зобов'язання по замовленнях «Россуда» і «Наваля», які стосувалися виготовлення сталевих виробів для корпусів бойових суден, баштових установок і снарядів позачергово, навіть до зупинки виконання інших замовлень [17, арк. 98–99].

У листопаді – грудні 1916 р. на 41-му з'їзді гірничопромисловців вказувалося на необхідність закупівлі за кордоном щомісячно не менше 7 млн пудів чорного металу. Дефіцит металу становив 50% національного виробництва [18, с. 425]. Така ситуація пов'язувалася зі значним зростанням собівартості продукції металургійних підприємств сходу і півдня України. Так, наприкінці 1916 р. керівники Дніпровського металургійного заводу вказували, що собівартість чавуну зросла майже у вдвічі, рейок – втричі, сортового заліза – майже втричі [19, арк. 24 зв.]. Фактично вже наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. купівля імпортного металу виглядала доцільнішою за витрати на його виробництво.

Проблеми для дрібних машинобудівних підприємств створювалися також внаслідок корумпованості російських чиновників. Прикладом участі урядовців у недобросовісній конкуренції може стати діяльність О. Ф. Трепова, який перебуваючи на посаді міністра шляхів сполучення, усвідомив себе «рятівником нації» і прагнув посилити особистий вплив за рахунок відповідного перерозподілу засобів перевезення (у першу чергу залізничних потягів). Підтримуючи таким чином одних підприємців, його діяльність призводила до скорочення статків або розорення інших (прикладом останнього може слугувати перерозподіл рухомого складу залізниць на користь великих гірничих та машинобудівних компаній на противагу дрібним і середнім).

Виробничі потужності машинобудівних підприємств були однією з причин нестачі рухомого складу залізниць, що, у свою чергу, призводило до перебоїв у вивезенні продукції та підвезенні сировини до підприємств машинобудівної та металообробної промисловості. Вже на момент початку війни існувала нестача 2 тис. паротягів та 80 тис. вагонів. Населення і підприємці потерпали від нестачі вугілля. Вже влітку 1915 р. вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився на проблему, яка вийшла за межі компетенції будь-якого одного відомства. Цією проблемою стала займатися Особлива нарада з посилення постачання армії. Наприкінці 1915 р. ситуація почала катастрофічно ускладнюватися. В Одеському промисловому районі наряди навіть таких важливих підприємств, як суднобудівельні завод «Наваль» і «Россуд», виконувалися нерегулярно. Через нестачу вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинилося відвантаження палива до Петрограду, де були розташовані найбільші військові заводи Російської імперії [5, с. 67].

У 1916 р. на роботу машинобудівних та металообробних підприємств сходу і півдня України суттєво вплинуло скорочення обсягів постачання сировини, викликане як проблемами у сфері транспортного сполучення, так і видобувній промисловості. Особливо відчутною криза виявилася вже на початку 1916 р. Різного роду клопотання та телеграми того періоду повідомляли, наприклад, що у Таврійській губернії завод Бергера та Загореліна (Великий Токмак Бердянського повіту), який щоденно виготовляв 300 гранат через нестачу палива, припинив роботу. 9 січня 1916 р. Феодосійська міська управа видала довіреному електростанції А. Мелконову

посвідчення про те, що «...на даний час у Феодосії немає зовсім запасів нафти, і єдина у місті електрична станція, що постачає місту електроенергію, за відсутності нафти не матиме можливості діяти, внаслідок чого всі заклади міста залишаться без освітлення». Тому вимагалось термінове забезпечення електростанції нафтою за допомогою залізничного сполучення. 5 березня 1916 р. Бердянський військово-промисловий комітет звернувся до Таврійського губернатора з клопотанням про необхідність надання Азовсько-Чорноморському чавунно-ливарному та механічному заводу Горохова і Янцена 3 тис. пудів антрациту, 2 тис. пудів коксу, 11 тис. пудів вугілля та 7 тис. пудів нафти для забезпечення його роботи у квітні 1916 р. [4, с. 63].

У 1916 р. власники машинобудівних та металообробних підприємств підняли перед урядом питання щодо виконання контрактних замовлень, угоди по яких були підписані до початку бойових дій. Частково подібні клопотання задовольнялися, але внаслідок подальшого розладу господарського механізму зриви строків виконання замовлень набували все більшого поширення.

На роботу підприємств машинобудівної та металообробної промисловості сходу і півдня України у 1916 р. вплинуло поширення страйкового руху. Робітники вимагали підвищення розмірів заробітної плати, мотивуючи це зростанням вартості абсолютної більшості товарів та послуг під час війни. До того ж вважалося, що їх розміри встановлюються згідно із забаганками керівництва підприємств [20, с. 257]. Робітники шляхом страйків прагнули домогтися секвестрування їхніх підприємств, вважаючи, що це призведе до збільшення рівня оплати праці. Таке явище розглядалося як надзвичайна загроза посиленню «державної оборони» [21, с. 478]. У робітників складалося враження про встановлення заробітної плати не господарями підприємств, а заводськими нарадами. Це, на думку чиновника, сприяло поширенню хибної переконаності у відстороненні власників від політики визначення розмірів заробітної плати, що, на його думку, потребувало участі заводських нарад у вирішенні конфліктів із робітниками лише у крайніх випадках за обов'язкової участі представників Особливої наради по обороні [21, с. 481].

Загалом протягом 1914–1916 рр. машинобудівна та металообробна промисловість сходу і півдня України виявила чи не найбільшу залежність у порівнянні з іншими галузями промисловості від руйнування виробничих зв'язків з європейськими країнами в умовах війни, оскільки високотехнологічне виробництво вимагало постійного оновлення технологій і приладів. Проте успішне налагодження виробництва турбінних двигунів дозволило забезпечити ними нові серії міноносців. Значні успіхи демонструвало виробництво корабельних башт, приладів прицілювання та наведення. Протягом 1914–1916 рр. вдалося різко збільшити виробництво боєприпасів, і у першу чергу снарядів, завдяки переведенню значної кількості машинобудівних підприємств на виготовлення воєнної продукції. Приватні підприємства виявили досить велику гнучкість у справі перепрофілювання виробництва, яке стало можливим завдяки встановленню

на багатьох з них сучасного обладнання та високій кваліфікації працівників, у тому числі й інженерно-технічного персоналу. Водночас машинобудівні підприємства вже у 1916 р. відчували нестачу сировини через незадовільну роботу транспорту. Зниження рівня життя робітників призводило до поширення страйкового руху. Але через досить високу кваліфікацію працівників машинобудівних підприємств та відносно високий рівень оплати їх праці розмах страйкового руху в їхньому середовищі був меншим, аніж, наприклад, у гірничо-видобувній промисловості. Попри зростання обсягів виробництва у сфері машинобудування протягом 1914–1916 рр. ця галузь не змогла забезпечити зростаючі воєнні потреби своєю продукцією.

Список використаних джерел

1. Вопрос о недостатках рабочих рук в промышленности // Промышленность и торговля. – 1914. – № 5 (1 марта). – С. 242–244.
2. Рижева Н. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 476 с.
3. Михненко А. М. Розвиток економіки Донецького регіону на початку ХХ ст. / А. М. Михненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 158–162.
4. Бойко В. В. Промисловий потенціал Таврійської губернії та його використання під час Першої світової війни / В. В. Бойко, Г. В. Кузьмицький // Гілея. – 2012. – Вип. 65. – С. 59–65.
5. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 54–81.
6. Об установлении надзора за деятельностью промышленных заведений, исполняющих заказы военного и морского ведомств // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 423–424.
7. Реєнт О. П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. П. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16 (1). – С. 88–103.
8. Гвоздик В. С. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915–1916 рр.) / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 575, оп. 1, спр. 766, 46 арк.
10. Генерал В. С. Михайлов (1875–1929) : Документы к биографии. Очерки по истории военной промышленности / сост. : Ю. В. Ильин, Л. Я. Саєт, Н. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 424 с.
11. Представление Военного министерства в Совет министров о постройке третьего патронного казенного завода от 1 марта 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 : документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале ХХ века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 562–565.
12. Список частных заводов, исполняющих заказы ГАУ // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 :

- документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 607–608.
13. Шитюк М. М. Німці Півдня України: історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева [та ін.]. – Миколаїв : [Б. в.], 2009. – 424 с.
 14. По вопросу об обеспечении правильной деятельности казенных заводов, изготовляющих предметы, необходимые для государственной обороны // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2008. – С. 97–98.
 15. У радянські часи це підприємство носило назву Ізюмський приладобудівний завод імені Дзержинського і було введено в експлуатацію у 1923 р.
 16. Представление Военного министерства в Государственную думу о постройке завода оптического стекла в г. Изюме от 31 декабря 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 : документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 624–625.
 17. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 150а, 350 арк.
 18. Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні / Г. Ф. Турченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн. 1: Історичні нариси. – К., 2014. – С. 408–433.
 19. ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 42, 79 арк.
 20. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России: 1914 – февраль 1917 г. / Ю.И. Кирьянов. – М. : Наука, 1971. – 307 с.
 21. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М. : «ИНДРИК», 2008. – 552 с.

References

1. Vopros o nedostatkakh rabochoykh ruk v promyshlennosty // Promyshlennost y torhovlya. – 1914. – № 5 (1 marta). – S. 242–244.
2. Ryzheva N. Istoriya sudnobuduvannya na terenakh Ukrayiny (vid davnikh do novitnikh chasiv) / N. Ryzheva. – K. : PP Serhiychuk M. I., 2008. – 476 s.
3. Mykhnenko A. M. Rozvytok ekonomiky Donetskoho rehionu na pochatku XX st. / A. M. Mykhnenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVII. – S. 158–162.
4. Boyko V. V. Promyslovyu potentsial Tavriyskoyi huberniyi ta yoho vykorystannya pid chas Pershoyi svitovoyi viyny / V. V. Boyko, H. V. Kuzmytskyy // Hileya. – 2012. – Vyp. 65. – S. 59–65.
5. Turchenko H. F. Pivdenoukrayinskyy faktor u Pershiy svitoviy viyni / H. F. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVII. – S. 54–81.
6. Ob ustanovlenyy nadzora za deyatelnostyu promyshlennykh zavedenyy, uspolnyayushchykh zakazy voennoho y morskoho vedomstv // Osobye zhurnaly Soveta mynystrov Rossyyskoy ymperyy. 1914 hod. – M., 2006. – S. 423–424.
7. Reynt O. P. Ukrayina v Pershiy svitoviy viyni: suchasni naukovo-metodolohichni aktsenty / O. P. Reynt // Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. – K., 2007. – № 16 (1). – S. 88–103.
8. Hvozdyk V. S. Stanovyshche bizhentsiv v Oleksandrivskomu poviti Katerynoslavskoyi huberniyi v umovakh Pershoyi svitovoyi viyny (1915–1916 rr.) /

- V. S. Hvozdyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2012. – Vyp. XXXIV. – S. 70–74.
9. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny), f. 575, op. 1, spr. 766, 46 ark.
 10. Heneral V. S. Mykhaylov (1875–1929) : Dokumenty k byohrafiy. Ocherky po ystoriy voennoy promyshlennosti / sost. : Yu. V. Ylyn, L. Ya. Saet, N. V. Ylyna. – M. : ROSSPƏN, 2007. – 424 s.
 11. Predstavlenye Voennoho mynysterstva v Sovet mynystrov o postroyke treteho patronnoho kazennoho zavoda ot 1 marta 1916 h. // Ystoriya sozdaniya y razvytya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 562–565.
 12. Spysok chastnykh zavodov, uspolnyayushchykh zakazy HAU // Ystoriya sozdaniya y razvytya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 607–608.
 13. Shytyuk M. M. Nimtsi Pivdnya Ukrayiny: istoriya i suchasnist / M. M. Shytyuk, V. P. Shkvarets, M. E. Kozyreva [ta in.]. – Mykolayiv : [B. v.], 2009. – 424 s.
 14. Po voprosu ob obespechenyy pravylnoy deyatel'nosti kazennykh zavodov, yz-hotovlyayushchykh predmety, neobkhodymyye dlya hosudarstvennoy oborony // Osobyie zhurnaly Soveta mynystrov Rossyyskoy ymperyy. 1914 hod. – M., 2008. – S. 97–98.
 15. U radyanski chasy tse pidpryyemstvo nosylo nazvu Izyumskyy pryladobudivnyy zavod imeni Dzerzhynskoho i bulo vvedene v ekspluatatsiyu u 1923 r.
 16. Predstavlenye Voennoho mynysterstva v Hosudarstvennyu dumu o postroyke zavoda optycheskoho stekla v h. Yzyume ot 31 dekabrya 1916 h. // Ystoriya sozdaniya y razvytya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 624–625.
 17. Derzharkhiv Mykolayivskoyi obl., f. 297, op. 1, spr. 150a, 350 ark.
 18. Turchenko H. F. Sotsialno-ekonomichni protsesy v pivdenoukrayinskomu rehioni / H. F. Turchenko // Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina : u 2 kn. Kn. 1: Istorychni narysy. – K., 2014. – S. 408–433.
 19. TsDIAK Ukrayiny, f. 2161, op. 1, spr. 42, 79 ark.
 20. Kyryanov Yu. Y. Rabochye Yuha Rossyy: 1914 – fevral 1917 h. / Yu. Y. Kyryanov. – M. : Nauka, 1971. – 307 s.
 21. Polykarpov V. V. Ot Tsusymy k Fevralyu. Tsaryzm y voennaya promyshlennost v nachale XX veka / V. V. Polykarpov. – M. : «YNDRYK», 2008. – 552 s.

Статья надійшла до редакції 10.02.2015 р.

Л. И. Синявская

Деятельность машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности востока и юга Украины в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано деятельность машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности востока и юга Украины с определением обстоятельств, которые влияли на объемы выпускаемой продукции. Показано значение развития транспортной инфраструктуры на

обеспечение планомерного транспортирования продукции машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности.

Ключевые слова: Первая мировая война, предпринимательство, наёмные работники, государственное регулирование экономики, машиностроительная промышленность, металлообрабатывающая промышленность, военная промышленность, финансы, кредит.

L. Syniavska

The activity of engineering and metal processing companies of east and south of Ukraine in 1914–1916 years

The article analyzes the activity of engineering and metal processing companies of east and south of Ukraine with circumstances that affect the amounts of manufactured products. Showed the importance of transport infrastructure to ensure the orderly transport engineering and metal products industries. It is noted that during the 1914–1916 engineering and metalworking industry in the region revealed large dependence, compared with other industries, from industrial relations with European countries. It was found that private companies have found quite a lot of flexibility in the case of conversion of production, allowing installed on many of them modern equipment and highly qualified employees. So despite the increase in production in mechanical engineering for years 1914–1916 this industry was unable to provide growing military needs its products.

Keywords: First World War, entrepreneurship, employees, government regulation of the economy, engineering industry, metal industry, military industry, finance, credit.

УДК 94-055.62(477) „19/20”

Ю. Ю. Ілляшенко

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА ДІТЕЙ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (90-ТІ РР. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті висвітлено основні групи джерел, які стосуються дослідження проблем становища дітей в українському суспільстві 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Подано характеристику таких джерел, як документи офіційного походження, документи поточних архівів державних органів влади, статистичні матеріали, документи громадських організацій та політичних партій, матеріали періодичної преси, матеріали сайтів мережі Інтернет.

Ключові слова: джерельна база, становище дітей, українське суспільство, офіційні документи, документи поточних архівів органів державної влади, документи громадських організацій та політичних партій, матеріали періодичної преси, матеріали сайтів мережі Інтернет.

Для сучасної української історичної науки характерним є переосмислення ролі та місця дитини в суспільстві, розширення тематики дослідження становища дітей в усіх сферах життєдіяльності, акцентування уваги на проблемах створення необхідних умов для їх розвитку, соціального становлення та самореалізації.

Історичні джерела, пов'язані з дослідженням проблем становища дітей в українському суспільстві 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., класифіковано у шість основних груп: документи офіційного походження, документи поточних архівів державних органів влади, статистичні матеріали, документи громадських організацій та політичних партій, матеріали періодичної преси, матеріали сайтів мережі Інтернет.

Перша група джерел – офіційні документи. Їх умовно можна поділити на дві підгрупи: офіційні документи, схвалені світовою спільнотою, та офіційні документи періоду незалежності. До першої підгрупи належать документи, що визначають місце дітей в сучасному світі, регулюють їх громадянські права і свободи: Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Декларація прав дитини (1959 р.), Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Декларація про права розумово відсталих осіб (1971 р.), Декларація про права інвалідів (1975 р.), „Пекінські правила” (Мінімальні стандартні правила ООН щодо правосуддя над неповнолітніми) (1985 р.), „Правила ООН щодо захисту прав неповнолітніх, позбавлених свободи (1990 р.), „Ер-Ріардські керівні принципи” (Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх) (1990 р.), Конвенція про права дитини (1991 р.) [1].

Друга підгрупа – офіційні документи незалежної України, які на державному рівні регулюють питання про роль та місце дітей в українському суспільстві: Акт проголошення незалежності України [1], Конституція України [2], законодавчі акти.

Ряд нормативно-правових актів регулюють окремі аспекти діяльності владних структур стосовно вирішення проблем соціального, правового, становища дітей в українському суспільстві, зокрема Закони України „Про освіту”, „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, „Про об'єднання громадян”, „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”, „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх”, „Про професійно-технічну освіту”, „Про молодіжні та дитячі громадські об'єднання”, „Про загальну середню освіту”, „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”, „Про охорону дитинства” [3]. До цієї підгрупи джерел відносимо Сімейний кодекс України, Житловий кодекс Української РСР, Кримінальний кодекс України [1].

Дана підгрупа джерел включає також підзаконні нормативні акти, зокрема укази президента України, постанови уряду і парламенту:

– Укази Президента України „Про затвердження заходів щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків”, „Про затвердження комплексних заходів щодо профілактики бездоглядності та

правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві”, „Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності, „Про комплексну програму профілактики злочинності на 2001-2005 роки [4];

– Постанови Кабінету Міністрів „Про організацію діяльності спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання”, „Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації”, „Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, „Положення про дитячий будинок сімейного типу”, „Про створення кримінальної міліції у справах неповнолітніх”, „Питання центру по усиновленню дітей при міністерстві освіти”, „Про затвердження порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземцям і здійснення контролю за умовами їх проживання у сім'ях усиновителів”, „Положення про Міжвідомчу комісію з координації дій щодо виконання Конвенції ООН про права дитини, Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Національної програми „Діти України”, „Положення про прийомну сім'ю”, „Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю”, „Про поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”, „Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей у деяких регіонах України”, „Про затвердження типових положень у справах неповнолітніх”, „Про утворення міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства” [5];

– Накази окремих міністерств: „Про затвердження положення про приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ” від 13 липня 1996 р. [1].

Крім того, вказана група джерел включає також:

– доповіді, що, створені на основі даних наукових досліджень та офіційної статистики й висвітлюють питання стосовно становища дітей: дослідження ЮНІСЕФ „Діти ризику в Центральній та Східній Європі: небезпеки та надії” [6];

– державні та національні вітчизняні періодичні доповіді: щорічні Державні доповіді „Про становище дітей в Україні”, „Про становище сімей в Україні”, „Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах”, „Нове покоління незалежної України (1991-2001 рр.), Періодична національна доповідь про Реалізацію Україною Положень Конвенції ООН про права дитини (проект) [7], Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2003 р.) „Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні” [8]. До вказаної групи джерел відносимо також Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді „Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей” [9], тематичне дослідження „Причини інституціоналізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки” [10];

– державні програми: Національна програма „Діти України”, спрямована на „забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психічно захищеною” [4]; Комплексна програма центрів соціальних служб для молоді „Соціальна підтримка сім’ї”, реалізація якої полягає в створенні системи роботи щодо надання комплексної підтримки й соціально-медичної, консультативно-інформаційної, правової підтримки і допомоги дітям та молоді різних категорій у виявленні, розвитку і реалізації їхнього творчого потенціалу в ході активної творчої діяльності [11]; Програма „Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі”, метою якої є соціальна реабілітація неповнолітніх, підвищення їх соціального статусу [12].

Друга група джерел включає документи поточних архівів органів державної влади різних рівнів. Так, з точки зору дослідження історичного, соціального, правового становища дітей у суспільстві, значний фактичний та статистичний матеріал містять документи поточних архівів Українського науково-дослідного інституту проблем молоді та Українського інституту соціальних досліджень, Українського науково-дослідного інституту проблем молоді, Українського інституту соціальних досліджень, Міністерства України у справах молоді та спорту, Держкомспорту України. Звіти про роботу обласних управлінь у справах сім’ї та молоді за відповідний період містять інформацію про результати роботи цих структур, пов’язану з окремими аспектами життєдіяльності дитячої частини суспільства [13] – [16].

Третя група джерел – статистичні матеріали, що містять інформацію про дані демографічної статистики (питома вага дітей у суспільстві, показники народжуваності та смертності тощо), стан здоров’я наймолодшого покоління країни та стан медичного обслуговування, дані про рівень розвитку освіти, культури, виховання дітей, їх дозвілля, соціально-економічні показники, житлові умови дітей, показники антисуспільних проявів неповнолітніх (дані про скоєння правопорушень, кримінальних злочинів, прояви бездоглядності та безпритульності, чисельність і склад підлітків, що перебувають на обліку правоохоронних органів тощо); вони ґрунтуються на результатах вибіркового обстеження, соціологічних опитувань, здійснених органами державної та відомчої статистики, а також на даних матеріалів державної статистики [17], [18].

На особливу увагу заслуговують зокрема всеукраїнські статистичні збірники, зокрема „Діти, жінка та сім’я в Україні”, який висвітлює широкий спектр статистичних даних про становище дітей в українському суспільстві [19], регіональні статистичні матеріали, наприклад „Діти, жінки та сім’я в Черкаській області”, який пропонує широкий вибір статистичних показників про становище дітей в Черкаській області порівняно з іншими роками (більшість показників представлена за 1995-2001 роки включно) [20].

До четвертої групи джерел належать програмні документи політичних партій, зареєстрованих в Україні у 1991 – 2001 рр. [21]-[24], що дають можливість прослідкувати, як у них представлено статус дітей, їх місце і роль

в суспільно-політичній сфері, а також програмні документи окремих дитячих громадських організацій, що діяли в Україні в 90-х роках ХХ ст., зокрема Конституція і регіональні закони світової організації скаутів [25], Програма Федерації дитячих організацій України „Я – родина – Батьківщина” [26], програма всеукраїнської дитячо-юнацької і молодіжної організації „Молода Січ” [27] та ін.

До п'ятої групи джерел зараховуємо матеріали періодичної преси дитячих громадських організацій України, що містять повну інформацію про діяльність дитячих об'єднань різних спрямувань. Серед таких видань особливо слід відзначити періодичні видання Пластової організації („Пластовий вісник”, „Пластовий шлях”, „В дорогу”, „Вогонь Орлиної Ради”, „Цвіт України”, „Юнацтво”, „Пташеня”, „Форум”, „Скобині крила”, „Полум'я”, „Вісник КПС”, „Вікна на схід”, „Пласт – Український скаутинг”). Власні друковані органи мають окремі осередки Спілки Української Молоді (СУМ): газета „Молода Україна” (Львівське відділення), обіжник „Вітрила” (Хмельницьке відділення). Дитячими об'єднаннями екологічного спрямування видаються друковані органи під назвою „Екологічний вісник” або „Ековісник”.

Шоста група джерел – матеріали сайтів мережі Інтернет. Дана група джерел охоплює весь комплекс питань стосовно становища дітей в Україні. Серед позитивних моментів використання даного джерела є його оперативність. Інтернет-документи дають змогу всебічно вивчити проблеми впровадження державної політики України у сфері дитинства, проаналізувати питання ролі та місця дітей найменш захищених категорій в українському суспільстві періоду розбудови держави, детально дослідити історію становлення та розвитку дитячого руху України, основні форми та методи діяльності дитячих громадських організацій та об'єднань різноманітного спрямування. Доступність і великий обсяг інформації, можливість різнобічно дослідити проблему, безперечно, свідчить про переваги даної групи джерел.

Дослідження джерельної бази дає змогу зробити висновок, що проблеми дітей, їх становище в сучасному українському суспільстві, розвиток дитячого руху постійно перебувають у полі зору науковців та громадськості. Джерелознавчий аналіз свідчить про наявність значної кількості матеріалів, що підтверджує важливість досліджуваної проблеми не лише для українських науковців, а й для держави та суспільства в цілому. Об'єктивне вивчення джерел, що стосуються даної теми, дозволяє дати більш повні аналіз та характеристику всіх аспектів й особливостей історичного, соціального, правового, становища дітей в Україні.

Список використаних джерел

1. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Академія адвокатури України,

- Центр „Розвиток демократії”, Інформаційно-методичний центр „Дебати”, Жіночий консорціум України. – К., 2003. – С. 16-17.
2. Конституція України. – К.: Україна, 1996. – 54 с.
 3. Офіційний сайт Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
 4. Офіційний сайт Адміністрації Президента України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
 5. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua>.
 6. Дети риска в центральной и восточной Европе: опасности и надежды. Исследование по экономике переходного периода // Региональный мониторинг ЮНИСЕФ. – 1999. – № 4. – 62 с.
 7. Періодична національна доповідь про реалізацію Україною Положень Конвенції ООН про права дитини: Проект / [Волинець Л.С., Балим Л.В., Биховський В.Т. та ін.; Довженко В.І. та ін. (ред. кол.)]. – К., 1998. – 214 с.
 8. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 240 с.
 9. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: [аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді] / [упорядники: Драпушко Р.Г., Толстоухова С.В., Шатохіна О.К., Шамрай Л.І.]. – К.: УДЦССМ. – 1999. – 140 с.
 10. Причини інституціалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. – К, 2001. – 47 с.
 11. Комплексна програма центрів соціальних служб для молоді „Соціальна підтримка сім'ї” // Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді / [за ред. Толстоухової С.В.]. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 56-82.
 12. Програма „Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі” // Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді / [за ред. С. В. Толстоухової]. – К.: УДЦССМ, 2001. – С. 84-99.
 13. Звіт про роботу управління у справах сім'ї та молоді за 8 місяців 1999 р. / Поточний архів управління у справах сім'ї та молоді Житомирської обласної державної адміністрації. – 1999. – Лист від 09.09.1999 р. № 795. – Арк. 1-2.
 14. Звіт про роботу управління у справах сім'ї, молоді та туризму / Поточний архів управління у справах сім'ї, молоді та туризму Донецької обласної державної адміністрації. – 1999. – Лист від 10.09.1999 № 144.
 15. Документація щодо роботи з волонтерами / Поточний архів Черкаського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – 2002-2005. – 237 арк. – Розпочата: 2002. – Закінчено: 2005.
 16. Документи з питань діяльності спеціалізованого формування „Мобільний консультативний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст” (масові заходи) / Поточний архів Черкаського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. – 2003-2004. – Справа № 03-04. – 317 арк. – Розпочата: 2003. – Закінчено: 2004.

17. Статистичний щорічник України за 1997 рік // Державний комітет статистики України / [Під ред. О.Г.Осауленка]. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 624 с.
18. Україна в цифрах у 1997 році: Короткий статистичний довідник / Державний комітет статистики. – К.: Наукова думка, 1998. – 188 с.
19. Діти, жінка та сім'я в Україні: Статистичний збірник / За ред. Калачової І. – К.: Державний комітет статистики, 2000. – 364 с.
20. Діти, жінки та сім'я в Черкаській області: Статистичний збірник. – Черкаси: Черкаське управління статистики, 2002. – 182 с.
21. Політичні партії України. – К.: „К.І.С.”, 1998. – С.704.
22. Політичні партії України: В 3 т. / [уклад. Шайгородський Ю.]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – 876 с.
23. Політичні партії України: В 3 т. / [уклад. Шайгородський Ю.]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.2. – 900 с.
24. Політичні партії України: В 3 т. / [уклад. Шайгородський Ю.]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.3. – 872 с.
25. Конституція і регіональні закони світової організації скаутів. – Львів, 1990. – 15 с.
26. Програма Федерації дитячих організацій України „Я – родина – Батьківщина” // Позакласний час. – 2004. – № 9-10. – С. 20-26.
27. Програма Всеукраїнської дитячо-юнацької і молодіжної організації „Молода Січ” // Освіта. – 1999. – 31 березня-7 квітня. – С. 12-13.

References

1. Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv u sferi zakhystu prav ditey / Predstavnytstvo Dytyachoho fondu OON (YuNISEF) v Ukrayini, Derzhavnyy komitet Ukrayiny u spravakh sim"yi ta molodi, Akademiya advokatury Ukrayiny, Tsentr „Rozvytok demokratiyi”, Informatsiyno-metodychnyy tsentr „Debaty”, Zhinochyy konsortsiyom Ukrayiny. – K., 2003. – S. 16-17.
2. Konstytutsiya Ukrayiny. – K.: Ukrayina, 1996. – 54 s.
3. Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rada.gov.ua>.
4. Ofitsiyyny sayt Administratsiyi Prezydenta Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua>.
5. Ofitsiyyny sayt Kabinetu Ministriv Ukrayiny // [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kmu.gov.ua>.
6. Dety ryska v tsentral'noy y vostochnoy Evrope: opasnosty y nadezhdy. Yssledovanye po ekonomyke perekhodnoho peryoda // Rehyonal'nyy monytorynh YuNYSEF. – 1999. – № 4. – 62 s.
7. Periodychna natsional'na dopovid' pro realizatsiyu Ukrayinoyu Polozhen' Konventsiyi OON pro prava dytyny: Proekt / [Volynets' L.S., Balyim L.V., Bykhovs'kyu V.T. ta in.; Dovzhenko V.I. ta in. (red. kol.)]. – K., 1998. – 214 s.
8. Problemy bezdohlyadnosti ta bezprytul'nosti ditey v Ukrayini: tematychna dopovid' pro stanovyshe ditey v Ukrayiny za pidsumkamy 2003 roku. – K.: Derzhavnyy in-t problem sim'yi ta molodi, 2004. – 240 s.

9. Sotsial'na robota z dit'my, moloddyu, zhinkamy, riznymy katehoriyamy simey: [analychnyy zvit shchodo diyal'nosti tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlya molodi] / [uporyadnyky: Drapushko R.H., Tolstoukhova S.V., Shatokhina O.K., Shamray L.I.]. – K.: UDTsSSM. – 1999. – 140 s.
10. Prychyny instytutstyalizatsiyi i maybutnye molodykh lyudey, yaki zalyschayut zaklady derzhavnoyi opiky: Tematychno doslidzhennya. – K., 2001. – 47 s.
11. Kompleksna prohrama tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlya molodi „Sotsial'na pidtrymka sim'yi” // Kompleksni prohramy tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlya molodi / [za red. Tolstoukhovoyi S.V.]. – K.: UDTsSSM, 2001. – S. 56-82.
12. Prohrama „Sotsial'nyy suprovid nepovnolitnykh ta molodi, yaki vidbuvayut pokarannya ta zvil'nyayut'sya z mist' pozbavleniya voli” // Kompleksni prohramy tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlya molodi / [za red. S.V. Tolstoukhovoyi]. – K.: UDTsSSM, 2001. – S. 84-99.
13. Zvit pro robotu upravlinnya u spravakh sim'yi ta molodi za 8 misyatsiv 1999 r. / Potochnyy arkhiv upravlinnya u spravakh sim'yi ta molodi Zhytomyrs'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – 1999. – Lyst vid 09.09.1999 r. № 795. – Ark. 1-2.
14. Zvit pro robotu upravlinnya u spravakh u spravakh sim'yi, molodi ta turyzmu / Potochnyy arkhiv upravlinnya u spravakh sim'yi, molodi ta turyzmu Donets'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi. – 1999. – Lyst vid 10.09.1999 № 144.
15. Dokumentatsiya shchodo roboty z volonteramy / Potochnyy arkhiv Cherkas'koho rayonnoho tsestru sotsial'nykh sluzhb dlya sim'yi, ditey ta molodi. – 2002-2005. – 237 ark. – Rozpochata: 2002. – Zakincheno: 2005.
16. Dokumenty z pytan' diyal'nosti spetsializovanoho formuvannya „Mobil'nyy konsul'tatyvnyy punkt sotsial'noyi roboty v sil's'kiy ta hirs'kiy mistsevostryakh, viddalenykh rayonakh mist'” (masovi zakhody) / Potochnyy arkhiv Cherkas'koho rayonnoho tsestru sotsial'nykh sluzhb dlya sim'yi, ditey ta molodi. – 2003-2004. – Sprava № 03-04. – 317 ark. – Rozpochata: 2003. – Zakincheno: 2004.
17. Statystychnyy shchorichnyk Ukrayiny za 1997 rik // Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny / [Pid red. O.H. Osaulenka]. – K.: Ukrayins'ka entsyklopediya, 1999. – 624 s.
18. Ukrayina v tsyfrakh u 1997 rotsi: Korotkyy statystychnyy dovidnyk / Derzhavnyy komitet statystyky. – K.: Naukova dumka, 1998. – 188 s.
19. Dity, zhinka ta sim'ya v Ukrayini: Statystychnyy zbirnyk / Za red. Kalachovoyi I. – K.: Derzhavnyy komitet statystyky, 2000. – 364 s.
20. Dity, zhinky ta sim'ya v Cherkas'kiy oblasti: Statystychnyy zbirnyk. – Cherkasy: Cherkas'ke upravlinnya statystyky, 2002. – 182 s.
21. Politychni partiyi Ukrayiny. – K.: „K.I.S.”, 1998. – S.704.
22. Politychni partiyi Ukrayiny: V 3 t. / [uklad. Shayhorods'kyy Yu.]. – K.: Ukrayins'kyy tsentr politychnoho menedzhmentu, 2005. – T.1. – 876 s.
23. Politychni partiyi Ukrayiny: V 3 t. / [uklad. Shayhorods'kyy Yu.]. – K.: Ukrayins'kyy tsentr politychnoho menedzhmentu, 2005. – T.2. – 900 s.
24. Politychni partiyi Ukrayiny: V 3 t. / [uklad. Shayhorods'kyy Yu.]. – K.: Ukrayins'kyy tsentr politychnoho menedzhmentu, 2005. – T.3. – 872 s.
25. Konstytutsiya i rehional'ni zakony svitovoyi orhanizatsiyi skautiv. – L'viv, 1990. – 15 s.
26. Prohrama Federatsiyi dytyachykh orhanizatsiy Ukrayiny „Ya – rodyna – Bat'kivshchyna” // Pozaklasnyy chas. – 2004. – № 9-10. – S. 20-26.

27. Prohrama Vseukrayins'koyi dytyacho-yunats'koyi i molodizhnoyi orhanizatsiyi „Moloda Sich” // Osvita. – 1999. – 31 berezhnya-7 kvitnya. – S. 12-13.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2014 р.

Ю.Ю. Ильяшенко

**Источниковедческий аспект исследования положения детей
в Украине периода построения гражданского общества
(90-е гг. XX в. – начало XXI в.).**

В статье отражены основные группы источников, которые касаются исследования проблем положения детей в украинском обществе 90-х гг. XX в. – начала XXI в. Дана характеристика таких источников, как документы официального происхождения, документы текущих архивов государственных органов власти, статистические материалы, документы общественных организаций и политических партий, материалы периодической печати, материалы сайтов сети Интернет.

Ключевые слова: база источников, положение детей, украинское общество, официальные документы, документы текущих архивов органов государственной власти, документы общественных организаций и политических партий, материалы периодической печати, материалы сайтов сети Интернет.

Y. Ilyashenko

**Source-side research situation of children in Ukraine period of building
civil society (90's. XX century - beginning of XXI century)**

For modern Ukrainian history is typical of the role and place of the child in society, expanding research topic of children in all spheres of life, focusing on the problems of creating the necessary conditions for their development, social formation and self-realization.

Research sources enables us to conclude that the problems of children, their position in the Ukrainian society, the development of children's movement are constantly under review by scientists and the public. Source-analysis indicates the presence of a significant amount of material that confirms the importance of the investigated problem not only for Ukrainian scientists but also for the state and society. An objective study of sources concerning the topic, permit a more comprehensive analysis and description of all aspects and features of the historical, social, legal and situation of children in Ukraine.

The article highlights the main sources of related research problems of children in Ukrainian society 90's. XX century. – beginning of XXI century. The characteristic sources such as official documents of origin, current archive documents of public authorities, statistical data, documents, NGOs and political parties, periodical press materials, materials sites on the Internet.

Keywords: spring base for Children, Ukrainian society, official documents, documents of current archives of government documents public organizations and political parties, periodical press materials, materials sites on the Internet.

УДК 796:37(091)

Л. П. Ярославська

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

На основі аналізу документальних матеріалів, архівних документів, спеціальної літератури та їхнього узагальнення, в статті висвітлено концепцію становлення та розвитку системи фізичного виховання в середніх навчальних закладах України у другій половині ХІХ ст. Соціально-політичні, економічні, військові зміни у суспільстві, активність передової російської, української інтелігенції – науковців, педагогів, лікарів, громадських діячів спонукали до проведення у другій половині ХІХ ст. реформування в галузі освіти та введення фізичних вправ у практику навчальних закладів. Визначені головні причини, що заважали запровадженню гімнастики, серед яких – відсутність нормативних програмних розробок, відсутність педагогічних кадрів зі спеціальною фізкультурною освітою або низький кадровий потенціал, недостатнє фінансування та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів.

Ключові слова: середні навчальні заклади, гімназії, школи, фізичне виховання, гімнастика, сокольський рух. спортивно-гімнастичний рух.

На сьогодні наріла реальна необхідність реформування української освіти, яка стоїть на шляху інтеграції до Європейського освітнього простору, тому перед суспільством постала низька питань щодо висвітлення аспектів становлення та розвитку системи фізичної підготовки учнівської молоді в історичному досвіді.

Близькими до нашого дослідження є наукові розробки ряду науковців: Бондар А.С., Бондар Я.Б., Гнесь Н.О., Вацеба О.М., Вербицький В.А., Винничук О.Т., Волков В.Д., Трофим'як Б.Є та ін. Водночас, залишається недостатньо вивченими історичні аспекти становлення фізичного виховання у середніх навчальних закладах України протягом 1860-1900 рр. Саме тому метою статті є: вивчити хід та особливості становлення і розвитку системи фізичного виховання в середніх навчальних закладах України у другій половині ХІХ ст.

Методи дослідження: аналіз літературних джерел та документів, хронологічний, порівняльно-історичний.

Друга половина ХІХ ст. характеризувалася періодом реформування державного устрою Російської імперії, так і України як складової частини

Росії, адже понад 200 років більша частина українських земель площею 452 тис. кв. кілометрів, тобто 75% сучасної території та населенням у 25,5 млн.

Криза кріпосницької системи, капіталізація держави, соціальні конфлікти, а також поразка Росії в Кримській війні 1853-1856 рр. підштовхнули російський уряд до проведення реформ та необхідності подальших перетворень відповідно до нових історичних умов. Зокрема, 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав «Маніфест» про скасування кріпосництва і «Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності»; 1864 р. – проведення земської реформи «Положення про губернські та повітові земські установи»; 1864 р. – судової реформи та реформи народної освіти; 1864-1874 рр. – військової реформи [17, с. 125].

Впровадження прогресивних соціально-політичних, економічних змін створили умови для розвитку капіталістичних відносин у промисловості, сільському господарстві, громадському житті країни та сприяли переміщенню сільських мас у міста, а також появи нових видів діяльності, що спонукало до підготовці фізично здорового і військово потужного населення. Адже введення загальної військової повинності потребувало належної фізичної підготовки юнаків, готових до служби в армії, що активізувало військово-прикладне значення фізичних вправ та спонукало до впровадження фізичного виховання у навчальний процес учнів шкіл.

До того ж, представники передової російської, української інтелігенції – науковці, педагоги, лікарі та громадські діячі І. Сеченов, О. Анохін, М. Пирогов, П. Лесгафт, Є. Мухін, К. Ушинський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, І. Бобенський, А. Бутовський, М. Бердяєв та інші – розглядали фізичні вправи як невід'ємну частину формування гармонійно розвиненої особистості, визнавши фізичну підготовку обов'язковою та необхідною для досягнення успіху, активно боролись за оздоровлення народу, його фізичний (тілесний) розвиток, ставили питання про введення фізичного виховання в школах, посилаючись на позитивний досвід більшості країн Європи. Питання ставилось не випадково, адже стан здоров'я народу в імперії продовжував погіршуватись. Так, наприклад, у 1876 р. із 1 400 000 хлопців, що народились у 1855 р. (до реформи), живими залишились 610 000 осіб (43,5 %), а із 280 000 оглянутих лікарями 50 000 (18 %) було хворих. Через 3 роки (1879 р.) з такої ж кількості оглянутих юнаків (280 тис.) не здатними до військової служби (хворими) було визнано 59 тис. (21 %). Ця тенденція збільшення відсотків хворих, як відомо, зберігалась до кінця століття.

Отже, під час проведення реформи народної освіти, вимогою часу стало вихід «Положення про початкові народні училища» та «Статуту гімназій і прогімназій» 1864 р., в якому вперше було прописано введення в середній школі до навчального процесу позаурочного необов'язкового предмету «Гімнастика». До того ж, стаття 51 Статуту зобов'язувала кожную гімназію мати відповідне гімнастичне обладнання, прилади [5, с. 28;18, с. 264-265].

Однак, попри впровадження різних положень, циркулярів та розпоряджень, у Міністерстві народної освіти не було розроблено типового положення, навчальних програм, програмного та науково-методичного забезпечення предмету гімнастика. Офіційна влада імперії недостатньо приділяла уваги питанням фізичного виховання учнів на місцях і тому проведення занять гімнастики було хаотично та носило здебільшого розважальний характер, а ніж планомірний.

Цьому спонукало і низька інформованість та необізнаність директорів гімназій щодо питань фізичного виховання учнів, які вважали, що гімнастика є непотрібним предметом, який заважає навчальному процесу [2, с. 13; 3, с. 40].

Заняття гімнастикою в чоловічих гімназіях для юнаків носило більше обов'язкового характеру, в той же час дівчата були повністю звільнені від занять.

Недостатнє фінансування та забезпечення матеріальної бази навчальних закладів в усіх регіонах України, адже переважна більшість середніх шкіл, училищ, гімназій знаходилась в будівлях, переобладнаних для навчальних цілей. [5, с. 29]. Особливо важке становище було у сільській місцевості. Відповідно до архівних даних для навчання у волосній Шаулиській школі (нині Уманський район) відведено приміщення так званої сільської «броні», в інших селах навчання проводили по хатах селян або дяків чи паламарів, які і навчали дітей. До волосної школи приймали тільки хлопчиків, за повний комплект вважалось 20 учнів. На утримання школи відпускалось 185 руб. на рік; 25 руб. – на підручники та навчальне приладдя, 40 руб. – на опалення і ремонт. Гроші на школу вносили селяни залежно від кількості землі, яка їм належить. Навчання розраховувалось на три роки. За цей час учні мали навчитися читати церковно-слов'янською і російською мовами, писати і знати чотири дії з арифметики з простими і іменованими числами, користуватися рахівницею. Це були церковно-парафіяльні школи. [11, арк. 4]. В Черкаському повіті в 1862 р. були відкриті нові церковно-парафіяльні школи, але з 1864 р. кількість нововідкритих шкіл стає дуже незначною, а відкриті вже школи, при відсутності коштів на їх утримання, то закривалися, то знову відкривалися.

Відсутність кваліфікованих педагогічних кадрів, фахівців фізичного виховання та системи їхньої підготовки в Росії робили нереальним вирішення завдань впровадження фізичного виховання в школах. В середніх навчальних закладах на посадах вчителів гімнастики працювали переважно чоловіки німецького, шведського походження [2, с. 13], які мали спеціальну фізкультурну освіту, адже в Росії, а тим паче на українських землях, не склалася система підготовки фахівців фізичного виховання. Для проведення занять запрошувались колишні лікарі, військовослужбовці, які дещо знали про гімнастику, котра проводилась у військових закладах та не мали достатнього досвіду для роботи з дітьми. Вони несли у школу суто армійську її спрямованість, де вивчалися стройові вправи, перешикування та марширування.

Варто зазначити, що гімнастика як предмет мав низький соціальний статус та сприймався найчастіше як додатковий заробіток, оскільки оплата

праці вчителя гімнастики була низькою. Розмір зарплати вчителя залежав від кількості річних уроків та грошових коштів, яким володів навчальний заклад і коливався в межах 37-50 руб. в державних чоловічих гімназіях, училищах та 24-50 руб. – в жіночих навчальних закладах за річний урок. [10, арк. 184, 214]. А згідно з Положенням статутів гімназій і реальних училищ, що вийшли у 1871-72 рр. заклади повинні були мати штатного вчителя гімнастики з окладом 500 руб., а лікарям ставилося в обов'язок спостерігати за проведенням занять. Положення статутів мали рекомендаційний характер щодо фізичного виховання, а гімнастику слід було проводити в тих гімназіях, де були приладдя і умови проведення занять. Варто зауважити, що заняття були безкоштовними [5, с. 29].

Впровадження фізичних вправ для школярів здійснювалось переважно завдяки зусиллям громадськості, як наприклад, «товариства сприяння розвитку учнів», котрі існували в окремих містах [20].

Деяке пожвавлення відбулось у втіленні фізичної культури в армії та військово-навчальних закладах після врахування подій Кримської війни, а саме: у 1856 р. була введена гімнастика в армії, а через три роки (1859) – «Правила обучения гимнастике в войсках». Але і в армії кадрове питання було актуальним. У другій половині XIX ст. питання військово-фізичної підготовки військ та фізичного виховання учнів розробляли професор П. Лесгафт (1837-1909), генерали М. Драгоміров (1830-1905), А. Бутовський (1838-1917). П. Лесгафт є засновником оригінальної системи фізичного виховання, він активно ініціював щодо створення навчальних закладів з підготовки фахівців фізичної культури.

Для залучення юнаків до майбутньої військової служби у 1873 р. видано «Руководство гимнастике для сельских и народных школ». За дослідженнями В. Вербицького [2] на початку 80-х років уроки гімнастики і танців, як однієї з форм фізичного виховання, проводили у 60 % чоловічих та 58 % жіночих середніх шкіл Херсонської губернії. У 80-х роках змінився викладацький склад учителів фізичної культури. Так у чоловічих гімназіях і реальних училищах Херсонської губернії викладали гімнастику винятково чоловіки, з яких 55,5 % становили військові, а 44,5 % – цивільні особи. Вперше у практику середніх шкіл південного регіону України вводяться позашкільні заняття рухливими іграми [2, с. 10, 11].

У 1874 р. були переглянуті статuti, посібники з фізичного виховання, видані нові. Трохи пізніше П. Лесгафту було доручено організувати дворічні курси з підготовки фахівців з гімнастики (фізичного виховання) для армії. Курси проіснували 5 років і тільки через 17 років була створена головна гімнастично-фехтувальна школа як центр підготовки кадрів, але тільки для армії (М. Драгоміров, О. Бутовський) [20].

На жаль, зусилля прогресивних діячів того часу в імперії не призвели до докорінного поліпшення фізичної підготовки в армії, вона продовжувала залишатись незадовільною, кількість нездатних до служби в армії продовжувала збільшуватись, хоча був скорочений термін служби з 25 до 4-6 років. Також майже не використовувався позитивний досвід окремих

підрозділів і генералів. Була відсутня система підготовки кадрів з фізичного виховання воїнів.

Таким чином, період 60-80-х років XIX ст. можна охарактеризувати періодом становлення та розвитку шкільної системи фізичного виховання.

Все ж таки фізичне виховання розглядалось як загальнодержавна проблема, влада видавала правові і нормативні документи, які не лише істотно доповнювали попередні, але й вносили зміни в організацію фізичного виховання та сприяли розвитку фізичної культури в школі. Саме постановою Міністерства народної освіти загальні заняття гімнастиком були введені як позанавчальні у різноманітних урочних і позаурочних формах всіх навчальних закладах та проводилися на великій перерві, переважно на свіжому повітрі. Планувалося проводити заняття після уроків по три години, рекомендувалися гімнастичні прогулянки, посилена військова гімнастики, військовий стрій або вивчення пожежної справи для юнаків, проведення рекреаційно-оздоровчих заходів під час канікул. У 1889 р. розроблене програмне забезпечення гімнастики та введений як обов'язковий предмет в усіх цивільних навчальних закладах [7, с. 22].

В галузі освіти здійснюється перша спроба організації підготовки педагогічних кадрів – вчителів гімнастики та військового строю для середніх навчальних закладів. Відомі факти, коли вітчизняні педагоги їхали за кордон у Європу для одержання спеціальної фізкультурної освіти. Наприклад, вчитель гімнастики Харківської гімназії М. Вильгальм закінчив курси Берлінського гімнастичного товариства, а потім склав іспит в Одеській гімнастичній школі [2, с. 13]. Збільшення уваги та фінансування середньої освіти сприяло будівництву нових та реконструкції старих шкільних будівель, у результаті чого в гімназіях починають з'являтися гімнастичні зали. [3, 4, 5].

На землях, що відповідають сучасному територіально-адміністративному устрою України, цей урок гімнастики називався «руханкою». Вчителі українських шкіл використовували традиційні методи навчання – метод демонстрації, практичні, словесні. Так само, в Черкасах у І міській чоловічій гімназії, яка була заснована 26 листопада 1880 р., відповідно до шкільної програми переважала сокольська система гімнастики, проводилися різноманітні спортивні та рухливі ігри під час перерв або занять, фехтування. Саме гімназисти відкрили футбол для черкащан. Для проведення рухливих перерв та ігор на свіжому повітрі, які носили оздоровчий та виховний характер, був облаштований спортивний майданчик. У гімназії, як і у країні, стикалися з браком кадрового педагогічного потенціалу фахівців фізичної культури. Попри будівництва нової шкільної будівлі, актуальною була нестача пристосованих для спортивних занять приміщень, спортивного обладнання та інвентаря, що зводило нанівець увесь навчальний процес з фізичної підготовки молоді гімназії [16]. Загалом у місті питанням освіти приділялось багато уваги, адже станом на 1890 р. вже існували чоловіча гімназія, двокласне міське училище, три церковно-приходські школи, недільна школа та два жіночих пансіони, єврейська

талмуд-тора. Згодом відкрилась жіноча гімназія і 4-класне міністерське училище. За розвитком освіти місто вважалось показовим і було прикладом для інших. В деяких жіночих закладах, окрім нормативних дисциплін, вивчали танці в режимі навчального дня та активного відпочинку у позашкільний час під час канікул, проводилися екскурсії, прогулянки з використанням рухливих ігор тощо.

У селах процес становлення фізичного виховання проходив складніше, протягом 1871-1890 рр. Золотоніським та Пирятинським повітовими земствами було відкрито 15 сільських народних училищ: у Білоусівці, Безпальчому, Великому Хуторі, Коломицях, Демках, Мойсівці, Нехайках, Кононівці, Михайлівці, Драбові, Бирлівці, Золотоношці, Деркачівці, Свічківці, Погребах. В основному це були однокласні навчальні заклади. У 1883 р. в Драбові почало діяти двокласне училище. Училище розташовувалося у будинку власників драбівського маєтку. У ньому навчалось першого року 85 хлопчиків та 10 дівчаток. На училище відпускалося з державної скарбниці 810 руб, від земства – 300 та від сільської громади – 300 руб. Протягом 1871-1890 рр. в училищах навчався 841 учень, в тому числі дівчаток – 53. Найбільше навчалось в Драбівському – 10 та Деркачівському – 8. Дівчатка були відсутні у школах Коломиць, Демок, Михайлівки. Протягом одного року бюджет всіх названих шкіл складався з таких коштів: земства виплачували на утримання училищ 3713 руб, сільські громади – 929, державна скарбниця – 810, поміщик Сергій Волховський з Мойсівки – 60 руб.

У 1900 р. в районі існувало міністерських шкіл – 1, сільських однокласних з трирічним навчанням земських – 24, церковно-парафіяльних – 9. До 1917 р. в селах Драбівського району нараховувалося 24 відсотки писемних. [22, с. 186, 187].

Дещо кращі зміни щодо питань фізичного виховання відбувалися на Півдні України. В.Вербицький відмічає як зміну кадрового складу вчителів фізичної культури у Херсонській губернії, так і введення уроків гімнастики у 87,5 % чоловічих та 82,3 % жіночих середніх закладах освіти, проходять позашкільні заняття водними видами спорту, рухливі ігри, прогулянки, екскурсії тощо. В 1882 р. з 15 чоловічих та 12 жіночих середніх навчальних закладів Херсонській губернії уроки гімнастики проводилися у чотирьох чоловічих гімназіях (66,7%), трьох жіночих гімназіях (60,0%) і двох реальних училищах (50,0%). За підрахунками В.Вербицького у жіночих гімназіях гімнастика і танці викладалися у чотирьох гімназіях (80,0%) і в трьох прогімназіях (43%) [5, с. 30; 15].

Варто зауважити, що відмінністю української системи було поєднання фізичного виховання з національними інтересами, традиціями і пріоритетами.

Таким чином, у 90-х роках ХІХ ст. продовжувався процес становлення фізичного виховання у середніх навчальних закладах освіти. Передусім – це період панування військової гімнастики стройових вправ та пожежної справи, особливо в державних закладах. Приватні гімназії розглядали гімнастику як оздоровчу форму загально-фізичного розвитку дітей. І все ж таки, в чоловічих

гімназіях основною формою фізичного розвитку були гімнастичні вправи, а у жіночих – танці.

Друга половина XIX ст. не була безплідною для фізичного виховання іншої частини України. Історично склалося так, що на Західній Україні спортивно-гімнастичний рух був однією із важливих ланок національно-культурного пробудження. Тому у цей період швидко поширюється діяльність таких спортивних організацій, як «Сокіл», «Пласт», «Січ», «Луг», «Каменярь» [8, с. 10; 20]. Залежно від територіального розташування, надавалася перевага фізичному вихованні (тіловихованню) за шведською, німецькою, чеською системою. Ідеологом і організатором національної системи фізичного виховання (тіловиховання) в межах сокольського руху, а згодом і загальнонаціонального став Іван Боберський [8, с. 10; 20].

На Півдні України у 1861 р. виникає спортивно-гімнастичний рух та засноване перше руханкове товариство. Поступово виникають гуртки любителів спорту в Харкові, Юзівці (Донецьку), а також в Києві, Полтаві. На початку I Світової війни в Києві діяли чотири спортивні гуртки [19, с. 177].

На Поділлі активне становлення фізкультурно-спортивного руху розпочалося в кінці XIX ст., в місці Кам'янці-Подільському існував єдиний спортивний клуб «Сокіл», в якому нараховувалося 50 членів, серед яких були і жінки. Товариство мало свій статут, форму, емблему із зображенням сокола, що тримає гірцю в кігтях. Заняття проводилися з гімнастики, фехтування, легкої атлетики, тенісу за чеським принципом «сокольської гімнастики»; відбуваються перші змагання; з'являються перші чемпіони. [7, с. 22; 9].

«Сокіл» став провідною ланкою українського спортивно-гімнастичного руху, носієм ідеї всебічного фізичного, психічного виховання української молоді. Одним із основних акцентів діяльності було виховання молоді фізично міцною, духовно здоровою. З діяльністю «Сокола» пов'язані зародження і розвиток спортивної періодики, науково-методичної думки в галузі тіловиховання, відкриття гуртка для підготовки інструкторів руханки (гімнастики) [8, с. 10; 20].

Головним в діяльності «Сокола» було навчання гімнастичним руховим діям, які розподілялись на чотири групи:

1. Вправи на приладах (перекладина, бруси, кінь) та з предметами (палиці, булави, хустини, макети зброї та інші).
2. Без приладів та інвентаря – вільні вправи.
3. Групові (акробатичні та «вежі»).
4. Бойові (елементи фехтування, боротьба, тощо).

Навчання гімнастичним рухам проводилось за певно визначеною схемою, де кожна частина заняття мала конкретні завдання, а саме початок, виконання вправ на приладі, завершення тощо [1, с. 214; 21].

Популяризація сокольської гімнастики значною мірою сприяла проведенню щорічних змагань з сокольської гімнастики серед учнів середніх навчальних закладів в усіх регіонах України. «Команди гімназистів, які брали у них участь, з'їжджались з різних міст. Для проведення цього заходу попечитель Харківського навчального округу П. Соколовський розробив

спеціальну програму, яка складалася з обов'язкових (десятиборство командне, п'ятиборство командне та індивідуальні вправи на приладах) та вільних вправ (для загального виступу, з палицями, для жінок), містила жорсткі вимоги до складу команди, її форми й обладнання. Ці спортивні змагання широко висвітлювалися в регіональній і центральній пресі» [1, с. 12].

Таким чином, фізичне виховання стало невід'ємною частиною змісту освіти середніх навчальних закладів України. У ході дослідження встановлено, що передумовами становлення та розвитку фізичного виховання в середніх навчальних закладах була активна діяльність педагогів, лікарів, громадських діячів, розвиток громадсько-політичного руху на підтримку здорового способу життя молодого покоління. Процес формування системи фізичного виховання учнів, характеризувалася переходом до нових форм, що пройшов від запровадження шкільної програми окремих засобів фізичного виховання у другій половині XIX ст. до активного розвитку спортивно-гімнастичного руху серед гімназистів на початку XX століття.

Список використаних джерел

1. Блажкевич Н. Педагогічний аспект фізичного виховання молоді у школах і громадських організаціях на західноукраїнських землях 1900-1939 рр. / Н. Блажкевич // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : наук. зб. Вип. 29 / Уман. держ. пед. ун-т. – Умань : Жовтий, 2009. – С. 213-217.
2. Бондар А.С. Теорія и практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині XIX – початку XX ст. : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 24.00.02 / ЛДУФК. – Львів, 2006. – 20 с.
3. Бондар А.С. Особливості фізичного виховання учнів в гімназіях різних регіонів України в кінці XIX – на початку XX ст. / А.С. Бондар, Г.Ш. Приходько // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні : Зб. наук. ст. – Рівне, 2003. – Ч.1. – С. 39-43.
4. Вербицький В.А. Розвиток фізкультури і спорту в навчальних закладах Півдня України (початок XX ст.) / В.А. Вербицький // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Вип. 2. – С. 116-122.
5. Вербицький В.А. Фізичне виховання у середніх навчальних закладах Півдня України в 60-70-х рр. XIX ст. / В.А. Вербицький // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 104. Вип. 91: Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – С. 27-31.
6. Вербицький В.А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України: 1864-1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії) : Автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / ЧДУ. – Миколаїв, 2009. – 21 с.
7. Волков О.О. Жіночий фізкультурно-спортивний рух на Поділлі (1900-1939 роках) / О.О. Волков // Зб. матер. наук. досліджень студентів. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Випуск 3. – С. 21-25.

8. Герцик М.С. Вступ до спеціальностей галузі „Фізичне виховання і спорт” : навч. посіб. / М.С. Герцик, О.М. Вацеба. – Вид. 3-е. – Харків : „ОВС”, 2004. – 176 с.
9. Єсюнін С. Сокольська гімнастика : 3 історії першого спортивного товариства на Поділлі / С. Єсюнін // Поділлі Вісті. – 2000. – 21 березня. – № 33.
10. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ф. – 60, оп. 1, спр. 3, арк. 184, 214.
11. ДАЧО, ф. – 5624, оп. 1, спр. 91, арк. 2-7.
12. Лапшина Г.Г. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Г. Лапшина, Р.Л. Дмитрів // Фіз. виховання, спорт і культура здоров’я у сучас. сусп-ві. – Луцьк, 2013. – № 1. – С. 22-24.
13. Лесгафт П.Ф. Избранные труды / Сост. И.Н. Решетень – М. : Физкультура и спорт. – 1987. – 359 с.
14. Міщук І.Є. Становлення і розвиток фізкультурно-спортивного руху на Поділлі в першій третині XX століття / І.Є. Міщук // Зб. матер. наук. досліджень. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2011. – Випуск 3. – С. 107-111.
15. Памятная книжка Одесского Учебного Округа на 1882-83 учебный год. Издание Одесского Учебного Округа. – Одесса : типография П.А. Зеленого. – 1883. – С. 30-208.
16. Перша міністерська чоловіча гімназія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.cherkassy.ua/index.php/arkhytektura-cherkas/22-persha-ministerska-cholovicha-himnaziia>
17. Світлична В.В. Історія України : навч. посіб. для студ. неісторич. спеціальностей ВЗО / В.В. Світлична. – К. : Каравела; Львів : Новий Світ-2000, 2002. – 304 с.
18. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР. – 1954. – С. 264-265.
19. Степанюк С.І. Історія фізичної культури за блочно-модульною системою : методичний посібник / С.І. Степанюк, О.О. Гречанюк, І.В. Маляренко. — Херсон : ХДУ, 2006. – 234 с.
20. Третяк А. М. Витоки і становлення професійної підготовки вчителів фізичного виховання в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-06/08tanpeu.pdf>
21. Філь С.М. Історія фізичної культури. Навчальний посібник / С.М. Філь, О.М. Худолій, Г.В. Малка. – Харків : «ОВС», 2003. – 160 с.
22. Щерба В. Из туману віків і днів учорашніх : Історико-географічне дослідження. – Дабівське видавничо-поліграфічне підприємство, 2002. – 362 с.

References

1. Blazhkevich N. Pedagogichniy aspekt fizichnogo vihovannya molodi u shkolah i gromadskih organizatsiyah na zahidnoukrayinskih zemlyah 1900-1939 rr. / N. Blazhkevich // Psihologo-pedagogichni problemi silskoyi shkoli : nauk. zb. Vip. 29 / Uman. derzh. ped. un-t. – Uman : Zhovtiy, 2009. – S. 213-217.
2. Bondar A.S. Teoriya i praktika fizichnogo vihovannya gimnazistiv na SlobozhanshinI u drugiy polovini XIX – pochatku XX st. : Avtoref. dis. ... kand. istor..nauk : 24.00.02 / LDUFK. – Lviv, 2006. – 20 s.

3. Bondar A.S. Osoblivosti fizichnogo vihovannya uchniv v gimnaziyah riznih regioniv Ukrayini v kintsi XIX – na pochatku XX st. / A.S. Bondar, G.Sh. Prihodko // Kontsepsiya rozvitku galuzi fizichnogo vihovannya i sportu v Ukrayini : Zb. nauk. st. – Rivne, 2003. – Ch.1. – S. 39-43.
4. Verbitskiy V.A. Rozvitok flzkulturi i sportu v navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini (pochatok HH st.) / V.A. Verbitskiy // Istorichniy arhiv. Naukovi studiyi: Zbirnik naukovih prats. – Mikolayiv : Vid-vo MDGU Imeni Petra Mogili, 2008. – Vip. 2. – S. 116-122.
5. Verbitskiy V.A. Fizichne vihovannya u serednih navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini v 60-70-h rr. XIX st. / V.A. Verbitskiy // Naukovi pratsi: Naukovo-metodichniy zhurnal. – T. 104. Vip. 91: Istorichni nauki. – Mikolayiv : Vid-vo ChDU imeni Petra Mogili, 2009. – S. 27-31.
6. Verbitskiy V.A. Fizichne vihovannya i sport u serednih navchalnih zakladah Pivdnya Ukrayini: 1864-1917 rr. (na materialah Hersonskoyi guberniyi) : Avtoref. dis. ... kand. Istor.nauk : 07.00.01 / ChDU. – Mikolayiv, 2009. – 21s.
7. Volkov O.O. Zhinochiy fizkulturno-sportivniy ruh na Podilli (1900-1939 rokah) / O.O. Volkov // Zb. mater. nauk.doslidzhen studentiv. – Kam'yanets-Podilskiy : Kam'yanets-Podilskiy natsionalniy univrsitet imeni Ivana Ogienka, 2011. – Vipusk 3. – S. 21-25.
8. Gertsik M.S. Vstup do spetsialnostey galuzi „Fizichne vihovannya i sport” : navch. posib. / M.S. Gertsik, O.M. Vatseba. – Vid. 3-e. – Harkiv : „OVS”, 2004. – 176 s.
9. Esyunin S. Sokolska gimnastika : 3 Istoriyi pershogo sportivnogo tovaristva na Podilli / S. Esyunin // Podilli Visti. – 2000. – 21 bereznya. – № 33.
10. Derzhavniy arhiv Kirovogradskoyi oblasti (DAKO), f. – 60, op. 1, spr. 3, ark. 184, 214.
11. DACHO, f. – 5624, op. 1, spr.91, ark 2-7.
12. Lapshina G.G. Istorichni aspekti rozvitku fizichnogo vihovannya v Ukrayini v kintsi HH – na pochatku HH st. / G. G. Lapshina, R.L. Dmitriy // Fiz. vihovannya, sport i kultura zdorov'ya u suchas. susp-vi. – Lutsk, 2013. – № 1. – S. 22-24.
13. Lesgaft P.F. Izbranniyie trudyi / Sost. I.N. Resheten – M. : Fizkultura i sport. – 1987. – 359 s.
14. Mischuk I.E. Stanovlennya i rozvitok fizkulturno-sportivnogo ruhu na Podilli v pershiy trenin XX stolittya / I.E. Mischuk // Zb. mater. nauk. doslidzhen. – Kam'yanets-Podilskiy : Kam'yanets-Podilskiy natsionalniy universitet im. Ivana Ogienka, 2011. – Vipusk 3. – S. 107-111.
15. Pamyatnaya knizhka Odesskogo Uchebnogo Okruga na 1882-83 uchebiy god. Izdanie Odesskogo Uchebnogo Okruga. – Odessa : tipografiya P.A. Zelenogo. – 1883. – S. 30-208.
16. Persha ministerska cholovicha gimnazIya [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://history.cherkassy.ua/index.php/arkhytektura-cherkas/22-persha-ministerska-cholovicha-himnaziia>
17. Svitlichna V.V. IstorIya Ukrayini : navch. posib. dlya stud. neistorich. spetsialnostey VZO / V.V. Svitlichna. – K. : Karavela; Lviv : Noviy SvIt-2000, 2002. – 304 s.
18. Smirnov V.Z. Reforma nachalnoy i sredney shkolyi v 60-h godah HH v. – M. : Izd-vo Akad.ped.nauk RSFSR. – 1954. – S. 264-265.
19. Stepanyuk S.I. IstorIya fizichnoyi kulturi za blochno-modulnoyu sistemoyu : metodichniy posibnik / S.I. Stepanyuk, O.O. Grechanyuk, I.V. Malyarenko. — Herson : HDU, 2006. – 234 s.

20. Tretyak A. M. Vitoki i stanovlennya profeslynoyi pidgotovki vchiteliv flzichnogo vihovannya v Ukraini [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-06/08tanpeu.pdf>
21. Fil S.M. Istoriya flzichnoyi kulturi. Navchalniy posibnik / S.M. Fil, O.M. Hudoliy, G.V. Malka. – Harkiv : «OVS», 2003. – 160 s.
22. Scherba V. Iz tumanu vikiv i dnev uchorashnih : Istoriko-geografichne doslidzhennya. – Drabivske vidavnicho-poligrafichne pidpriemstvo, 2002. – 362 s.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2015 р.

Л. П. Ярославская

**Становление и развитие физического воспитания в учебных заведениях
Украины во второй половине XIX ст.**

На основе анализа документальных материалов, архивных документов, специальной литературы и их обобщения, в статье освещена общая концепция становления и развития системы физического воспитания в средних учебных заведениях Украины во второй половине XIX в. Социально-политические, экономические изменения в обществе, военные действия, активность передовой русской, украинской интеллигенции – ученых, педагогов, врачей и общественных деятелей побудили к проведению во второй половине XIX в. реформирования в области образования и введения физических упражнений в практику учебных заведений.

Определены основные причины, которые мешали внедрению гимнастики, среди которых необходимо отметить – отсутствие нормативных программных разработок, отсутствие педагогических кадров со специальной физкультурным образованием или низкий кадровый потенциал, недостаточное финансирование и материально-техническое обеспечение учебных заведений.

Ключевые слова: средние учебные заведения, гимназии, школы, физическое воспитание, гимнастика, сокольское движение, спортивно-гимнастическое движение.

L. Yaroslavska

**Formation and development of physical education at educational institutions
in Ukraine of the second half of the 19-th century**

On the basis of the analysis of documentary materials, archival documents, specialized literature and its generalizations, the article highlights the general concept of the origin, development and establishment of physical education in comprehensive schools in Ukraine in the late nineteenth century. The socio-political, economic and military changes in society, the activity of progressive Russian, Ukrainian intelligentsia - scientists, teachers, doctors, public figures led to the carrying out second half of the nineteenth century. reforming the education system and the introduction into practice of physical exercises in education institutions.

The identified the main reasons that hinder the introduction of gymnastics, among them - the lack of standard program workings, lack of pedagogical staff with special physical training education or low staff capacity, insufficient funding and logistical support education institutions.

Key-words: secondary, gymnasiums, schools, physical education, gymnastics, Sokolsky movement. sports and gymnastic movement.

УДК 930.2: 070.433

Л. М. Деменко

**ПОЖЕЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ КИЄВА І ЧЕРНІГОВА
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «ПОЖАРНОЕ ДЕЛО»**

Висвітлюється діяльність формувань пожежників у Києві та Чернігові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за матеріалами публікацій цього періоду в спеціалізованому журналі «Пожарное дело». Дослідження містить докладну інформацію про створення, підпорядкування, матеріальне забезпечення, розбудову, поповнення штату, облаштування, навчання, страхування, роботу з гасіння пожеж Київської команди і Чернігівського товариства. Подається статистична інформація особового складу та майна формувань. Приділяється увага висвітленню шляхів фінансування пожежних організацій. Визначається низка проблем, що потребували на той час вирішення для підвищення ефективності діяльності пожежних формувань Києва і Чернігова.

Ключові слова: Київська пожежна команда, Чернігівське пожежне товариство, брандмейстер, трубник, водогін, механічна драбина, депо.

Сучасні дослідники історії пожежної справи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. Томіленко А. Г. і Козинець О. В. [2, 8, 9] свої дослідження базували на офіційних джерелах: архівних документах, офіційних звітах товариств, монографіях. Проте, по за їх увагою залишились світлини та статті з науково-популярного ілюстрованого журналу «Пожарное дело», що містили докладну інформацію про діяльність команд і товариств різних регіонів тодішньої Російської імперії, а сьогодні України, безпосередньо на час їх існування і діяльності.

Журнал «Пожарное дело» – видання імператорського Російського пожежного товариства, що різнобічно висвітлювало стан пожежно-страхової справи в Російській імперії, до складу якої у названий період входила частина території сучасної України. Виходив журнал два рази за місяць протягом 1894–1919 рр. Мав офіційний і неофіційний відділи. В офіційному відділі друкували розпорядження, акти, повідомлення, циркуляри, накази, витяги, звіти. Неофіційний відділ розміщував портрети, групові фотографії

пожежних формувань різних регіонів імперії, малюнки та креслення, повідомлення про пожежні дружини та команди, статті про пожежну справу за кордоном, фейлетони, технічний відділ, кореспонденцію, листи до редакції.

Серед великої кількості матеріалів про пожежні команди та дружини, їх керівників, що здійснювали свою діяльність в Україні, вміщено статті, що докладно висвітлюють стан Київської пожежної команди і Чернігівського пожежного товариства наприкінці XIX – на початку XX ст., [1, 3–7] та світлина пожежних формувань [10].

Тому, метою цієї роботи є познайомити сьогоденних дослідників історії пожежної справи в Україні зі свідченнями сучасників діяльності пожежних формувань у Києві та Чернігові початку XX ст.

Київська пожежна команда

Київська пожежна команда була заснована у 50-ті рр. XIX ст. у складі чотирьох частин. Населення і величина міста були значно меншими як на початку XX ст., тобто на кожну частину припадало 30–35 тисяч мешканців. За 60 років населення Києва збільшилось майже у чотири рази, із приєднанням Солом'янки, Протасового і Кучминого ярів відповідно збільшилась і площа міста у чотири рази. А оберігати місто від пожеж залишились ті самі чотири пожежні частини.

Питання повної передачі Київської пожежної команди у підпорядкування місту було порушено Київською думою в 1906 р. На засіданні думи 30 жовтня 1906 р. постановили: уповноважити міського голову за встановленим порядком клопотати про передачу Київської пожежної команди у підпорядкування міському управлінню.

Міністерство внутрішніх справ це клопотання задовольнило. 16 квітня 1907 р. Київський губернатор повідомив про це міське управління своєю постановою і направив копію тимчасових правил облаштування Київської міської пожежної команди.

15 червня 1907 р. відбулося прийняття пожежної команди у підпорядкування місту в присутності голови, за участі членів управи і членів виконавчої пожежної комісії. Брандмайор Козловський здійснив передачу команди призначеному брандмайору С. А. Севаст'янову в наступному особовому складі:

	Палацова частина	Либідська частина	Старокиївська частина	Подільська частина
Брандмейстерів	1	2	1	1
Нижніх чинів	36	43	43	40
Коней	26	28	32	32
Трубнолінійних ходів	1	1	1	1
Гідрофорних ходів	1	1	1	1

Бочкових ходів	5	5	5	6
Багрових ходів	1	—	—	—
Лінійок	—	—	1	—
Драбин механічних	—	1	1	1
Парових машин	—	—	1	1
Фургонів до парових машин	—	—	1	1

[3, с. 105]

Дума визнала важливим значення для міста та безпеки його мешканців правильно організованої пожежної частини. Чітко були розподілені повноваження: на чолі – міська управа та пожежна комісія під керівництвом міського голови, очолювати засідання комісії надається право керівнику команди, розподіл повноважень між членами управи стосовно пожежної частини доручено члену управи П. М. Плахову.

Під час ознайомлення зі станом справ у Київській пожежній команді були виявлені досить суттєві недоліки як з організації команди, так і в її технічному облаштуванні. Серед організаційних недоліків: неправильний розподіл службовців за частинами, відсутність належної трудової дисципліни, повна відсутність навчання команди правилам та навикам користування знаряддями та приладами пожежогасіння та перевірки знань та умінь.

Саме усунення цих проблем стало першочерговим завданням у першій половині 1907 р. Для цього збільшили рядовий склад команди, зробили перерозподіл людей між частинами, встановили парові машини зі спеціальними командами для їх обслуговування, обладнали для Старокиївської частини новий фургон для рукавів та машини для команди, увели в дію декілька наказів, після яких дисципліна та виправка пожежних покращились.

Відбулися зміни щодо зовнішнього вигляду пожежних службовців: сірий стрій замінили на чорний, члени команди почали виїздити на пожежі в касках, чисто і охайно одягненими; для трубників та топорників облаштували брезентові костюми, що не промокають; заважкі кожухи замінили каптанами на хутрі; для трубників у якості експерименту пошили ватяні куртки, що одягали під брезентові костюми, завдяки чому люди стали більш повороткими.

У другій половині 1907 р. вперше в Києві стали застосовувати спосіб гасіння пожежі безпосередньо з водогону, що дав відмінний результат.

Фінансова можливість забезпечити необхідними знаряддями та обладнанням, що давно використовувались у повноцінно укомплектованих командах, у київських пожежників з'явилася з 1908 р.: за кордоном закупили нові каски, придбали рукави з подвійної тканини, що витримували понад 15 атмосфери тиску; старі нарізні з'єднання замінили автоматичними; забезпечили запас затискувачів та пластирів для рукавів, що дозволяло вчасно лагодити пошкоджені; для трубників розробили пенькові рятувальні паски з великими спусковими карабінами грушовидної форми.

Крім того, вдосконалили особове знаряддя членів команди. У кожного при собі на пожежі мали бути: рятувальна мотузка в брезентовому чохлі, змотана таким чином, щоб у разі необхідності могла бути швидко скинутою з даху чи верхнього поверху; на паску приєднані шкіряні сумки з предметами першої необхідності для ремонту інвентарю під час пожежі.

Для Київської пожежної команди за спеціальними кресленнями були виготовлені за кордоном 16 штурмових драбин. Усі частини забезпечили розсувними триколійними французькими драбинами, що мали невелику вагу і встановлюються за 15–20 секунд. Виготовили складні легкі невеликі баки із залізною основою, які швидко могла встановити одна людина.

Щоб завжди мати під рукою необхідне обладнання, вдосконалили укомплектування фургонів для самостійного гасіння пожежі: штурмова драбина, містки для рукавів, стендери, триходові крани, запасні рукави, гідропульти, ломовий інструмент тощо.

Для навчання команди користуванню штурмовими драбинами та іншим знаряддям у всіх частинах були збудовані чотириповерхові навчальні містечка. За відсутності пожеж щоденно проводились заняття, особлива увага зверталась на відпрацювання вправ користування штурмовими драбинами. Наявність на той час досить великої кількості балконів у Києві, телефонних та електричних проводів, частих пожеж на горищах вимагали частішого використання не механічних драбин, а штурмових.

При пожежних частинах Києва згодом обладнали невеликі майстерні, що дозволили за менші витрати самім виготовляти розсувні та штурмові драбини, робити дрібний ремонт.

У Палацовій та Либідській пожежних частинах Києва для пришвидшення виїзду команд зробили автоматичне відчинення дверей з трубного сараю за допомогою натиснення важеля.

Поступово почала розроблятися і службова документація: для внутрішнього користування була укладена та надрукована інструкція, затверджена міською управою, та збірник пожежних кранів з позначенням точного місця їх розташування за алфавітним порядком вулиць.

Покращились і побутові умови пожежних службовців, завдяки придбанням пожежної комісії. Для всіх пожежних службовців були закуплені нові байкові ковдри і нові тапчани, подушки та комплекти білизни. У всі частини був придбаний кухонний посуд: емальовані глибокі та мілкі тарілки, ложки, ножі, виделки з алюмінію, скатертини. У казармах облаштували індивідуальні шафи для власного одягу службовців і шафи для посуду, придбали доріжки для підлоги.

У Старокиївській та Палацовій пожежних частинах самі пожежники побудували зі старої цегли пральні. До всіх частин провели електричне освітлення і встановили електричні нічні сигнали на каланчах.

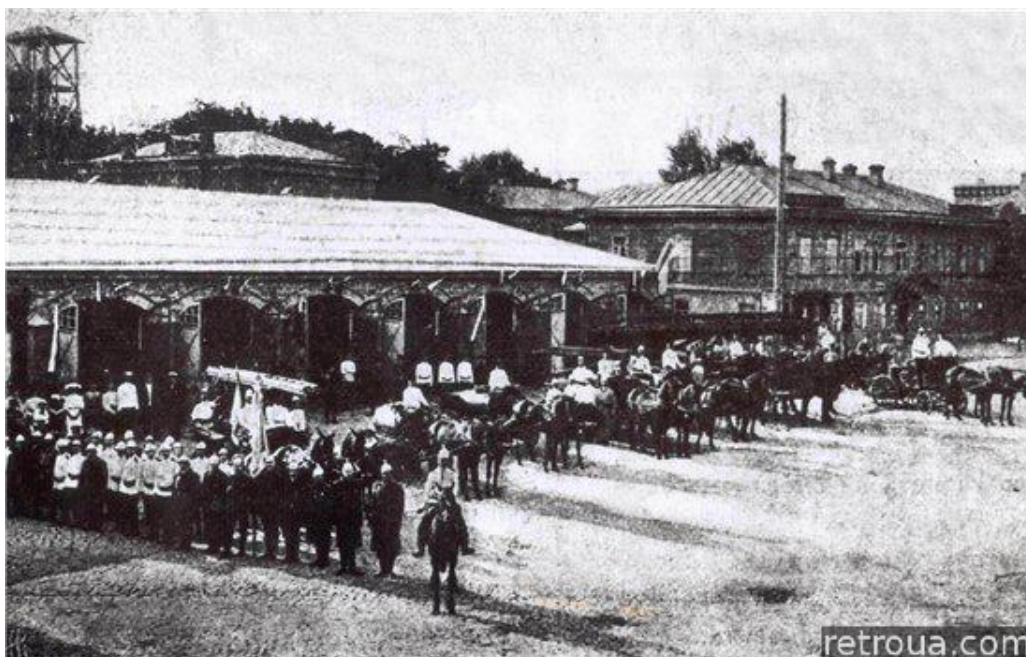
Із обладнанням фургонів і придбанням двох нових парових машин штат Київської пожежної команди збільшили на 21 особу. З 1 січня 1908 р. всім службовцям збільшили заробітну плату: старші команди (вахмістри) отримують – 420 руб. за рік, машиністи – 480 руб., трубники (стволові) –

348 руб., старші кучери – 300 руб., потрубники – 288 руб., кочегари – 300 руб., службовці старшого окладу – 252 руб., молодшого окладу – 228 руб., до того ж з кожного службовця утримувалось щомісяця один рубль на обмундирування та п'ять рублів на забезпечення. Машиністи повинні були одягатись і утримувати себе за власний рахунок.

Штат команди на кінець 1910 р. був таким:

Брандмайор.....	1
Брандмейстерів.....	5
Вахмістрів (старших команди).....	4
Машиністів.....	4
Трубників (стволових).....	12
Потрубників.....	4
Старших кучерів.....	5
Кочегарів.....	4
Службовців старшого складу.....	63
<u>Службовців молодшого складу.....</u>	<u>87</u>
Разом.....	189
Коней.....	127 [4, с.155]

На випадок смерті, інвалідності чи тимчасової непрацездатності усі службовці Київської пожежної команди були застраховані в товаристві «Россія».

Основною речовиною для гасіння пожежі на початку ХХ ст. в Києві була вода з міських водогонів. Київ розташований частково на рівнині, частково на підвищеннях, частково в долинах та ярах. У наслідок такого розмаїття в топографічному положенні окремих його ділянок, місто було поділено спочатку на три, а з 1907 р. – на чотири окремі райони водозабезпечення. Кожен з цих районів мав свій незалежний водогін, що утворювався шляхом перекриття відповідного вентиля у загальній водогінній

мережі. З 15 серпня 1908 р., моменту переходу до артезіанського водозабезпечення, цей поділ на райони виглядав так:

До *першого району* належав Поділ та Плоска частина. Для цього району наборним резервуаром слугувала права половина так званого Палестинського фільтру, місткістю близько 100 тис. відер, що знаходився на Олександрівському спуску на місці бувшої садиби «Палестина». Ліва половина цього ж фільтру заповнювалась дніпровською водою, що подавалась туди центральним насосом на місці занедбаної артезіанської свердловини № 4 або машиною, яка знаходилась у цокольній частині старої нижньої будівлі на Олександрівському спуску. До правого резервуару для обслуговування Подолу вода надходила з нового машинного приміщення на Набережному шосе. З переходом до артезіанського водопостачання сполучення між обома половинами фільтра припинено шляхом перекриття кранів на відповідних пропускних трубах. Крім вищезазначеного способу постачання води на Поділ та Плоску частину, у час зменшення води у резервуарі «Палестина» для допоміжного живлення водою цих районів міста підкачували воду з артезіанської водокачки у кінці вул. Межигірська.

Другий район живився з двох підземних резервуарів, розташованих у Царському саду. До цього району належали: Хрещатик з нижніми частинами прилеглих вулиць, все Нове Будівництво, Бібіківський бульвар, товарна залізнична станція та кадетський корпус. Резервуари ці були збудовані у 1871–1872 і 1908–1909 рр.; місткість кожного з них 110 тис. відер. Ще раніше, у 1895 р., з метою збільшення запасів води для цього ж району поблизу літнього шпиталю збудували такий резервуар місткістю 100 тис. відер. Крім того, з облаштуванням наприкінці вул. Васильківської насосної станції артезіанського водопостачання, воду почали закачувати безпосередньо в мережу двома магістралями. До мережі цього ж району подавала воду і Бульварна станція зі свердловини, облаштованої на так званих арештантських городах. До підземних резервуарів Царського саду воду накачували з нового машинного приміщення, облаштованого на Набережному шосе.

До *третього району* вода постачалась під тиском водонапірних веж. Це у Старе місто (за виключенням частини, обмеженої В. Володимирською, Б. Бульваром, Нестерівською, Ярославовим Валом, Львівською площею і В. Житомирською), на Лук'янівку в єврейську лікарню, Кирилівський богоугідний заклад, табір на Сирці, Шулявку і політехнічний інститут. Дві вежі розташовувались у Царському саду і одна поруч з Михайлівським монастирем. Загальна ємкість їх баків становила на той час 43 тис. відер. Вода подавалась до них машинами станції на Олександрівському спуску.

Четвертий район живився за допомогою насосів того ж машинного приміщення. До цього району належали: В. Володимирська, Б. Бульвар, Нестерівська, Ярославів Вал, Львівська площа і В. Житомирська, Липки і Печерськ. Цей район забезпечувався водою безпосередньо нагнітанням до мережі через герметично закритий накопичувач, розташований біля Михайлівської вежі, двома центробіжними насосами високого тиску [5].

Таким чином, вище згадані чотири райони отримували воду з відповідних машинних приміщень. Кожен район забезпечувався водою у різний спосіб. Внаслідок цього та топографічних умов тиск води в мережі у різних частинах міста був неоднаковим, при чому найслабший у центрі міста, а найсильніший на околицях.

У випадку виникнення пожежі в будь-якій частині міста, пожежна команда першочергово повідомляла про це телефоном центральну насосну станцію. Після повідомлення перекривали деякі магістралі, що відводили воду від місця пожежі, таким чином збільшували тиск у мережі поблизу небезпеки. Крім того, зі станції надсилався до місця пожежі лінійний майстер, що за потреби перекривав відгалуження від магістралі, на якій розташовувались пожежні крани, найближчі до місця пожежі. Для швидкого пошуку кранів на стінах будинків і парканів розміщували червоні таблички з позначенням № крану та кількості кроків зі стрілочками у напрямку потрібного руху.

З вищесказаного зрозуміло, що Київська пожежна команда на початку ХХ ст. працювала в складних умовах отримання води для гасіння пожеж. Найгірше справа виглядала в центрі міста. Якщо на околицях в той час мали можливість гасити пожежі за допомогою перехресних струменів безпосередньо з водогону, то в центрі міста, де розміщувались святині, загальні заклади, багато великих будинків, тиск у водогоні не перевищував 2,5 атмосфери.

З іншого боку, частини пожежної команди в Києві розташовувались в центрі міста приблизно на однаковій відстані одна від одної. Проте околиці, густо заселені і особливо небезпечні з точки зору пожеж, завдяки великій кількості дерев'яних споруд, значно віддалені від пожежних частин. Для того, щоб потрапити в окремі пункти своїх районів, частини мали витратити багато часу. До приїзду команди пожежа встигала значно розповсюдитись, а прибувши, команда не мала змоги успішно її загасити і обмежувалась порятунком сусідніх споруд.

Отже, на початку ХХ ст. Київська пожежна команда, завдяки її підпорядкуванню міській управі, почала вдосконалювати свою організаційну і матеріально-технічну базу, проте мала ще багато питань для вирішення. Серед них:

- збільшення складу Київської пожежної команди: існуючі ще з 50 рр. ХІХ ст. чотири команди вже не встигали обслуговувати місто Київ, що за наступні 60 років зросло у 4 рази територіально і за кількістю мешканців;
- капітальна перебудова приміщень пожежних частин, відповідно до нових вимог того часу;
- покращення пожежного водопостачання;
- обладнання спеціальної електричної сигналізації: єдиними засобами повідомлення про пожежу були телефон та каланча;
- збільшення виплати за умови праці.

Чернігівське пожежне товариство

Думка про створення пожежного товариства з бажаючих у м. Чернігові виникла серед звичайних мешканців, що енергійно долучались до цієї справи, ще у 80-ті роки XIX ст. Проте, головним чином відсутність коштів завадило розпочати це раніше, хоча кожна наступна пожежа наочно свідчила про енергійну роботу добровольців, що допомагали ближнім. Тільки завдяки старанням Чернігівського губернатора Є. К. Андрієвського та невеликого кола осіб на чолі зі знавцем пожежної справи Г. Я. Селюком за підтримки міського управління та товариства взаємного страхування задумка була втілена в життя. Так, 22 липня 1894 р. вважають днем заснування Чернігівського пожежного товариства. Саме цього дня було скликано перші загальні збори членів-засновників, на яких обрали і перше правління.

У Чернігові сформувався гурт добровольців, і товариство фактично і юридично почало своє існування. Воно працювало як допоміжна ланка чернігівської міської поліцейської команди, що існувала вже понад 100 років.

Кошти товариства складали спочатку членський збір, добровільні пожертви, серед яких досить суттєвою була сума у 1000 руб. від Чернігівського товариства взаємного страхування від вогню. Не дивлячись на незначні кошти, товариство протягом першого року збудувало власне приміщення на відведеній містом землі, облаштувало дві бочки на ресорних ходах, лінійку з різним пожежним інвентарем, повний пожежний стрій і обладнання на 16 осіб дружини та багато інших речей для пожежного вжитку. У перший рік діяльності товариство отримало від Міністерства внутрішніх справ безповоротну допомогу у розмірі 2 000 руб., а приватні особи пожертвували йому пожежні насоси (пан Неплюєв), коней (пані Ригельман), матеріали для будівництва (пані Деморек і Сачек).

[10].

Щотижнево дійсні члени товариства збирались у своєму приміщенні для практичних занять під керівництвом голови дружини Г. Я. Селюка.

Протягом першого року діяльності товариства пожеж у місті не траплялось.

За другий рік існування товариства, завдяки прихильності мешканців міста Чернігів, йому випала можливість повернути частину боргів, що утворились за час будівництва депо та стайнь, закупівлі інвентарю.

На одному із зібрань товариства у 1896 р. було вирішено створити фонд для постраждалих під час гасіння пожеж членів товариства шляхом відрахування 10% доходів з усіх гулянь та концертів, влаштованих на користь товариства. Також вирішили долучати до цього капіталу усі винагороди товариства, отримані від страхових товариств за успішне гасіння пожеж. До кінця 1897 р. цей капітал складав суму 103 руб. 30 коп., на 1904 р. досяг суми 1 100 руб. 60 коп.

У 1896 р. прийняли новий устав товариства, затверджений Міністерством внутрішніх справ. Протягом цього року було 11 пожеж. Майже на всі пожежі обоз товариства разом з його членами прибував раніше міської пожежної команди та припиняли його на самому початку.

У 1897 р. товариство брало участь у гасінні 16 пожеж: 13-ти в місті і 3-х за його межами. Матеріальну підтримку товариство отримало цього року від Міністерства внутрішніх справ – 500 руб., від Чернігівського міського товариства взаємного страхування – 500 руб., Чернігівської губернської земської управи – 125 руб, за виїзд для гасіння сільських пожеж – 200 руб. та інших товариств та осіб.

З нагоди прийняття під свій патронат російським імператором усіх добровільних пожежних організацій у 1898 р. товариству надали титул «Імператорське». У грудні цього ж року у залі міської думи відбувся тираж лотереї, дозволений міністром внутрішніх справ, на користь пожежного товариства в сумі 1 500 руб. Крім того, товариство отримало в подарунок від фірми «Лангензипен і К^о» пожежну трубу потужної дії зі зняттям вартістю 450 руб. За участі обозу добровільної дружини загасили 17 пожеж.

У 1899 р. виповнилось п'ять років існування товариства. 25 квітня цього року на околицях м. Чернігова були відкриті два пожежних філіяльних відділи товариства, укомплектованих необхідним інвентарем для надання первинної допомоги у випадку пожежі до прибуття обозів пожежних команд. Обидва відділи розміщувались у спеціально облаштованих сараях: перше у передмісті Лескавиця і друге – в Березках.

У день святкування п'ятиріччя товариства урочисто прибили до древка новостворений прапор дружини, який потім передали на збереження до міської думи. Цього ж року у липні місяці Чернігівська пожежна дружина на чолі з головою товариства відвідали м. Ніжин для ознайомлення з привезеною до цього міста особливим потягом Всеросійською пересувною

пожежною виставкою. У цьому році з ініціативи правління весь склад дружини був застрахований у товаристві «Блакитного хреста». За рік трапилось 8 пожежних випадків. По закінченню п'ятирічного існування, товариство не тільки не мало боргів, а мало нерухоме майно та пожежний інвентар на суму 10 072 руб., мало запасний капітал.

У 1900 р. діяльність Чернігівського пожежного товариства продовжувала бути такою ж активною. Новою справою цього року стала організація корисного і доцільного відділу сажотрусів. Протягом року товариство працювало на 16 пожежах і 21 раз реагувало на сигнали тривоги. На загальних зборах дружинники отримали похвальні дипломи за сумлінне ставлення до пожежної справи.

Солідну розбудову вдалося здійснити для товариства пожежників міста Чернігова у 1901 р.: побудували жилий будинок для сажотрусів та найманих службовців, розбудували приміщення депо, додавши багорне відділення, переробили станки у стайнях за новим на той час зразком. Це вдалося зробити тому, що окрім чималих приватних пожертв, відділ сажотрусів товариства дав прибуток 478 руб. 65 коп. Пожежних випадків у 1901 р. в Чернігові сталось 11 і 24 тривоги.

У 1902 р. товариство продовжило розбудову: переобладнали будівлю для сажотрусів, додавши кухню, збудували новий сарай під залізним дахом для збереження господарчого інвентарю, провели до садиби водогін зі спеціальним пожежним краном, вдосконалили індуктивну сигналізацію, що подавала сигнал одночасно як міській команді, так і всім відділенням пожежного товариства, зробили нові зимові ходи. Кошти на все це товариство отримало з дотації Міністерства внутрішніх справ – 500 руб., а також з великого доходу з роботи відділу сажотрусів – 2 045 руб. У відділі працювали 6 висококласних сажотруси і 1 конторник, у службові обов'язки яких входило з'являтися вчасно на пожежі, а вночі виїздити разом з обозом. Протягом 1902 р. трапилось 17 пожежних випадків і 38 тривог.

На 1904 р. за 10 років існування Чернігівське пожежне товариство, завдяки роботі невеликої кількості осіб, значно розширилось та ствердилось у своїй діяльності. Так, на кінець своєї десятирічної діяльності товариство мало таку матеріальну базу: нерухоме майно (депо, стайні та відділ сажотрусів), обоз із пожежним інвентарем (7 коней, 7 труб, 9 бочок, 2 механічні та 4 звичайні драбини, 1 багрову лінійку на зимовому та літньому ходах). У своїх майстернях за ці роки товариство виконало замовлення на пожежні ходи і пожежний інвентар для 10 пожежних товариств та сільських пожежних дружин, виконало 15 ремонтів сільських пожежних труб у найближчих поселеннях. У депо Чернігівського пожежного товариства проводились навчання з ознайомлення з пожежною справою для сільських старост із декількох волостей Чернігівської губернії.

Десятирічний період активної діяльності Чернігівського пожежного товариства довів його життєздатність і відповідність потребам та умовам тогочасного культурного розвитку.

Список використаних джерел

1. Г–ди А. Черниговское пожарное общество // Пожарное дело. – СПб., 1904. – № 36. – С. 573–575.
2. Козинець О. В. Діяльність добровільних пожежних дружин у Наддніпрянській Україні під керівництвом земських установ [електронний ресурс]: спосіб доступу <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/104-91-5.pdf> – заголовок з екрана.
3. Севастьянов С. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. – СПб., 1911. – № 4. – С. 105–107.
4. Севастьянов С. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. – СПб., 1911. – № 6. – С. 155–156.
5. Севастьянов С. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. – СПб., 1911. – № 7. – С. 183–184.
6. Севастьянов С. Киевская пожарная команда // Пожарное дело. – СПб., 1911. – № 9. – С. 236–237.
7. Г–на В. Черниговское пожарное общество // Пожарное дело. – СПб., 1905. – № 24. – С. 376–377.
8. Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс]: спосіб доступу <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2000/5-1-7.pdf> – заголовок з екрана.
9. Томіленко А. Г. Розвиток пожежної справи на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія проблеми [електронний ресурс]: спосіб доступу <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2001/10-1-13.pdf> – заголовок з екрана.
10. Черниговское пожарное общество: рисунок // Пожарное дело. – СПб., 1902. – № 11. – С. 161.

References

1. H–dy A. Chernyhovskoe pozharное obshchestvo // Pozharное delo. – SPb., 1904. – № 36. – S. 573–575.
2. Kozynets' O. V. Diyal'nist' dobrovil'nykh pozhezhnykh druzhyn u Naddnipryans'kiy Ukraini pid kerivnytstvom zems'kykh ustanov [elektronnyy resurs]: sposib dostupu <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2009/104-91-5.pdf> – zaholovok z ekrana.
3. Sevast'yanov S. Kyevskaya pozharная komanda // Pozharное delo. – SPb., 1911. – № 4. – S. 105–107.
4. Sevast'yanov S. Kyevskaya pozharная komanda // Pozharное delo. – SPb., 1911. – № 6. – S. 155–156.

5. Sevast'yanov S. Kyevskaya pozharnaya komanda // Pozharnoe delo. – SPb., 1911. – № 7. – S. 183–184.
6. Sevast'yanov S. Kyevskaya pozharnaya komanda // Pozharnoe delo. – SPb., 1911. – № 9. – S. 236–237.
7. T–na V. Chernyhovskoe pozharnoe obshchestvo // Pozharnoe delo. – SPb., 1905. – № 24. – S. 376–377.
8. Tomilenko A. H. Diyal'nist' dobrovil'nykh pozhezhnykh tovarystv na Pravoberezhniy Ukrayini (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.) [elektronnyy resurs]: sposib dostupu <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2000/5-1-7.pdf> – zaholovok z ekrana.
9. Tomilenko A. H. Rozvytok pozhezhnoyi spravy na Pravoberezhniy Ukrayini u druhiy polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st.: istoriohrafiya problemy [elektronnyy resurs]: sposib dostupu <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2001/10-1-13.pdf> – zaholovok z ekrana.
10. Chernyhovskoe pozharnoe obshchestvo: rysunok // Pozharnoe delo. – SPb., 1902. – № 11. – S. 161.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2015 р.

Л. М. Деменко

Пожарные организации Киева и Чернигова конца XIX – начала XX ст. по материалам журнала «Пожарное дело»

Освещается деятельность формирований пожарных в Киеве и Чернигове в конце XIX – начале XX в. по материалам публикаций этого периода в специализированном журнале «Пожарное дело». Исследование содержит подробную информацию о создании, подчинении, материальном обеспечении, развитии, пополнении штата, обустройстве, обучении, страховании, работе по тушению пожаров киевской команды и черниговского общества. Подается статистическая информация личного состава и имущества формирований. Уделяется внимание освещению путей финансирования пожарных организаций. Определяется ряд проблем, которые требовали в то время решения для повышения эффективности деятельности пожарных формирований Киева и Чернигова.

Ключевые слова: Киевская пожарная команда, Черниговское пожарное общество, брандмейстер, трубник, водогон, механическая лестница, депо.

L. Demenko

Firefighters organizations of Kiev and Chernigov late XIX - early XX century after materials of the magazine "Firefighting"

The activity of fire units in Kiev and Chernigov in the late nineteenth - early twentieth century. based on publications of the period in a specialized journal "Firefighting". The report contains detailed information on the establishment,

subordination, material security, development, recruitment staff, equipping, training, insurance, work firefighting Kiev team and Chernigov society. Served statistics personnel and property groups. Attention is given to ways of financing covering fire organizations. It is determined by a number of problems that required at the time the decision to increase the efficiency of the fire units of Kiev and Chernigov.

Keywords: fire brigade Kiev, Chernigov fire society, fire chief, Trubnikov, vodogon, mechanical stairs, the depot.

УДК 372.881.1

О. В. Бінецька

ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ В ІНСТИТУТАХ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ПРОТЯГОМ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Основною метою статті є дослідження питання вивчення іноземних мов в інститутах шляхетних дівчат протягом ХІХ – початку ХХ століття. Автор застосовує синтез та аналіз, історико-хронологічний та історико-порівняльний методи дослідження. В результаті автор охарактеризував виникнення та процес становлення мережі інститутів шляхетних дівчат, особливості їх функціонування та своєрідність принципів діяльності зазначених закладів. Розглянуто педагогічні та історичні умови, в яких відбувався розвиток іншомовної освіти, її зміни у ході навчально-виховного процесу та вплив на суспільство. Доведено значимість вивчення іноземних мов в інститутах шляхетних дівчат, ефективність і практичний характер вивчення жінками інших мов для їх подальшого працевлаштування та конкурентноздатності.

Ключові слова: *іншомовна освіта, інститути шляхетних дівчат, практичне значення, навчально-виховний процес, навчальний план, мова викладання.*

Після здобуття незалежності Україна зіткнулася з багатьма проблемами, однією з яких є освітня. Сучасні пошуки шляхів модернізації освітньої системи в Україні актуалізуються звернення до історичного досвіду в попередні періоди розвитку педагогічної науки і практики. Однією з найбільш цікавих сторінок історії вітчизняної педагогіки в методологічному плані є розвиток жіночої освіти в ХІХ ст., зокрема організація навчального процесу в інститутах шляхетних дівчат.

Справді унікальним в історії інститутів шляхетних дівчат був досвід організації вивчення іноземних мов, який може бути врахований в сучасних умовах, коли йде пошук нових форм організації навчального процесу.

Навчально-виховний процес в інститутах шляхетних дівчат неодноразово ставав об'єктом історико-педагогічних досліджень. Окремі аспекти окресленої проблеми висвітлюються в роботах В. Вірченко [1], В. Добровольської [2], О. Драч [3], Т. Сухенко [4] тощо. Але, незважаючи на жвавий інтерес вчених до різних питань становлення і розвитку жіночої освіти, з'ясування проблеми методики викладання іноземних мов у XIX ст. на базі інститутів шляхетних дівчат все ж залишається маловивченим.

Тому автор статті ставить своєю метою виявити і проаналізувати концептуально-методологічні засади формування методів викладання іноземних мов в інститутах шляхетних дівчат в Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

Поступове залучення жіноцтва до суспільного та економічного виробництва привело до усвідомлення громадськістю того факту, що дівчат потрібно вчити і виховувати не гірше, ніж хлопців. Проте основною метою виховання жінок у XIX столітті все ще залишалося не намагання розвинути природні здібності розуму дівчат, а їх підготовка до виконання певної ролі у родині, насамперед як помічниці чоловіка, матері й господині.

Важливу роль в історії жіночої освіти відіграли інститути шляхетних дівчат, які почали виникати на початку XIX століття. Вони були закладами середньої освіти закритого типу для представниць привілейованих станів, що входили до відомства установ імператриці Марії (державний орган з управління благодійністю) [5, с. 38]. Перші інститути шляхетних дівчат були відкриті в Санкт-Петербурзі (Смольний в 1764 р. і Катерининський в 1798 р.), потім вони з'явилися в Москві (1802 р.), Харкові (1811 р.), Полтаві (1818 р.), Одесі (1828 р.), Києві (1838 р.) та в деяких інших губернських містах [6, с. 62]. На початку XX століття в Російській імперії нараховувалося всього 31 інститут шляхетних дівчат, в яких навчалося понад 7,5 тисяч вихованок [4, с. 65].

Перший інститут шляхетних дівчат на терені України відкрився у Харкові в 1811 році. Він призначався не для панянок із заможних сімей, а для дівчат із збіднілих дворянських родин. Проте й тут вихованок приймали за критерієм знатного походження [4, с. 66].

Цей інститут мав свій статут, в якому регулювалися основні аспекти його діяльності. В контексті теми нашого дослідження, зазначимо, що у статуті було окреслено зміст навчання для дівчаток. Обов'язковими предметами тут було визначено Закон Божий, історію, географію, арифметику, геометрію, риторику, фізику, граматику, малювання, чистописання, рукоділля. Музика, танці та іноземні мови були необов'язковими дисциплінами і викладалися за окрему платню. Такий перелік необов'язкових предметів був скоріше виключенням для подібних закладів. Це зумовлювалося тим, що вихованки – дівчати зі збіднілих родин, – навряд чи побувають у вищому товаристві, для якого саме танці, музика та знання іноземних мов стануть показником культури інститутки. Тому й

характер навчально-виховного процесу у Харківському інституті був суто практичним [4, с. 67].

В більшості ж жіночих навчальних закладів іноземні мови були мало не основними предметами. Вже у перших програмах для інститутів шляхетних дівчат, які були розроблені видатним просвітителем І. І. Бецьким у рамках державної освітньої політики Катерини II щодо виховання «нової породи» людей, передбачалося паралельне вивчення двох іноземних мов: французької й німецької протягом дванадцятирічного періоду навчання в інституті. Ця програма була написана для Смольного інституту, проте вважалася взірцем для всієї мережі закладів середньої освіти дівчат [1, с. 52].

При вивченні розподілу тижневих годин навчального навантаження вихованок інститутів шляхетних дівчат стає зрозумілим, що основні зусилля в сфері студіювання іноземних мов скеровувалися на навчання читання і письму; граматиці; перекладам з російської на іноземні мови, а також з іноземних на російську мову. Навчальна програма ускладнювалася залежно від віку учениць. У «першому віці» (6-9 років) акцентувалося на оволодіння читанням і письмом іноземними мовами; у «другому віці» (9-12 років) додається вивчення граматики, читання оригінальної літератури; в «третьому віці» (12-15 років) рекомендуються вправи на розвиток умінь перекладу; в «четвертому віці» (15-18 років) передбачається аналіз-обговорення оригінальних праць французьких і німецьких авторів, написання творів іноземною та вдосконалення навичок прямого і зворотного перекладів [6, с. 136–139].

Зміст навчального курсу неодноразово змінювався протягом XIX ст. Із програм, в залежності від конкретних суспільних потреб, вилючалися або додавалися деякі предмети. Для прикладу: за Височайшим наказом у 1830 р. у Харківському інституті було відмінено викладання геометрії; у 1831 р. змін зазнав і розклад інститутів Одеси та Полтави, де скасували викладання природознавства та фізики; в цьому ж році в Одеському інституті шляхетних дівчат обов'язковими для вивчення стали італійська та німецькі мови [7, с. 110].

Потреба у вивченні іноземних мов була викликана низкою чинників, серед яких потрібно підкреслити наступні: прагнення підвищити освітній рівень представників дворянського стану, а в результаті і культурного рівня населення; підвищену увагу до виховання та освіти молоді, зміцнення міжнародних культурних зв'язків [8, с. 181].

Варто наголосити, що у переважній більшості виховательками в інститутах шляхетних дівчат були іноземки (француженки та німкені), тому дівчата мали спілкуватися іноземною мовою не лише на заняттях, а й у вільний час: «Крім уроків нам інакше не дозволяли говорити – і між собою, і з класними дамами – як по-французьки у чергування m-lle Бюссі, і по-німецьки – у чергування m- lle Гален»[9].

Така особливість навчально-виховного процесу в інститутах стала запорукою успішного засвоєння іноземних мов вихованками. Повсякденний діалог між вихователькою (класними дамами і всього персоналу інститутів)

та інститутками був покликаний сформувавши комунікативний аспект іншомовної освіти.

Педагогічний колектив приділяв особливу увагу читанню іноземної оригінальної літератури та періодичних видань, заохочувалися театральні постановки на іноземних мовах (в основному, французькою), які сприяли автоматизації фонетичних навичок дівчат [10, с. 202]. Часто практикували й викладання іноземними мовами інших предметів: історії, географії, літератури [11, с. 83–84].

В інститутах шляхетних дівчат використовувалися різні методи викладання іноземних мов: граматико-перекладний, лексико-перекладний, текстуально-перекладний, натуральний (або прямий), порівняльний. Потрібно відзначити, що ці методи були характерні для того чи іншого етапу реформування освітньої системи, але могли використовуватися й одночасно [12].

На заняттях з іноземної мови використовувалася ланкастерська система викладання. Отримавши за 9 років навчання хорошу іншомовну підготовку, випускниці інститутів потім самі вчили як дітей, працюючи домашніми вчительками [2, с. 23].

Відзначимо також той цікавий факт, що іноземні мови по праву можна назвати провідними предметами навчального курсу в інститутах шляхетних дівчат, адже на їх вивчення виділялося 42% навчального часу.

Тим не менш, в інститутах шляхетних дівчат були відсутні чіткі вказівки в плані методики навчання іноземних мов. Це викликало значні труднощі у вивченні іноземних мов, а також низьку ефективність його засвоєння.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігається новий етап у розвитку іншомовної освіти в Україні, коли особливо актуальним стало питання вивчення іноземних мов, яке набувало вже не тільки освітнє, але й практичне значення. Зростання потреби в практичному володінні іноземними мовами стала закономірним етапом суспільного, економічного політичного розвитку Російської імперії, у тому числі й України, і обумовлюється такими чинниками: підвищенням рівня культурного розвитку населення; зміцненням міжнародних культурних зв'язків; увагою держави та громадськості до виховання й освіти молоді; прагненням представників привілейованого дворянського стану до підвищення освітнього рівня [12]. Закономірно, що одним із критеріїв освіченості і вихованості особистості стає вміння усної і письмової комунікації європейськими мовами.

З 1900-х років у всіх жіночих навчальних закладах було відкрито додаткові класи, в тому числі і з вивчення іноземних мов. За свідченням сучасників, іншомовна освіта у жіночих середніх навчальних закладах на початку ХХ століття стояла на значно вищому рівні, ніж у чоловічих. Так, від учениць вимагалася досконале володіння розмовною і писемною іноземною мовою. Дівчата ґрунтовно вивчали не тільки теорію мови, але й історію зарубіжної літератури. Викладання мов було спрямоване на формування

вміння вести розмову іноземною мовою, пояснювати граматичні явища, користуючись іншомовними граматичними термінами [13, с. 77–78].

Активність вивчення іноземних мов у інститутах шляхетних дівчат також зростала, навіть не дивлячись на те, що протягом 1900-1917 рр. французька і німецька мови залишалися необов'язковими предметами в навчальних планах цих закладів, більше того викладалися за додаткову плату (5-10 рублів у рік за кожну мову). Французька мова була більш популярною (її вивчало від 45% до 53% усіх учениць); німецьку мову вивчало трохи менше дівчат (від 35% до 48%) [13, с. 90]. На початку ХХ ст. у жіночих навчальних закладах почали викладати і англійську мову.

Таким чином, іноземні мови займали значну частину навчального часу в інститутах шляхетних дівчат, що сприяло розповсюдженню західноєвропейської культури в державі. Вивчення мов розвивало мислення, активізувало пізнавальну діяльність, а також формувало навички до самоосвіти. Знання іноземних мов надавало жінці певних переваг у світському спілкуванні, а згодом і у пошуках роботи, а інколи зумовлювало і вдале заміжжя. Незважаючи на різноманітні форми та методи іншомовної освіти, які застосовувалися в інститутах шляхетних дівчат, варто відмітити і наявність проблем в методиці вивчення іноземних мов, найбільшою з яких була відсутність практицизму. З'ясування цього питання може стати темою подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К. – Чернівці : Книги-ХХІ, 2007. – 196 с.
2. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат півдня України другої половини ХІХ – на початку ХХ століття / В. А. Добровольська // Історичний архів: зб. наук. пр. – Миколаїв, 2009. – С. 19–26.
3. Драч О. О. Організаційні засади діяльності вищих жіночих курсів у Російській імперії (1872 – 1886 рр.) / О. О. Драч // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2011. – Вип. 212. – С. 99-104.
4. Сухенко Т. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) / Т. Сухенко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 63–74.
5. Афанасьєва З. Б. Забута сторінка світської освіти (Київський інститут шляхетних дівчат) / З. Б. Афанасьєва // Пам'ять століть. – К., 2006. – № 6 (63). – С. 37–45.
6. Игнатович В. В. Женское образование и женские школы в теории и на практике / В. В. Игнатович. – СПб., 1865. – 73 с.
7. Волкова І. О. До питання історії жіночої освіти в Одесі у 90-ті роки ХІХ століття / І. О. Волкова, Л. Л. Блохіна // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність : міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, жовтень 1994 р. – К., 1994. – С. 110–112.
8. Никшикова Л. Ю. Лингвокультурные аспекты исторического развития методики преподавания иностранных языков в Европе и России / Л. Ю. Никшикова // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 180–192.
9. Мартынов Г. Г. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц [Электронный ресурс] / Г. Г. Мартынов. – М. : Ломоносовъ. – 70 с. – Режим

доступа: <http://www.rulit.net/books/instituty-blagorodnyh-devic-v-memuarah-vospitannic-read-344921-13.html>

10. Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 576 с.
11. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц: за 100 лет его существования (с 1812-го по 1912 гг.) / Н. Жебылев. – Х. : Печат. дело, 1912. – 147 с.
12. Камызина А. В. Научные основы обучения иностранным языкам в России второй половины XIX века [Электронный ресурс] / А. В. Камызина // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – № 5. – 2008. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nauchnye-osnovy-obucheniya-inostrannym-yazykam-v-rossii-vtoroy-poloviny-xix-veka>.
13. Константинов Н. А. История педагогики / Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф.. – М. : Учпедгиз, 1959. – 498 с.

References

1. Virchenko V. V. Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.) / V. V. Virchenko, A. P. Kotsur. – К. – Chernivtsi : Knyhy-XXI, 2007. – 196 s.
2. Dobrovolska V. A. Navchannia v instytutakh shliakhetnykh divchat pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX – na pochatku XX stolittia / V. A. Dobrovolska // Istorychnyi arkhiv: zb. nauk. pr. – Mykolaiv, 2009. – S. 19–26.
3. Drach O. O. Orhanizatsiini zasady diialnosti vyshchykh zhinochykh kursiv u Rosiiskii imperii (1872 – 1886 rr.) / O. O. Drach // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia Istorychni nauky. – 2011. – Vyp. 212. – S. 99–104.
4. Sukhenko T. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) / T. Sukhenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1998. – № 5. – S. 63-74.
5. Afanasieva Z. B. Zabuta storinka svitskoi osvity (Kyivskyi instytut shliakhetnykh divchat) / Z. B. Afanasieva // Pamiat stolit. – К., 2006. – № 6 (63). – S. 37–45.
6. Yhnatovych V. V. Zhenskoe obrazovanye y zhenskyye shkoly v teoryi y na praktyke / V. V. Yhnatovych. – SPb., 1865. – 73 s.
7. Volkova I. O. Do pytannia istorii zhinochoi osvity v Odesi u 90-ti roky XIX stolittia / I. O. Volkova, L. L. Blokhina // Zhinochyi rukh v Ukraini: istoriia i suchasnist : mizhnar. nauk.-metod. konf., Odesa, zhovten 1994 r. – К., 1994. – S. 110–112.
8. Nykshykova L. Yu. Lnhvokulturnyye aspekty ystorycheskoho razvytyia metodyky prepodavanyia ynostrannykh yazykov v Evrope y Rossyy / L. Yu. Nykshykova // Myr psykholohyy. – 2007. – № 2. – S.180-192.
9. Martynov H. H. Ynstytuty blahorodnykh devyts v memuarakh vospytannyts [Elektronnyi resurs] / H. H. Martynov. – М. : Lomonosov. – 70 s. – Rezhym dostupa: <http://www.rulit.net/books/instituty-blagorodnyh-devic-v-memuarah-vospitannic-read-344921-13.html>
10. Ynstytutky: Vospomynanyia vospytannyts ynstytutov blahorodnykh devyts / sost., podh. teksta y komment. V. M. Bokovoi y L. H. Sakharovoi, vstup. statia A. F. Belousova. – М. : Novoe lyteraturnoe obozrenye, 2003. – 576 s.

11. Zhebylev N. Ystorycheskyi ocherk deiatelnosti Kharkovskoho ynstytuta blahorodnykh devyts: za 100 let eho sushchestvovanyia (s 1812-ho po 1912 hh.) / N. Zhebylev. – Kh. : Pechat. delo, 1912. – 147 s.
12. Kamyzyina A. V. Nauchnye osnovy obucheniia ynostrannym yazykam v Rossyy vtoroi polovyny XIX veka [Elektronnyi resurs] / A. V. Kamyzyina // Vestnyk Adyheiskoho hosudarstvennoho unyversyteta. Seryia 3: Pedahohyka y psykhohohyia. – № 5. – 2008. – Rezhym dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/nauchnye-osnovy-obucheniya-inostrannym-yazykam-v-rossii-vtoroy-poloviny-xix-veka>.
13. Konstantynov N.A. Ystoryia pedahohyky / N.A. Konstantynov, E.N. Medynskiy, M.F. Shabaeva. – M.: Uchpedhiz, 1959. – 498s.

Стаття надійшла до редакції 30.12. 2014 р.

О. В. Бинецкая

**Изучение иностранных языков в институтах
благородных девиц на протяжении XIX – в начале XX в.**

Основной целью статьи является исследование вопроса изучения иностранных языков в институтах благородных девиц на протяжении XIX – в начале XX века. Автор применяет синтез и анализ, историко-хронологический и историко-сравнительный методы исследования. В результате автор охарактеризовал возникновения и процесс становления сети институтов благородных девиц, особенности их функционирования и своеобразие принципов деятельности указанных учреждений. Рассмотрены педагогические и исторические условия, в которых происходило развитие иноязычного образования, его изменения в ходе учебно-воспитательного процесса и влияние на общество. Доказана значимость изучения иностранных языков в институтах благородных девиц, эффективность и практический характер изучения женщинами других языков для их дальнейшего трудоустройства и конкурентоспособности.

Ключевые слова: иноязычное образование, институты благородных девиц, практическое значение, учебно-воспитательный процесс, учебный план, язык преподавания.

O. Binetska

**Studying of foreign languages in the Institute for Noble Maidens
throughout the nineteenth – early twentieth century**

The main purpose of this paper is a study on foreign language learning in institutions for Noble Maidens XIX – beginning of the XX century. The author applies the synthesis and analysis of historical-chronological and historical-comparative research methods. As a result, the author described the origin and the process of establishing a network of institutions for Noble Maidens, particularly their functioning and originality of the principles of the activities of these

institutions. Considered pedagogical and historical conditions in which the development of foreign language education, it changes in the course of the educational process and impact on society. Proved the importance of learning foreign languages in the Institute for Noble Maidens, efficiency and practical study of women in other languages for their future employment and competitiveness.

Keywords: foreign language education, institutions of noble maidens, practical value, the educational process, curriculum, language teaching.

УДК 94 (477.46) „1917/1920”

Л. М. Тептюк

**ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 - 1920 РОКІВ
В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ПІДНЕСЕННЯ**

Стаття присвячена дослідженню біографій деяких представників інтелігенції ХХ ст., які зробили значний внесок у розвиток української культури. Завдяки зусиллям інтелігенції та її патріотичності у складний для української державності час вдалося досягти значних успіхів у розбудові освіти, науки та культури. Нове покоління діячів на початку ХХ ст. твердо намагалося домогтися для свого народу соціальної справедливості, національних прав та політичних свобод.

Метою статті є привернути увагу суспільства до важливості внеску кожного окремого його представника у загальний історичний процес та дослідити вплив української інтелігенції на поширення національних культурно-просвітніх організацій "Просвіт" на початку ХХ ст.

Ключові слова: інтелігенція, суспільство, культура, духовне піднесення,, патріотизм, національний дух, національне відродження.

Національно-демократична революція 1917-1920 рр. активізувала визвольний рух українців. Крах Російської імперії, боротьба за створення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зміни викликали духовне піднесення в суспільстві, яке виявилось у всіх сферах культурного життя.

Нове покоління українських діячів на початку ХХ ст. твердо намагалося домогтися для свого народу соціальної справедливості, національних прав та політичних свобод. Буремні події сьогодення змушують дослідників прискіпливо звертатися до розвитку регіональної історії, зокрема впливу непересічної особистості на виховання патріотичного духу громадськості. З огляду на це актуальним постає питання участі інтелігенції у пробудженні національного духу українців на початку ХХ ст.,

зокрема ситуація у даній сфері на Черкащині. Громадськість Черкащини вживала активних заходів у процесі розбудови культурно-освітнього життя.

Проблемам культурно-історичного розвитку Черкащини присвятили свої праці історики В. Мельниченко, Б. Поліщук, Г. Голиш, П. Губа, С. Корновенко та ін. Вказані вчені дослідили розвиток освіти, преси та основні культурні процеси у різних районах Черкащини. Але не розглянули внесок деяких представників інтелігенції у культурні процеси в регіоні.

Завданням даної статті є проаналізувати та дослідити вплив окремих представників інтелігенції на розвиток культури на Черкащині.

Кожен політичний режим, що утверджувався в Україні, прагнув вести власну лінію в галузі культури. Кожен з них спирався на соціально і національно близькі йому верстви населення, у тому числі інтелігенцію, діячів культури, освіти, мистецтва, всіляко підтримуючи їх, при цьому залишаючись байдужим, а то й непримиренно ворожим до інших. Усе це деформувало природний хід культурних процесів, приглушуючи органічно властиві їм загальнолюдські, гуманістичні тенденції, висувуючи на передній план вузькокласові, скороминущі, кон'юнктурні. У суспільстві панувала нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя. Інтелектуальна діяльність втрачала свою престижність, а інтелігенція — традиційні джерела існування [2].

Зусиллями української інтелігенції після Лютневої революції 1917 р. поширювалися національні культурно-освітні організації - «Просвіти», які найбільш активно діяли серед сільського населення. «Просвіти» організовували бібліотеки, драмгуртки, хорові колективи, лекторії тощо [11,с.80]. Вони налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, часописи. У роботі «Просвіт» охоче брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. Завдяки діяльності «Просвіт» багато українців уперше дізналося про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне й соціальне визволення, прилучалося до скарбниці вітчизняної і світової культури. «Просвітяни» охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій. У квітні й вересні 1917 р. у Києві відбулися просвітянські з'їзди, які сприяли консолідації «Просвіт». На початку осені в Україні діяли 952 культурно-освітні установи «Просвіти».

З часом під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій робота «Просвіт» стала набувати більш виразного політичного характеру. Вони дедалі частіше згуртовували людей, виходячи з їхніх бажань служити справі будівництва незалежної української держави, не обмежуючись лише культурно-освітньою роботою. «Просвіти» залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців [9].

ЦК КП(б)У, місцеві більшовицькі комітети, спираючись на підконтрольні їм органи влади, висували своїх представників до керівництва «Просвіт». Оголошувалося, що заможне селянство, поміщики й фабриканти

не мають права брати участь у роботі «Просвіт». Відкрито ставилося завдання перетворити «Просвіти» на ідеологізовані заклади, зняряддя комуністичного виховання, «підвищення класової самосвідомості трудящого населення». У липні 1920 р. було вироблено зразковий статут «Просвіт», який визначив комуністичний характер їхньої діяльності. На той час число «Просвіт» уже перевищувало 1500 і продовжувало зростати. У червні 1921 р. їх було вже 4227. Однак перебудувати діяльність «Просвіт» виявилось неможливим, і тоді більшовики в 1921 р. пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій.

Зокрема, на Звенигородщині одними з перших організації «Просвіти» виникли у березня 1920 р.: Звенигородська «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Княжанська, Козачанська, культурне товариство «Петриківська Просвіта», українське товариство «Просвіта ім. Т. Шевченка у Неморожі», Звенигородський єврейський культурно-просвітний гурток ім. Менделя Мохер Сфорім.

Важливу роль у розвитку української науки відіграв видатний археолог, етнограф, мистецтвознавець, громадський діяч, один із засновників Української Академії Наук Біляшівський Микола Федотович.

У Каневі, на горі над Дніпром, недалеко від Княжої гори, під Великим Софіївським городищем, стоїть скромна могила академіка М.Ф. Біляшівського.

Народився Микола Федорович 12 жовтня 1867 р. в м. Умань у родині священика. Незабаром сім'я переїхала в село Острійки поблизу Білої Церкви. Згодом родина переїжджає до Києва. У 1885 р. Микола Федорович закінчив гімназію і вирушив в подорож селами України. Захоплення археологією викликали розкопки Китаївського могильника на околиці Києва, який він проводив разом із двоюрідним братом Михайлом Пахаревським. У 1885 р. він вступає до Київського університету Святого Володимира на юридичний факультет. З 1888 р. М.Ф. Біляшівський проводить самостійні роботи: досліджує залишки давньоруських споруд на горі Киселівці в Києві, розкопує ранньослов'янський могильник в урочищі Остроня під Ізяславом на Волині, дюнні стоянки вздовж Дніпра. З 1892 р. як вільний слухач природничого факультету Московського університету, вивчає антропологию та етнографію. У 1894 – 1897 рр. після закінчення Московського університету виїздить до Варшави, де працює завідуючим архівом. У 1898 р. Біляшівський проводить розкопки в с. Люшині Кутківського повіту Варшавської губернії, де відкриває могильник латенської (кельтської) культури. У 1899 р. М.Ф. Біляшівського обирають членом правління Товариства любителів старожитностей та мистецтв, членом Товариства освіти і заохочення художників, а також Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, членом-кореспондентом імператорського московського археологічного товариства. В 1902 р. музейний комітет запропонував М.Ф. Біляшівському посаду директора. Біляшівський радо погодився. З цього часу музей став для нього домівкою. У 1904 р. музей у Києві було відкрито. У 1906 р. у музеї була проведена «Первая Южно-

русская кустарная выставка», для якої працівники музею з допомогою широкої громадськості зібрали колекцію з предметів гончарства, плетіння, ткацтва, вишивання, фаянсу. У 1911 р. за його ініціативи було створено спеціальний Шевченківський відділ в Київському музеї. У 1917 р. він був призначений комісаром по охороні пам'яток старовини в Києві. У 1923 р. став дійсним членом Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Народному Комісаріаті освіти УРСР.

У квітні 1918 р. Миколу Федотовича обирають почесним членом Української академії мистецтв, а у травня 1919 р. – одним із перших дійсних членів кафедри археології Академії наук УРСР. За своє життя написав близько 300 наукових праць. Помер 21 квітня 1926 р.

Нерозривно із Черкащиною пов'язана доля талановитої української акторки театру і кіно Ужвій Наталії Михайлівни.

Свого часу на золотоніській сцені розквітла зірка талановитої актриси Наталії Ужвій. Народилася вона у м. Любомлі на Волині, там самотужки здобула фах сільської вчительки і почала працювати спершу в с. Миля тин, а згодом у с. Вілія. З початком першої світової війни багатодітна родина переїхала у Золотоношу. З 1918 р. Наталія працює на Золотоніщині і стає постійним учасником аматорського гуртка. Керівником гуртка, його душею і режисером був місцевий інтелігент В.С. Война. У Золотоноші родина Войни весь час підтримувала Наталію як морально, так і матеріально.

Свою першу роль квартирантки Наталія зіграла п'єсі Г. Запольської «Мораль пані Дульської». Другу роль, яку вона виконала в золотоніському гуртку, була Софія з драми «Безталанна» Карпенка-Карого. Ось що писала з цього приводу сама актриса: «Уже по цій ролі я вивчала як слід українську мову. Працювала я над цим зворушливим образом стихійно, хоча мені і пригадувалися дівочі постаті з села, їхні характери, бо я мала змогу все бачити, вчителюючи в селах. Ця робота в «Безталанній» принесла мені визнання товаришів по гуртку, і мені почали доручати з кожним роком щораз відповідальніші ролі». Саме в цій ролі запам'ятали і покохали глядачі Золотоноші миловидну і талановиту волинянку. Тодіж Наталія Ужвій виступала в ролях Варки («Безталанна»), Зосі («Сава Чалий»), Галі («Назар Стодоля»), Харитини («Наймичка»), Василини («Суєта»). За п'ять років аматорської сцени молода вчителька зіграла 60 ролей із української, російської класики та інших авторів світової драматургії. Саме в Золотоноші до Наталії прийшло перше кохання. У 1919 р. вона вийшла заміж за місцевого агронома Григорія Карповича Дробницького. Але порозуміння молода пара не знайшла, і тому вони невдовзі змушені були розлучитись.

На початку 1920 р. Золотоніський драматичний гурток був реорганізований на пересувний театр при Наркомосі УРСР. Під час частих виїздів у найближчі хутори і села ставились уривки з класичних українських та російських п'єс, а найчастіше – невеликі революційні агітп'єси, які не потребували складної декорації та костюмів.

Друзі та знайомі наполегливо рекомендували Наталії Ужвій вступити до професійного театру. У грудні 1921 р. Наталія Ужвій, вчителька із

Золотоноші, з відрядженням за підписом І.Л. Мойсі – згодом українського письменника, автора відомого роману «Гомоніла Україна» Івана Ле – приїхала до Києва. Наталію приймають до допоміжного складу трупи Київського першого українського драмтеатру ім. Т.Г. Шевченка. Там вона поступово оволоділа технікою й професіональним досвідом самостійної роботи над роллю. У 1926 р. актриса приймає запрошення в тодішню столицю України Харків до театру Леся Курбаса «Березіль».

Коли театр ім. Івана Франка після переведення столиці України з Харкова до Києва став столичним театром, він дедалі більше заявляв про себе як творча лабораторія нової української драматургії.

У 1944 р. Н.М. Ужвій було присвоєно звання народної артистки СРСР, а у 1946-му вона отримала Державну премію СРСР, яку їй вручали ще двічі – у 1949 і 1951 роках. Із 1954 по 1971 рік вона очолювала Українське товариство, працюючи надалі в театрі ім. І. Франка. За своє життя Н.М. Ужвій зіграла понад 200 ролей. У 1971 р. їй було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці. У 1985 р. – стала лауреатом Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка. Померла видатна актриса 22 липня 1986 р.

Відома Черкащина й іменем Левка Платоновича Смиренка - українського помолога і плодовода.

Народився у селі Млієві (нині Черкаська область) 18 лютого 1855 р., син Платона Смиренка. У 1879 р. - закінчив природничий факультет Новоросійського університету і у 1879-1887 за участь у русі народників перебував на засланні у Сибіру, де працював садівником (серед іншого виплекав низькорослі повзучі овочеві дерева, що можуть витримати низькі температури).

Після повернення до Млієва Смиренко створив у ньому маточний колекційний сад і помологічний розсадник, який став найкращим у Російській імперії і однією з найбагатших в Європі помологічних колекцій; попри інші овочеві й ягідні рослини, розсадник включав: 900 сортів яблунь, 889-груш, 84-слив, 350-вишень і черешень, 15-броскви, 36-абрикоси, 165-агросу, 54-горіха. Смиренко всебічно вивчав зібрані ним сорти, поліпшував селекційним способом якість місцевих, акліматизував чужі й вивів нові (наприклад, сорт яблуні Ренет Смиренка), вказував для яких районів рекомендовані сорти є перспективними. При своєму розсаднику організував школу садоводів і виховав низку висококваліфікованих фахівців, у тому числі свого сина Володимира Смиренка.

Перші результати вивчення помологічної колекції свого розсадника виклав у «Генеральному каталозі («Иллюстрированное описание маточных коллекций Питомника», 1901 р.), 1912 р. видав капітальний твір «Крымское промышленное плодоводство»; основна праця Смиренка — «Помологія».

Л. П. Смиренко — видатний помолог і учений-садівник — здобув світову популярність. Він був обраний членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівників, а в 1895 р. — Почесним членом Французького національного помологічного товариства.

За радянської влади маєток Симиренка націоналізовано і на його терені засновано Мліївську дослідну станцію садівництва, яку згодом названо іменем Л. Симиренка. Першим директором станції був його син Володимир.

За наявними даними, 6 січня 1920 р. Левко Симиренко «трагічно загинув від рук чекістів». За загадкових обставин загинули в 1919 році двоє молодших братів Лева Платоновича — Микола й Олексій, які мешкали у Києві.

1981 року у Києві на честь Левка Платоновича Симиренка названо вулицю.

Прославив Україну на міжнародній арені талановитий спортсмен родом із Черкащини Піддубний Іван Максимович, який народився 26 вересня 1871 р. у с. Красенівка Чорнобаївський район Черкаської області в сім'ї селянина Максима Піддубного, козацький рід якого славився великою силою.

1897 р. вперше взяв участь у чемпіонаті з боротьби на поясах у цирку антрепренера Безкоровайного.

З 1898 р. виступає у севастопольському цирку Труці як борець-професіонал, вперше здобуває перемогу в цирковому чемпіонаті. Після цього виступає в київському цирку Якіма Нікітіна.

1905 р. – перемога у світовому чемпіонаті в Парижі й звання чемпіона світу. Гастрольна поїздка до Італії, перемога на чемпіонаті в Німці. Того ж року Піддубний бере участь у змаганнях в Алжирі, Бельгії, Берліні. 1906 р. перемагає у двох чемпіонатах світу — у Парижі та Мілані.

1907 р. у Відні стає чемпіоном світу вчетверте. У 1908 й 1909 рр. у Парижі та Франкфурті ще двічі виборює звання чемпіона світу.

Після цього Піддубний тривалий час не бере участі у великих змаганнях, переїжджає в своє село Красенівку, одружується, купує невеличкий будинок і займається сільським господарством. Після трирічної перерви знову повертається в спорт, бере участь у гастролях полтавського цирку. 1922 р., після тривалої перерви, Піддубний здобуває перший приз у великому чемпіонаті з боротьби в Московському цирку.

1925 р. переміг у міжнародному чемпіонаті в Нью-Йорку, затим переможно виступив у Чикаго, Філадельфії, Лос-Анджелесі, Сан-Франциско та інших містах США. Наприкінці гастролей в Америці зустрівся в Нью-Йорку з чемпіоном світу з вільної боротьби Джо Стечером, якому судді, підтасувавши результат, віддали перемогу по очках. Після повернення з Америки Піддубний дванадцять років виступає в цирку на змаганнях борців.

У 1937 р. його запроторили до в'язниці Ростовського НКВС. Там чемпіона чемпіонів катували електропаяльником і розжареними сталевими жигалами, вимагаючи назвати номери рахунків і адреси закордонних банків, де він міг тримати свої заощадження, нібито покладені під час гастролей. Таких заощаджень у нього насправді не було. Лише через рік звідти його вивела гучна слава непереможного борця та пильна зацікавленість його долею зарубіжної спортивної громадськості.

1939 р. йому присвоєно звання заслуженого артиста республіки та нагороджено орденом Трудового Червоного прапора. 1941 р. в Тульському цирку відбувся прощальний виступ сімдесятирічного атлета. 1945 р. йому було присвоєно звання «Заслужений майстер спорту». Наприкінці життя Піддубний переїхав у місто Єйськ на Кубань, де колись знайшли притулок його предки, запорозькі козаки, переселені Катериною II після знищення Запорозької Січі.

Помер видатний спортсмен 8 серпня 1949 р. в Єйську, де й похований. В Єйську діє центр боротьби імені Івана Піддубного. З 1953 р. в СРСР проводився меморіал І. Піддубного — міжнародні змагання з боротьби [3, с. 267].

Стеценко Кирило Григорович — український композитор, хоровий диригент і музично-громадський діяч.

Народився 24 травня 1882 р. в с. Квітки на Черкащині в родині маляра-самоука. З дитинства співав у сільському церковному хорі, де навчався музичної грамоти у дяка П. Старшевського. У 1892 р. вступив до київської Софійської духовної школи, а в 1895 р. був призначений диригентом учнівського хору. Освіту продовжив у Київській духовній семінарії (1897—1903). Музичну освіту здобув у Києві в музичній школі Російського музичного товариства та Музично-драматичній школі М. Лисенка (1904—1907). Брав уроки композиції у Г. Любомирського, був помічником диригента І. Аполлонова у хорі Михайлівського Золотоверхого монастиря, виховувався на творах М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя, І. Лаврівського, М. Львова, С. Давидова, П. Чайковського та ін.

З 1902 р. керував семінарським хором. По закінченні семінарії працював учителем у Київській церковно-вчительській школі. В 1907 р. за революційну діяльність висланий з Києва. 1907—1911 рр. викладав спів у школах в Александрівсько-Грушевському (нині м. Шахти Ростовської області), у Білій Церкві.

Писав хорові твори, деякі з них виконувались 1908 р. студентським хором Київського університету. З 1910 р. викладав церковний спів у Тиврівському духовному училищі.

У 1912 р. прийняв сан священника і оселився в с. Голово-Русаві Ямпільського повіту (нині с. Олександрівка Томашпільського району Вінницької області). У цей час відбувалися творчі зустрічі з М. Леонтовичем. 1907 р. — працював у Вінниці, а потім у Києві вчителем семінарії. В наступні роки виступав з концертами української хорової музики в Києві, Харкові, Лубнах, Кам'янці-Подільському та інших містах [3].

Брав активну участь в організації музичного життя і музичної освіти в Києві, організував кобзарську школу. Працював у музичному відділі Міністерства освіти, з 1919 р. керував музично-хоровою секцією музичного відділу «Дніпросоюз» (Київ). Був ініціатором та організатором мандрівних хорових капел, з однією з них концертував на Поділлі. Дбав про покращення справ з фотодруку та бібліотечної справи.

Вчителював у Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, був одним з організаторів Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича. З грудня 1920 р. проживав у с. Веприк.

Для його творчості характерні багатство української народної пісенності, ліризм, яскрава емоційність.

Твори: опери «Кармалюк» (не завершена), «Іфігенія в Тавриді» (1922), дитячі опери «Лисичка, Котик і Півник» (1910), «Івасик-Телесик» (1911); музика до вистав «Сватання на Гончарівці» (1909), «Про що тирса шелестіла» (1916), «Гайдамаки» (1919—1921); хори — «Бурлака», «Рановранціновобранці» (1904), «Прометей», «Сон», «Хмари», «Знов весна», «Свобода, рівність і любов», «Над нами ніч», «То була тихая ніч», «Усе життя» [12].

Отже, за доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. помітними були зрушення в галузі культури та освіти: створено понад 150 українських гімназій; вийшло з друку кілька мільйонів примірників українських підручників; відкрито два державних університети в Києві та Кам'янці-Подільському; засновано широку мережу загальнокультурних закладів та установ (Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, Українська національна бібліотека, Український театр драми та опери, Українська державна капела, Державний симфонічний оркестр тощо). У листопаді 1918 р. відкрито Українську Академію Наук, президентом став В. Вернадський.

Список використаних джерел

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 448 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», видавничий центр «Просвіта», 1999. – 508 с.
3. Черкаський край – земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник / За редакцією Б.В. Гунського, В.М. Литвина, В.А. Смолія. – К.: Українські пропілеї, 2003. – 778 с.
4. Поліщук Б.М. Черкаська учительська чоловіча семінарія в роки війни і революції (1917-1920 рр.) // Краєзнавство Черкащини. - № 10. - Черкаси, 2013. - С. 153-162.
5. Савко Ю.Ю. З історії культурно-громадського руху у південних повітах Київщини в 1917 році // Краєзнавство Черкащини. - № 10. - Черкаси, 2013. - С. 163-166.
6. Голиш Г.М. Фізкультурні традиції Черкащини // Краєзнавство Черкащини. - № 9. - Черкаси, 2011. - С. 222-235.
7. Поченцов В.Ф. З історії розвитку освіти на Черкащині // Краєзнавство Черкащини. - Другий випуск. - Черкаси, 1991. - С. 43-47.
8. Драч О.О. З історії організації шкільної справи на Черкащині в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Краєзнавство Черкащини. - № 7. - К., 2004. - С. 15-21.
9. Губа П.І. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. - Черкаси: ЧДТУ, 2002. - 263с.

10. Комарніцький О.Б. Містечка Правобережної України у добу української революції 1917-1920 рр.: історіографія проблеми // Краєзнавство Черкащини. - № 9. - Черкаси, 2011. - С. 222-235.
11. Рудий Г.Я. Товариство "Просвіта" за доби Центральної Ради у висвітленні української преси // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К.: Рідний край, 1997. - Вип. 2. - С. 79-89.
12. Нариси історії Шевченкового краю. Книга 2. Від 1861 до 1941р. - Черкаси: видавець Гордієнко Є.І., 2014. - 378 с.

References

1. History of Ukraine: Documents. Materials. Guide / life., Com. VU King. - K. : Publishing House "Academy", 2001. - 448 p.
2. Soldatenko VF Ukrainian revolution: the concept and historiography (1918-1920 gg.). - K. : Search and publishing agency "Memorial Book of Ukraine" publishing center "Enlightenment", 1999. - 508 p.
3. Cherkasy region - land and Bohdan Taras: Culturological collection / Edited BV Hun, VM Litvin, VA Smoliya. - K. : Ukrainian Propylaea, 2003. - 778 p.
4. Polishchuk VM Cherkasy male teacher's seminary during the war and revolution (1917-1920 gg.) // Regional studies Cherkasy region. - № 10. - Cherkasy, 2013. - P. 153-162.
5. JJ Savko From the history of cultural and social movement in the southern districts of Kyiv region in 1917 // Regional studies Cherkasy region. - № 10. - Cherkasy, 2013. - P. 163-166.
6. GM Holysh Athletic traditions of Cherkasy region Cherkasy region // Regional studies. - № 9. - Cherkasy, 2011. - P. 222-235.
7. Pochentsov VF History of Education in Cherkasy Cherkasy region // Regional studies. - Second edition. - Cherkasy, 1991. - P. 43-47.
8. Drach OO History of school affairs in Cherkasy region in context of general trends (second half of XIX - early XX century.) // Regional studies Cherkasy region. - № 7. - K., 2004. - P. 15-21.
9. lip PI Ukrainian revival: an attempt to assess the national media source-1917-1920. - Cherkasy, Cherkasy State Technological University, 2002. - 263s.
10. Komarnitskyu OB Village Right-Bank Ukraine day Ukrainian revolution of 1917-1920. : historiography problems // Regional studies Cherkasy region. - № 9. - Cherkasy, 2011. - P. 222-235.
11. Red GY Society "Enlightenment" by the Central Rada of the Ukrainian press coverage // History of Ukraine: Little-Known Names, Events, Facts. - K. : Native Land, 1997. - Vol. 2. - P. 79-89.
12. Essays on the History of Shevchenko's. Book 2. From 1861 to 1941. - Cherkasy: publisher EI Gordienko, 2014. - 378 p.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2015 р.

Л. Н. Тептюк

Вклад интеллигенции в культурные процессы на Черкасщине в период украинской национальной революции 1917-1920 годов в контексте общеукраинского подъема

Статья посвящена исследованию биографий некоторых представителей интеллигенции XX в., которые внесли значительный вклад в развитие украинской культуры. Благодаря усилиям интеллигенции и ее патриотизма в

сложный для украинской государственности время удалось достичь значительных успехов в развитии образования, науки и культуры. Новое поколение деятелей в начале XX в. твердо пыталось добиться для своего народа социальной справедливости, национальных прав и политических свобод.

Целью статьи является привлечь внимание общества к важности вклада каждого отдельного его представителя в общий исторический процесс и исследовать влияние украинской интеллигенции на распространение национальных культурных просветительских организаций "Просвит" в начале XX в.

Ключевые слова: интеллигенция, общество, культура, духовный подъем, патриотизм, национальный дух, национальное возрождение.

L. Teptyuk

The contribution of intellectuals in cultural processes in Cherkasy during ukrainian national revolution of 1917-1920 in the context of the rise nationwide

To research the biographies of some intellectuals of the twentieth century. Who made a significant contribution to the development of Ukrainian culture. Thanks to the efforts of intellectuals and patriotic in a difficult time for the Ukrainian statehood was achieved significant progress in the development of education, science and culture. A new generation of leaders in the early twentieth century. tried hard to achieve for his people social justice, national rights and political freedoms.

The article aims to raise awareness of the importance of the contribution of each individual's representative in the general historical process and investigate the impact of Ukrainian intellectuals on the distribution of national cultural and educational organizations "Prosvit" in the early twentieth century.

Key words: intellectuals, society, culture, spiritual elevation, patriotism, national spirit, national revival.

УДК 94 „1944/1950”:331.5-058.65

I. В. Перехрест

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНВАЛІДІВ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД
(1944-1950 рр.)**

Автор статті на основі архівних документів та оприлюднених матеріалів висвітлює основні тенденції та процеси у сфері працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни на Україні у період повоєнної відбудови.

Ключові слова: інвалід, працевлаштування, соціальна реабілітація, бродяжництво, матеріальне забезпечення.

Одним із негативних наслідків Великої Вітчизняної війни було значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Загалом, станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди, що було лише фіксованою кількістю, оскільки не всі інваліди були взяті на облік. Поставлена у статті проблема й на теперішній час залишається актуальною, оскільки робота по залученню інвалідів до суспільно корисної праці є запорукою їх адаптації в суспільстві.

Метою запропонованої статті є висвітлення основних досягнень та проблем у сфері працевлаштування інвалідів у повоєнний період. Об'єктом дослідження є діяльність соціальних служб, державних та громадських організацій, що займалися окресленою проблемою в повоєнний період. Предметом дослідження є процес працевлаштування інвалідів війни в УРСР в період 1944–1950 рр.

Історіографію дослідження проблеми працевлаштування інвалідів у повоєнний період, можна поділити на декілька етапів. Перший етап це це дослідження науковців, праці яких побачили світ протягом перших повоєнних років. Серед вчених дослідників цього періоду можемо виокремити таких науковців, як Александровський А.Б., Вербило О.М. та ін. [1, 2]. Основними темами цих досліджень є поліпшення добробуту та підвищення рівня соціальної допомоги людям з обмеженими можливостями, які повністю або частково втратили працездатність у роки Великої Вітчизняної війни. Другим етапом можемо визначити період 50-80 рр. та входження до наукового обігу праць таких дослідників, як Колесников С.А. [6], Кононенко І.Ф. [7], Гриценко Т.Т. [3], які здійснювали аналіз та дослідження соціального захисту тих верств населення, які постраждали внаслідок прояву різноманітних явищ воєнного часу та висвітлювали проблеми соціального забезпечення інвалідів війни, родин військовослужбовців, дітей-сиріт. Третій етап – це дослідження сучасних вітчизняних науковців, які прямо або дотично торкаються цієї теми в своїх дослідженнях, зокрема: Ізюмов В.І. [4], Ковпак Л.В. [5], Швидкий В.П. [15] та ін. Отже, аналіз історіографічних джерел з питання працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни свідчить про те, що дослідження зазначеної проблеми проводилися але й надалі є актуальними та потребують комплексного вивчення.

Досліджуючи окреслене питання, варто наголосити, що проблема працевлаштування інвалідів війни мала виняткове значення. Широке залучення інвалідів до посильної діяльності було не тільки важливим чинником їхньої соціальної реабілітації, а й дозволяло розв'язувати питання життєзабезпечення поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів та мало в період війни та післявоєнної відбудови важливе соціально-економічне значення.

Так, рішенням від 23 лютого 1944 р. «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни» [10, с.237], Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У поставив завдання перед відділами соціального забезпечення покращити роботу з працевлаштування інвалідів. Зокрема, в постанові вказувалося на необхідність «покласти на народного комісара соціального забезпечення УРСР і завідуючих обласними відділами соціального забезпечення персональну відповідальність за трудове влаштування та організацію нових професій для інвалідів Вітчизняної війни». Постанова вимагала від керівників підприємств і установ надавати роботу, з урахуванням інвалідних особливостей і стану здоров'я інвалідів, створити виробничі й побутові умови, надавати їм житлову площу, паливо, талони на промтовари в першу чергу [3, с.84].

Виконуючи постанови центральних органів влади, місцеві владні структури всебічно обговорювали питання працевлаштування інвалідів війни як окремо, так і в контексті вирішення широкого кола питань, пов'язаних з життєзабезпеченням та життєдіяльністю цієї категорії громадян. У 1944 р. питання, пов'язане з працевлаштуванням, навчанням та матеріально-побутовим забезпеченням інвалідів війни розглядалося на засіданні Київського обкому КП(б)У та облвиконкому (17 лютого), на бюро Сталінського обкому КП(б)У (20 січня), на сесії Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих (11 грудня), на спільному засіданні Полтавського облвиконкому та бюро обкому КП(б)У (27 жовтня). Харківський обком партії цьому питанню присвятив 3 засідання, Чернігівський – 3, Сталінський – 2. Райкоми й міськкоми КП(б)У Сумської області лише в першому кварталі 1944 р. питанням матеріально-побутового обслуговування та працевлаштування інвалідів війни присвятили 81 засідання. Багато подібних заходів було здійснено й в інших областях та районах республіки [3, с.79]. У липні 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР направили в ряд областей України відповідальних партійних і радянських працівників, які на місцях організували перевірку роботи відділів соціального забезпечення.

Важливим результатом багатьох з цих заходів було те, що на основі аналізу стану справ, викривалися недоліки, намічались, а потім у більшій частині реалізовувалися конкретні питання, щодо вирішення матеріально-побутових потреб інвалідів та забезпечення їх посиленою роботою.

Органами влади та господарськими структурами організувалося професійне навчання інвалідів. Так, наприклад, Полтавським облсобезом у другій половині 1944 р. були організовані: профшкола у Полтаві на 120 чол., курси бухгалтерів у Полтаві, Кременчуці, Лубнах з контингентом 50 чол. кожна. А на підприємствах організувалися курси масових професій для перекваліфікації та набуття інвалідами нових спеціальностей [8, с.232–233]. Подібна робота проводилася в усіх областях. На початок 1945 р. у республіці різноманітним спеціальностям навчалася 6310 інвалідів війни [3, с.79]. Поряд з професійним навчанням інваліди війни мали можливість здобувати загальну освіту. При загальноосвітніх школах для дорослих організувалися

спеціальні групи для навчання інвалідів за програмами неповних середніх і середніх шкіл. Здобувши середню освіту, чимало інвалідів згодом продовжували навчання в технікумах та вузах.

Унаслідок здійснюваних заходів до кінця 1944 р. у республіці було працевлаштовано 230 976 інвалідів війни. Станом на 1 вересня 1945 р. загальна кількість працевлаштованих інвалідів складала вже 290 200 осіб, або 76,8 % від їхньої загальної кількості на цей час, у т. ч. інвалідів II групи – 109 326 осіб (61,2 %), III групи – 180 874 особи (93,7 %). Водночас залишалися непрацевлаштованими 87 689 інвалідів війни, зокрема 69 тис. інвалідів II групи та 13 тис. інвалідів III групи [12, арк.100].

В організації заходів по працевлаштуванню інвалідів війни важливу роль відіграли детальні аналізи результатів медичних оглядів та переобліків, проведених в республіці в 1945 р. і в 1946 р.. Вони давали точні дані про відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни. Так, результати першого огляду показали, що на кінець 1945 р. кількість працевлаштованих складала 68,1 % від їхньої загальної кількості, що дещо розходилося із кількістю, що була оприлюднена на 1 вересня цього ж року.

За результатами медичних оглядів та переобліку інвалідів війни були внесені зміни до планів трудового навчання. Особлива увага була приділена навчанню інвалідів у шпиталях. У 1946 р. при шпиталях було розгорнуто 73 майстерні та курсів трудового навчання. Організація таких курсів і майстерень, безумовно, сприяла підвищенню працездатності інвалідів. Лише за третій квартал 1946 р. через мережу курсів і майстерень одержали нову професію й були залучені до роботи 3682 інваліди.

Упродовж 1947-1950 рр. контингент інвалідів війни, які були охоплені фаховим навчанням значно збільшився. У 1947 – 1949 рр. пройшли фахове навчання й здобули нові спеціальності понад 49 тис. інвалідів війни. У 1950 р. було навчено новим спеціальностям 13 тис. інвалідів Вітчизняної війни, ще 11,5 тис. навчалися з переходом у 1951 р. [13, арк. 37].

Масове фахове навчання інвалідів війни мало важливе господарське та соціальне значення. Виробництво, сфери освіти, культури, управління та ін. поповнилися кваліфікованими робітниками та фахівцями, інваліди одержували можливість мати посильну кваліфіковану роботу та поліпшити своє матеріально-побутове становище.

Комплексне вирішення питань щодо відновлення працездатності та працевлаштування інвалідів війни дозволяло щорічно все більше залучати їх до суспільно корисної праці. Так, на жовтень 1946 р. працевлаштованими були вже 83,6 % інвалідів війни, тобто 442,8 тис. чоловік. У 1947 р. було працевлаштовано ще 24 834 [13, арк.18], а в 1948 р. – 10 241 інваліди. І, нарешті, у 1950 р. в Україні роботою було охоплено вже 99 % інвалідів I групи, 89 % інвалідів II групи й 69 % інвалідів III групи. [12, арк.36]. Таке масове залучення інвалідів війни до продуктивної трудової діяльності в умовах відбудови мало не лише важливе господарське значення, а й було вагомим чинником їхньої соціальної реабілітації, дозволяло багатьом з них

відчувати себе повноцінними членами суспільства, самотійно забезпечувати матеріально себе і членів своїх родин.

Упродовж усього періоду відбудови не було такої галузі господарства або соціальної сфери, де не працювали б інваліди війни. Багато інвалідів працювало в промисловості, кооперації, різних установах, сільському господарстві, а частина – надомниками. Ефективно працювали інваліди війни, зокрема на підприємствах кооперації інвалідів. У 1950 р. в Україні нараховувалося 605 артільей Інкоопспілки, в яких працювало 12 % загальної кількості інвалідів війни та праці, а інваліди війни складали 27 % від числа робітників артільей [13, арк. 38].

Більшість влаштованих на роботу інвалідів успішно справлялися з виробничими завданнями. При перевірці роботи 460 інвалідів, які працювали на підприємствах Залізничного району м. Києва, було встановлено, що 400 з них систематично перевиконують норми виробітку. Їх середньомісячний заробіток разом з пенсією значно перевищували суму, яку вони одержували до призову в Червону армію [12, Арк.5].

На заводі ім. Орджонікідзе (Сталінська область) із 193 інвалідів війни 180 були стахановцями й виконували норму на 130-245 %. Майже всі працюючі інваліди м. Харкова були стахановцями. Заробіток 75 % інвалідів, які працювали в промисловості та колгоспах, з урахуванням пенсії досягав довоєнного рівня, а в ряді випадків перевищував його.

Водночас у справі організації працевлаштування інвалідів війни були й серйозні недоліки та упущення. Одні з них мали об'єктивний характер, інші – суб'єктивний. Суттєвою вадою в ефективності працевлаштування інвалідів було недостатнє впровадження в технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів, повільний розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з тяжкими формами каліцтв та захворювань. Залишковий принцип організації виробництва із залученням інвалідів виявлявся в несвоєчасному та недостатньому забезпеченні його сировиною, неповній завантаженості їх роботою та в ряді випадків низьким рівнем заробітної плати.

Для поліпшення трудової діяльності інвалідів, у травні 1945 р. відповідно до Постанови РНК СРСР для працюючих інвалідів війни I та II груп було встановлено 8-ми годинний робочий день із збереженням за ними середньої заробітної плати нормованого робочого дня [13, арк.31]. За інвалідами, що працювали на підприємствах та в установах, зберігалася пенсія незалежно від розміру заробітку, а для тих, які працювали в колгоспах – незалежно від прибутків, їм надавалися чергові відпустки, виплачувалася допомога за період тимчасової непрацездатності, незалежно від стажу безперервної роботи і т.д.

Піклуючись про задоволення матеріально-побутових потреб працюючих інвалідів, органи влади вживали заходів по забезпеченню їх житлом. В умовах величезних руйнувань, яких зазнав житловий фонд на окупованій нацистами території, вирішувати це завдання було надзвичайно складно.

На всій території України в повоєнний період широкого розмаху набрало спорудження та відбудова жител методом народної будови, так званий Житомирський рух. Були створені бригади спеціалістів-будівельників, їм допомагали квартальні, вуличні комітети, добровільні бригади ремонтників при будинкоуправліннях, які на громадських засадах працювали на відбудові та будівництві житла у вільний час. Так, у період 1943 –1945 рр. у Сталінській області інвалідам війни було надано і відремонтовано 8659 квартир, побудовано 204 нових хат, у Чернігівській області, відповідно – 982 та 102, Ворошиловградській – 1872 та 106. Загалом у республіці лише за перше півріччя 1944 р. для інвалідів Вітчизняної війни було виділено 72 091 квартиру і 87 546 відремонтовано. Для будівництва житла, держава по можливості надавала кредити працюючим інвалідам. Так, наприклад, за перше півріччя 1945 р. інвалідам війни було надано кредитів для житлового будівництва через Державний банк на суму 5065 тис. крб. [11, арк.79].

У справі забезпечення житлом інвалідів війни, котрі мешкали у сільській місцевості, важливу роль відіграла постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво жилих будинків колгоспників, виробничих будівель у колгоспах і культурно-побутових споруд на селі». В ній наголошувалося, що будівництво житла повинно проводитися в першу чергу для передовиків сільського господарства, воїнів Вітчизняної війни, вдів і сиріт, фронтовиків і здійснювати його можна за рішенням загальних зборів колгоспників, цілком або частково за рахунок колгоспу. Тож інваліди, які працювали у колгоспах, мали можливість отримати житло у першу чергу.

Загалом в 1946 р. в Україні інвалідам війни було надано 7527 квартир, відремонтовано 6309 квартир, побудовано нових житлових будинків – 2042, видано позик на будівництво житла – 8065 тис. крб. У першому півріччі 1947 р. відповідно: 1816, 1716, 1605 і 2800 тис. крб.. У 1948 р. було надано 4497 квартир, відремонтовано 10 386 квартир, побудовано 6047 нових будинків, відремонтовано 10 588 будинків, видано позик на будівництво житла – 11 042 тис. крб., відпущено будівельних матеріалів на 1978 тис. крб. [13, арк.26]. У 1950 р. інваліди війни в містах одержали 7,4 тис. нових і 23,5 відремонтованих квартир, а в сільській місцевості для інвалідів війни та сімей загиблих воїнів було побудовано 7,8 тис. і відремонтовано 30 тис. житлових будинків [14, арк.8].

Відзначаючи позитивне у справі забезпечення інвалідів війни житлом, водночас зазначимо, що повною мірою ця проблема до кінця 1940-х рр. так і не була вирішена. Значна частина інвалідів війни ще не мала власного повноцінного житла, а більшість – якісно облаштованого помешкання. Визначальною причиною уповільнених темпів поліпшення житлових умов інвалідів, які в роки війни втратили дах над головою, було те, що держава не виділяла для цього необхідних коштів та будівельних матеріалів. Не мали фінансових, матеріальних та кадрових можливостей для будівництва повноцінного житла для інвалідів й ослаблені війною колгоспи. У цих

умовах основний тягар у справі поновлення зруйнованого житла та будівництва нових осель лягав на плечі самих інвалідів. Багато з них через відсутність коштів, матеріальні нестатки та незадовільний стан здоров'я не могли самотужки вирішити цю проблему.

Інваліди Вітчизняної війни одержували допомогу й з позабюджетних грошових та матеріальних фондів, створення яких ініціювалося радянськими чи партійними органами, а наповнення здійснювалося за рахунок населення. Це були як цільові фонди для допомоги лише інвалідам війни, так і більш широкі, з яких допомога надавалася й інвалідам.

Розглядаючи проблему працевлаштування інвалідів, не можна оминати й таку соціальну реальність післявоєнного повсякдення, як бродяжництво й жебрацтво певної частини інвалідів Вітчизняної війни. Серед них можна виділити кілька категорій. Насамперед, це були інваліди, які свідомо відсторонилися від нормованої виробничої діяльності й обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Другу категорію складали інваліди, які були направлені до будинків інвалідів, але покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування [15, с.152–153].

До жебрацтва вимушено вдавалася й частина інвалідів, які тимчасово попадали в скруту (через стихійне лихо, голод, сімейні обставини, хвороба та ін.). Часом до жебрацтва вдавалися й непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недопрацювання місцевими органами влади, керівниками підприємств і відомств, соцзабезів. Вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи по перепідготовці, навчанні професіям та всеохоплюючому працевлаштуванні інвалідів [15, с.159].

Отже, підсумовуючи викладений фактичний матеріал, зазначимо, що працевлаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни була важливою складовою частиною ліквідації різнопланових наслідків війни. Реалізація вище розглянутих заходів по відновленню здоров'я та працездатності інвалідів Вітчизняної війни, здійснених упродовж 1944 – 1950 рр., було важливим державним завданням, до виконання якого були залучені всі ланки радянських та партійних структур, медичні та соціальні служби республіки. Важливу роль у справі допомоги інвалідам війни разом з органами та закладами Наркомату охорони здоров'я (пізніше – Міністерства охорони здоров'я), відігравали органи соціального забезпечення (Міністерства соціального забезпечення УРСР). Вони проводили по відношенню до інвалідів Вітчизняної війни ряд важливих заходів, як-то: надання матеріальної допомоги, допомога в оформленні пенсій та позик, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо. Значну допомогу інвалідам війни надавали також й профспілкові організації та пересічні громадяни. Комплекс проведених заходів був всебічним, адже передбачав не лише відновлення здоров'я інвалідів та забезпечення їх посиленою роботою, а й покращання їхнього побутово-матеріального стану та повернення їм гідного місця в суспільстві.

Незважаючи на те, що у проведеній роботі мали місце серйозні недоліки та упущення, які були пов'язані, насамперед, з нестачею державних асигнувань, а в деяких випадках і з формалізмом посадових осіб, все ж варто зазначити, що результати проведених заходів щодо працевлаштування інвалідів війни були досить значними. Упродовж 1944-1950 рр. значній частині інвалідів вдалося покращити стан здоров'я, й більшість з них працевлаштувалася на посильну роботу, отримали постійний заробіток та знайшла своє місце в повсякденному житті.

Список використаних джерел

1. Александровский А.Б. Лечение инвалидов Отечественной войны / А.Б. Александровский // Советское здравоохранение. – 1944. – № 9. – С.23–28.
2. Вербило О.М. Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944-1945 рр.) / О.М. Вербило // УІЖ. – 1968. – №6. – С. 114–117.
3. Гриценко Т.Т. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943-1945 рр. / Т.Т. Гриценко // Український історичний журнал. – 1972. – № 5. – С. 78–85.
4. Ізюмов В.І. Соціальний захист родин фронтовиків та інвалідів на Донеччині в роки Великої Вітчизняної війни / В.І. Ізюмов // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. – Вид-во ДонНУ. Історичний факультет. – 2005. – №1 (23). – С.189–193.
5. ; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.. (1945-2000 рр.). / Л.В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
6. Колесников С. А. Организация специализированного лечения инвалидов Великой Отечественной войны / С. А. Колесников // Советское здравоохранение. – 1943. – № 6. – С. 3–10.
7. Кононенко И. Ф. Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению / И.Ф. Кононенко // Врачебное дело. – 1945. – № 3-4 – С. 97–104.
8. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945: Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія І.Ю. Горобець та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 273 с.
9. Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт. – К., 1946. – 38 с.
10. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. – К. : Политиздат, 1975. – Т. 3. – 461 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. – 348. – Оп. 3. – Спр.294. Доклад о работе органов социального обеспечения УССР за 1948 год. – 80 арк.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та організацій України (далі ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1840. – Докладные записки и переписка о трудоустройстве инвалидов Отечественной войны. – 110 арк.
13. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр.2702. – Отчет Министерства социального обеспечения УССР о работе органов социального обеспечения УССР за 1950 г. – 74 арк.
14. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 31. – Спр.915. – Материалы к республиканскому совещанию руководящих работников системы Министерства социального обеспечения УССР. – 37 арк.

15. Швидкий В.П. Бродяжництво та жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950 рр. / В.П. Швидкий // УІЖ. – 2007. – №1. – С. 152–158.

References

1. Aleksandrovskyy A.B. Lechenye ynvalydiv Otechestvennoy voyny / A.B. Aleksandrovskyy // Sovet-skoe zdravookhraneniye. – 1944. – № 9. – S. 23–28.
2. Verbylo O.M. Vsenarodna dopomoha sim"yam frontovyktiv ta invalidam Vitchyznyanoyi viyny (na materialakh Ukrayiny 1944-1945 rr.) / O.M. Verbylo // UIZh. – 1968. – №6. – S. 114–117.
3. Hrytsenko T.T. Dopomoha sim"yam frontovyktiv u 1943-1945 rr. / T.T. Hrytsenko // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1972. – № 5. – S. 78-85.
4. Izyumov V.I. Sotsial'nyy zakhyst rodyn frontovyktiv ta invalidiv na Donechchyni v roky Velykoyi Vitchyznyanoyi viyny / V.I. Izyumov // Istorychni ta politolohichni doslidzhennya. Naukovyy zhurnal. – Vyd-vo DonNU. Istorychnyy fakul'tet. – 2005. – №1 (23). – S.189–193.
5. ; Kovpak L.V. Sotsial'no-pobutovi umovy zhyttya naselennya Ukrayiny v druhiy polovyni KhKh st.. (1945-2000 rr.) / L.V. Kovpak. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NANU, 2003. – 250 s.
6. Kolesnykov S. A. Orhanyzatsyya spetsyalyzyrovannoho lechenyya ynvalydiv Velykoy Otechestvennoy voyny / S.A. Kolesnykov // Sovet-skoe zdravookhraneniye. – 1943. – № 6. – S. 3–10.
7. Kononenko Y. F. Zdravookhraneniye Ukrayny na puty k polnomu vozrozhdenyyu / Y.F. Kononenko // Vrachebnoe delo. – 1945. – №3-4 – S. 97-104.
8. Poltavshchyna u Velykiy Vitchyznyaniy viyni Radyans'koho Soyuzu 1941-1945: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Red. kolehiya I.Yu. Horobets' ta in. – K. : Nauk. dumka, 1977. – 273 s.
9. S'oma sesiya Verkhovnoyi Rady URSR. Stenohrafichnyy zvit. – K., 1946. – 38 s.
10. Ukraynskaya SSR v Velykoy Otechestvennoy voyne Sovet-skoho Soyuzu 1941-1945 hh.: V 3t. – K.: Polytyzdat, 1975. – T.3. – 461 s.
11. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady Ukrayiny. – F. – 348. – Op. 3. – Spr.294. Doklad o rabote orhanov sotsyal'noho obespechenyya USSR za 1948 hod. – 80 ark.
12. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' ta orhanizatsiy Ukrayiny (dali TsDAHOU). – F.1. – Op. 23. – Spr.1840. – Dokladnye zapysky u perepyska o trudoustroystve ynvalydiv Otechestvennoy voyny. – 110 ark.
13. TsDAHOU. – F.1. – Op. 30. – Spr.2702. – Otchet Mynysterstva sotsyal'noho obespechenyya USSR o rabote orhanov sotsyal'noho obespechenyya USSR za 1950 h. – 74 ark.
14. TsDAHOU. – F.1. – Op. 31. – Spr.915. – Materyaly k respublikanskomu soveshchanyyu rukovodyashchykh rabotnykov systemy Mynysterstva sotsyal'noho obespechenyya USSR. – 37 ark.
15. Shvydkyy V.P. Brodyazhnytstvo ta zhebratstvo yak element sotsial'noho zhyttya v Ukrayini u pershiy polovyni 1950 rr. / V.P. Shvydkyy // UIZh. – 2007. – №1. – S. 152–158.

Стаття надійшла до редакції 30.01.2015 р.

И. В. Перехрест

**К вопросу о трудоустройстве инвалидов Великой Отечественной войны
в послевоенный период (1944-1950 гг.)**

В данной статье автор на основе архивных документов и открытых материалов раскрывает основные тенденции и процессы в сфере трудоустройства инвалидов Великой Отечественной войны в послевоенный период.

Ключевые слова: инвалид, трудоустройство, социальная реабилитация, бродяжничество, материальное обеспечение.

I. Perehrest

**The question of the employment of disabled in World War II at the post-war
period (1944-1950 years)**

This article author on the basis of archival documents and materials open reveals the main trends and developments in the field of employment of disabled people of the Great Patriotic War in the postwar period.

Key words: disabled, employment, social rehabilitation, vagrancy, material support.

УДК: 929.52(477.74):339.1-051(459.83)[364-787.26+177.72]-055.2

В. В. Томазов

**БЛАГОДІЙНИЦІ ТА ГРОМАДСЬКІ ДІЯЧКИ
З КОЛА ОДЕСЬКИХ КУПЦІВ ХІОСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ**

У статті на значній джерельній базі висвітлюється філантропічна та громадська діяльність представниць одеських купецьких родів – Маврогордато, Севастопуло, Родоканакі, що належали до хіоської аристократії. Меценатство та благодійництво були традиційними для хіосців, незалежно від місця їхнього проживання. А для жінок ця діяльність була практично єдиним способом суспільної самореалізації, окрім родини. Найбільш відомою з них була Катерина Матвіївна Родоканакі, народжена Маврогордато (1834–1923), коштом якої утримувалося кілька дитячих притулків.

Ключові слова: Хіос, купецтво, благодійництво, меценатство, Одеса, Маврогордато, Севастопуло, Родоканакі, жінки.

Одним із трендів сучасної української історичної науки є інтерес до мікроісторії, яка дозволяє через долю окремої особистості, родини, спільноти відтворити ключові події епохи, визначити вплив тих чи інших факторів на життя окремої людини. Методи біографістики, просопографії та генеалогії дозволяють створити цілісну картину існування різних соціальних груп та

їхніх представників на тлі історії країни й світу. Увага до людського фактору значно збагачує науку та розширює наше уявлення про минуле.

Особливе місце в мікроісторичних дослідженнях посідають гендерні студії, оскільки життя жінок у широкому розумінні – соціальне призначення, суспільна поведінка, способи самореалізації, уподобання, прагнення та пріоритети – досі залишаються недостатньо вивченими. При цьому треба пам'ятати, що соціальне та національне походження, особливості виховання, характеру, родинного життя були визначними в долі жінки.

Метою цієї розвідки є висвітлити роль представниць одеського купецтва хіоського походження в благодійній та громадській діяльності. Представники фінансової аристократії з острова Хіос, що в Егейському морі, оселилися наприкінці XVII ст. на півдні України, зокрема в Одесі, та створили потужні торговельні компанії, які практично контролювали експорт російської пшениці, уславилися як відомі благодійники, меценати та громадські діячі. Їхнім коштом будувалися та утримувалися церкви, притулки, навчальні заклади, видавалися книжки, влаштовувалися виставки. Філантропічна діяльність та підтримка культури були, фактично, родинною традицією хіосців. Тому не дивно, що від чоловіків не відставали й жінки.

Висвітлення ролі греків-хіосців в економічному, соціальному та культурному розвитку півдня України ще тільки набирає обертів. Але вже з'явилися праці як закордонних авторів, так і вітчизняних. Треба зазначити, що дослідження грецьких та російських науковців присвячені переважно економічній історії, в якій діяльність купців-хіосців розглядається в загальному контексті [13; 32]. Праці ж вітчизняних учених реконструюють історію окремих родів у всій багатогранності життя його представників – родинні зв'язки, службова, культурна, економічна, благодійна діяльність, майновий стан тощо [22; 29; 31].

Однак, незважаючи на певний доробок, поле для досліджень залишається надзвичайно широким, зокрема й у визначенні внеску жінок дослідженої етносоціальної групи.

Однією з найбільш відомих благодійниць та громадських діячок була Катерина Матвіївна Родоканакі, народжена Маврогордато. Вона народилася в Одесі 22 вересня 1834 р. та була охрещена в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві 24 вересня того ж року [3, с. 172–173]. Її батько – Матвій Пантелійович Маврогордато (бл. 1780 р., Хіос [27, р. 84, 88] – 22 березня 1868 р., Одеса [4, с. 156–157]), одеський купець 2-ї гільдії, власник торгово-експортної фірми, будинків в Одесі та маєтку Тирлівка Гайсинського повіту Подільської губернії – відзначився також як спонсор таємного грецького товариства «Філікі Етерія» та видавець грецьких книжок [24]. Мати – Ангеліка Пантеліївна Кондоставло [7, с. 284–285, 240–241] (бл. 1802 р. – 19 березня 1876 р., Одеса [9, арк. 292 зв.–293]), дочка турецького підданого хіосця Пантелія Лікардовича Кондоставло – була членом Одеського жіночого благодійного товариства [14, отд. 3, с. 142].

Катерина Матвіївна Родоканакі, народжена Маврогордато.

Художник М. Рапісарді. Близько 1860 р.

7 січня 1853 р. [4, с. 122–123, 180–81] Катерина вінчалася в Одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з «італійським підданим» та дворянином, відомим петербурзьким винним відкупником, комерції радником і санкт-петербурзьким 1-ї гільдії купцем, засновником «Святоволоцького гірничозаводського товариства Ф.П. Родоканакі та К^о» Федором Панделійовичем (Пандійовичем) Родоканакі [26] (13 листопада 1825 р., Ліворно [16, р. 124] – 21 вересня 1889 р., Баден-Баден, похований в Одесі [5, с. 216–217]).

1890 р. Катерина Матвіївна пожертвувала 42 тисячі рублів на будівництво двох кам'яних двоповерхових споруд на території Одеської грецької Свято-Троїцької церкви: однієї – для проживання кліру, а другої – для проведення парафіяльних заходів. Частина з цих коштів було спрямовано на реставрацію храму та його внутрішнє оздоблення, а також благоустрій садка біля церкви [30, с. 291]. Катерина Матвіївна була піклувальницею Благовіщенського (з 1871 р. – Катерининський) дитячого притулку в Санкт-Петербурзі. 1890 р. з нагоди 50-річчя закладу К.М. Родоканакі пожертвувала йому 50 тисяч рублів. Тоді ж, цінуючи щедрю грошову допомогу та наполегливу діяльність благодійниці, за височайшим наказом притулок було перейменовано на честь померлого чоловіка Катерини Матвіївни – Федора

Родоканакі. Опікувався цим притулком також рідний племінник К.М. Родоканакі – колезький радник Карл Маркович Севастопуло [11]. Благодійниця була також членом петербурзького Товариства допомоги неповнолітнім калікам та ідіотам [20]. 1902 р. Катерина Матвіївна пожертвувала 75 тисяч рублів Відомству закладів імператриці Марії на заснування в Одесі дитячого притулку для сиріт-дівчат під назвою «Дитячий притулок Олександра Маврогордато, в пам'ять його батьків Матвія та Ангеліки». Надана сума знаходилася у вигляді банківських акцій: 155 – Бессарабсько-Таврійського, 100 – Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного та 45 – Азовсько-Донського комерційного банків. За умовою К.М. Родоканакі планувалося накопичення грошей до 200 тисяч рублів з метою купівлі земельної ділянки в центрі Одесі та будівництва двоповерхової кам'яної споруди притулку, розрахованої на сто вихованок; заснування в закладі церкви св. Трійці, в якій п'ять разів на рік повинна була здійснюватися літургія за упокій родичів благодійниці; розміщення в одному із залів притулку портрета її померлого брата Олександра Маврогордато. 1912 р. Катерина Матвіївна приєднала до пожертви ще 30 акцій Азовсько-Донського комерційного банку на суму 7500 рублів [16]. На жаль, задум К.М. Родоканакі не був реалізований через більшовицький заколот.

Ерато Матвіївна Севастопуло, народжена Маврогордато.

Невідомий художник. Близько 1860 р.

Катерина Матвіївна під час соціальних потрясінь 1917 р. емігрувала до Парижа, де й померла 9 липня 1923 р. [27, р. 94].

Молодша сестра Катерини Матвіївни – Ерато Матвіївна – народилася в Одесі 25 березня 1837 р. [27, р. 94], тут 1856 р. [27, р. 94] вийшла заміж за спадкового почесного громадянина м. Одеси Марка Євстратійовича Севастопуло (18 серпня 1822 р., Одеса [7, с. 248–249] – 3 січня 1903 р., Одеса [6, с. 246–247]), який належав до хіоської аристократії. Він багато років був власником торгового будинку «Євстратій Севастопуло», членом Ради Одеського комерційного училища, Одеського комітету торгівлі та мануфактури, гласним Одеської думи. За свою діяльність на громадській ниві та значні пожертви на суспільне благо нагороджений орденами св. Станіслава 2-го ст., св. Анни 2-го ст. та св. Володимира 4-го ст. [17, арк. 5–12].

Ерато Матвіївна Севастопуло багато часу мешкала за кордоном, але також приділяла увагу добродійній діяльності. Так, 1867 р. вона разом з іншими дружинами знаних одеських купців – своєю тіткою Аріадною Папудовою, а також Марією Раллі та Марією Цичині – брала участь в організації «Комітету з допомоги знедоленим критським родинам». Від благодійних концертів, театральних вистав, базарів та лотерей, проведених членами комітету, у березні 1867 р. було зібрано 23 тисячі 500 рублів сріблом [28, р. 133]. Ерато Матвіївна померла 22 грудня 1925 р. у Ніцці [27, р. 94].

Цікавою особистістю була й тітка Е. М. Севастопуло – Аріадна Євстратіївна Папудова, дочка одеського 1-ї гільдії купця, спадкового почесного громадянина, власника торговельної компанії Євстратія Скарлатовича Севастопуло [23] (бл. 1785 р. – 18 грудня 1854 р., в Одеса [4, с. 188–189]).

Аріадна народилася 17 серпня 1825 р., а охрещена 20 серпня в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві [7, с. 428–429]. У віці 20 років Аріадна в тій же церкві 21 квітня 1844 р. вінчалася з багатим удівцем – комерції радником Костянтиним Фотійовичем Папудовим, 47 років [3, с. 274–275, 226–227]. Костянтин Папудов (Пападзіс; 18 травня 1789 р., Константинополь [13, с. 526] – 17 травня 1879 р., Одеса [5, с. 194–195]) належав до кола найзаможніших та найвпливовіших грецьких купців Одеси. Він ще 1812 р. заснував торговельний дім «Папудов і К^о», який багато років входив у десятку найбільших одеських експортно-імпортних підприємств. У найкращі роки торговий оборот фірми досягав понад 2,5 млн рублів сріблом. Костянтину Фотійовичу належала значна нерухомість в Одесі: величезні склади для збіжжя; кілька будинків, серед яких розкішна резиденція родини на Соборній площі; дача на Мало-фонтанській дорозі; земельні мастки. К.Ф. Папудов уславився також як громадський діяч: 1822 р. обраний одеським городовим старостою, 1825 р. – депутатом Одеської портової митниці, 1828 р. – директором від купецтва Одеської контори Комерційного банку, 1827 р. – членом Одеського комерційного суду, 1830 р. – членом одеського відділення Комерційної ради, 1833 р. – членом Одеського будівельного комітету. У 1842–1845 рр. Костянтин Фотійович був одеським

міським головою. Він також багато сил приділяв благодійництву – допомагав притулкам для бідних, дітей-сиріт, престарілих, а також пораненим російським військовим під час Кримської війни. За свою діяльність грецький купець був відзначений медалями «За старанність», отримав звання комерції радника та разом із родиною возведений у спадкові почесні громадяни [1;13,с.526–527].

Аріадна Севастопуло уславилася як справжня красуня, співачка, піаністка та власниця популярного в Одесі салону [10, с. 132, 259–260]. Вона, як більшість жінок із хіоських родин, брала активну участь у благодійній діяльності. Так, 1854 р. разом з дамами одеського вищого світу – графінею О.Г. Толстою, графінею М.О. Лидерс та іншими – зібрала понад 5 000 руб. на користь загиблих та поранених під час Кримської війни [23]. Аріадна Євстратіївна, як вже зазначалось вище, стала засновницею «Комітету з допомоги знедоленим критським родинам». Вона була також опікункою Одеського грецького Радоканакіївського жіночого училища [1, с. 151]. Померла Аріадна 12 червня 1892 р. у віці 68 років та була похована на одеському Старому міському кладовищі [6, с. 216–217].

10 листопада 1896 р. син Ерато Матвіївни Севастопуло – відомий одеський громадський діяч та колекціонер Карл (Скарлат) Маркович Севастопуло – у віці 25 років вінчався в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві з дівцею –дворянкою Марією Валеріанівною Лігіною, 22 років [6, с. 246–247, 160–161]. Марія народилася 1874 р. в Одесі. Її батько – Валеріан Миколайович Лігін (26 липня 1846 р., Санкт-Петербург – 6 січня 1900 р., Гієр, департамент Вар, Франція), відомий учений, громадський та державний діяч, доктор математики, професор та декан фізико-математичних наук Новоросійського університету, почесний мировий суддя, гласний, товариш голови та голова Одеської міської думи, попечитель Варшавського учбового округу, голова одеського відділення Російського технічного товариства, товариш голови одеського відділення Російського товариства садівництва та керівник різних опікунських організацій, таємний радник і кавалер багатьох орденів. Мати Марії – Єлизавета Єгорівна Парпуті (бл. 1850 – після 1910) – представниця заможної одеської грецької купецької родини, дочка австрійського підданого Єгора Лукича Парпуті (бл. 1810 – бл. 1888) [19, с. 128–130; 12].

Марія Валеріанівна Севастопуло була талановитим скульптором, членом Товариства південноросійських художників, учасницею виставок цього художнього об'єднання у 1909, 1910 та 1916 рр. (псевдонім – Севасто) [21, с. 307], а також відомою громадською діячкою – помічницею опікунки одеського Маріїнського притулку та дійсним членом Одеського міського опікунства дитячих притулків [2, арк. 368].

Не можна не згадати ще одну представницю хіоського купецтва Одеси – Олександру Тимофіївну Маврогордато (бл. 1769 – після 1918), дружину відомого одеського багатія та благодійника, одеського 1-ї гільдії купця, спадкового почесного громадянина Матвія Миколайовича Маврогордато [25]

(11 червня 1862 р., Одеса [18, арк. 10] – 28 червня 1912 р., с. Корбул Сорокського повіту Бессарабської губернії, похований в Одесі [15, с. 3]).

Олександра Тимофіївна Маркова, київська купчиха, 34-х років, повінчалася 19 жовтня 1903 р. у Варваринській церкві с. Корбул Сорокського повіту з 41-річним Матвієм Миколайовичем Маврогордато [18, арк. 11].

7/20 липня 1918 р. вона в пам'ять свого покійного чоловіка Матвія Миколайовича запропонувала місту прийняти від неї в дар 100 тисяч рублів на спорудження сирітського землеробського притулку. Гроші передбачалося вносити на рахунок попечительської ради притулку в Одеську контору Державного банку таким чином: 1918 р. – 40 тисяч на заготівлю будматеріалів, у січні 1919 р. – 35 тисяч на будівництво й облаштування притулку, а в січні 1920 р. – 25 тисяч як недоторканий капітал притулку. Крім того, умовою Олександри Тимофіївни було включення її, а також її довірених осіб М.Ф. Бесчастного й М.П. Пташицького до складу попечительської ради притулку [8, арк. 1–2 зв.]. На жаль, задумка О.Т. Маврогордато не була реалізована внаслідок соціальних потрясінь, що знищили Російську імперію.

Таким чином, можемо констатувати, що представниці хіоської аристократії, мешкаючи в Одесі, продовжували родові традиції – активно займалися благодійною й меценатською діяльністю, тим більшу, що сфера їхньої самореалізації була значно обмежена як звичаями, поширеними всередині їхньої етносоціальної спільноти, так і законодавчими та світоглядними особливостями Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Авгитидис К. Торговый дом Константина Папудова // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 141–152.
2. Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. – Одесса, 1913. – 1412 с.
3. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса, 2002. – Т. 2: 1834–1852 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – 374 с.
4. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса, 2004. – Т. 3: 1853–1874 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – 242 с.
5. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса, 2005. – Т. 4: 1875–1891 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – 333 с.
6. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса, 2006. – Т. 5: 1802, 1892–1906 / Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова, Г.Л. Малинова, В.В. Харковенко. – 320 с.
7. Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. – Одесса, 2014. – Т. 1: 1799–1831, 1836 / Л.Г. Белоусова, С.Е. Березин, Т.Е. Волкова, В.В. Харковенко, Г.Л. Малинова, А.В. Мартыненко, А.М. Паниван, М.Г. Батурина, С.Н. Герасимова. – 552 с.

8. Державний архів Одеської області, ф. 16. Одеська міська управа, оп. 123, спр. 1457. О принятии пожертвования в сто тысяч руб. от А.П. Маврогордато на постройку земледельческого сиротского приюта. 1918.
9. Державний архів Одеської області, ф. 37. Херсонська духовна консисторія, оп. 6, спр. 55. Метрическая книга одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. 1876.
10. Дерibas А. Старая Одесса. Забытые страницы: Исторические очерки и воспоминания. – К., 2004. – 416 с.
11. Керзум А.П. Детский приют в память Федора Пандиевича Родоканаки [Электронный ресурс] // Энциклопедия Санкт-Петербурга. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (25.05.2012). – Назва з екрану.
12. Лигин Сергей Валерианович // Николаевская область. Электронная историческая библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.mk.ua/ligin-sergej-valerianovich.htm> (20.12.2014). – Назва з екрану.
13. Морозан В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века. – СПб., 2014. – 614 с.
14. Новороссийский календарь на 1864 год, издаваемый от Решельевского лицея. – Одесса, 1863.
15. Одесские новости. – 1912, 4/17 июля. – № 8762.
16. Российский государственный исторический архив, ф. 759. Собственная его императорского величества канцелярия по учреждениям императрицы Марии, оп. 66, д. 310. О принятии капитала в 75000 руб., пожертвованного дворянкою Е.М. Родоканаки урожденной Маврокордато в пользу Ведомства учреждений императрицы Марии на устройство детского приюта для сирот-девочек, с наименованием его: Детский приют имени Александра Маврокордато. 1902, 1912.
17. Российский государственный исторический архив, ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии, оп. 29, д. 1763. Дело о дворянстве рода Марка Севастопуло. 1886.
18. Российский государственный исторический архив, ф. 1343. Правительствующий Сенат. Департамент Герольдии, оп. 40, д. 31066. Дело о почетном гражданстве Матвея Маврогордато. 1911–1912.
19. Решетов С., Ижик Л. Григорий Маразли: честь паче почести. – Одесса, 2012. – 336 с.
20. Северюхин Д.Я. Общество призрения калек несовершенного возраста и идиотов [Электронный ресурс] // Энциклопедия Санкт-Петербурга. – Режим доступа: <http://www.ensspb.ru/object/2855730900?lc=ru> (25.05.2012). – Назва з екрану.
21. Товарищество южнорусских художников. Библиографический справочник / Сост. В.А. Афанасьев, О.М. Барковская. – Одесса, 2014. – 342 с.
22. Томазов В.В. Греки-хіосці в Російській імперії: соціальна адаптація та національна самоідентифікація // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 100–108.
23. Томазов В.В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Генеалогія та геральдика. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 109–122.

24. Томазов В.В. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269), липень-вересень. – С. 72–86.
25. Томазов В.В. Рід Маврогордато (гілка Нікола) на Півдні Російської імперії: історико-просопографічне дослідження // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 235–245.
26. Томазов В.В. Социальный статус семьи Родоканаки в Российской империи // Генеалогический вестник. – СПб., 2014. – Вып. 49. – С. 37–47.
27. Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2. – P. 79–99.
28. Piatigorskii G. The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek studies yearbook. – Minneapolis, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 133–148.
29. Μπελοουσοβα Α. Το γένος των Πετροκοκκινων: περιόδος της Οδησσοу 1900 – 20ου αιώνα. – Χίος, 2007. – 392 σ.
30. Παπουλίδης Κ. Οι Έλληνες της Οδησσοу. – [Θεσσαλονίκη, 1999]. – 394 σ.
31. Τομαζοβ Β. Το γένος των Μαυρογορδάτων (Μαυροκορδάτων) στη Ροσική Αυτοκρατορία. Η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα. – Χίος, 2010. – 192 σ.
32. Χαρλαύτη Τζ. Ιστορία της ελληνόκτητης ναθτιλίας 19ος – 20ός αιώνας. – Αθήνα, 1997. – 712 σ.

References

1. Avgitidis K. Torgovyi dom Konstantina Papudova // Podvyzhyky y metsenaty. Hrets'ki pidpryyemtsi ta hromads'ki diyachi v Ukrayini XVII–XIX st. – K., 2001. – S. 141–152.
2. Vsia Odessa. Adresnaia i spravochnaia kniga vsei Odessy s otделom Odesskii uезд na 1914 god. – Odessa, 1913. – 1412 s.
3. Greki Odessy. Imennoi ukazatel' po metriceskim knigam odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. – Odessa, 2002. – T. 2: 1834–1852 / L.G. Belousova, T.E. Volkova, G.L. Malinova, V.V. Kharkovenko. – 374 s.
4. Greki Odessy. Imennoi ukazatel' po metriceskim knigam odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. – Odessa, 2004. – T. 3: 1853–1874 / L.G. Belousova, T.E. Volkova, G.L. Malinova, V.V. Kharkovenko. – 242 s.
5. Greki Odessy. Imennoi ukazatel' po metriceskim knigam odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. – Odessa, 2005. – T. 4: 1875–1891 / L.G. Belousova, T.E. Volkova, G.L. Malinova, V.V. Kharkovenko. – 333 s.
6. Greki Odessy. Imennoi ukazatel' po metriceskim knigam odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. – Odessa, 2006. – T. 5: 1802, 1892–1906 / L.G. Belousova, T.E. Volkova, G.L. Malinova, V.V. Kharkovenko. – 320 s.
7. Greki Odessy. Imennoi ukazatel' po metriceskim knigam odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. – Odessa, 2014. – T. 1: 1799–1831, 1836 / L.G. Belousova, S.E. Berezin, T.E. Volkova, V.V. Kharkovenko, G.L. Malinova, A.V. Martynenko, A.M. Panivan, M.G. Baturina, S.N. Gerasimova. – 552 s.
8. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti, f. 16. Odes'ka mis'ka uprava, op. 123, spr. 1457. O priniatii pozhertvovaniia v sto rub. ot A.P. Mavrogordato na postroiku zemledel'cheskogo sirotskogo priiuta. 1918.

9. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti, f. 37. Khersons'ka dukhovna konsystoriya, op. 6, spr. 55. Metricheskaia kniga odesskoi Sviato-Troitskoi tserkvi. 1876.
10. Deribas A. Staraiia Odessa. Zabytye stranitsy: Istoricheskie ocherki i vospominania. – K., 2004. – 416 s.
11. Kerzum A.P. Detskii priiut v pamiat' Fiodora Pandievicha Rodokanaki [Elektronnyy resurs] // Entsiklopediia Sankt-Peterburga. – Rezhym dostupu: <http://www.encspb.ru/object/2853438459?lc=ru> (25.05.2012). – Nazva z ekranu.
12. Ligin Sergei Valerianovich // Nikolaevskaia oblast'. Elektronnaia istoricheskaia biblioteka [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://history.mk.ua/ligin-sergej-valerianovich.htm> (20.12.2014). – Nazva z ekranu.
13. Morozan V. Delovaia zhizn' na iuge Rossii v XIX – nachale XX veka. – SPb., 2014. – 614 s.
14. Novorossiiskii kalendar' na 1864 god, izdavaemyi ot Reshel'evskogo litseia. – Odessa, 1863.
15. Odesskie novosti. – 1912, 4/17 iiulia. – № 8762.
16. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 759. Sobstvennaia ego inperatorskogo velichestva kantseliariia po uchrezhdeniiam imperatritsy Marii, op. 66, d. 310. O priniatii kapitala v 75000 rub., pozhertvovannogo dvoriankoiu E.M. Rodokanaki, urozhdionnoi Mavrogordato v pol'zu Vedomstva uchrezhdenii imperatritsy Marii na ustroistvo detskogo priiuta dlia sirot-dovocek, s naimenovaniem ego: Detskii priiut imeni Aleksandra Mavrogordato. 1902, 1912.
17. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 1343. Pravitel'stvuiushchii Senat. Depertament Gerol'dii, op. 29, d. 1763. Delo o dvorianstve roda Marke Sevastopulo. 1886.
18. Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv, f. 1343. Pravitel'stvuiushchii Senat. Depertament Gerol'dii, op. 40, d. 3106b. Delo o pochiotnom grazhdanstve Matveia Mavrogordato. 1911–1912.
19. Reshetov S., Izhik L. Gtigorii Marazli: chest' pache pochesti. – Odessa, 2012. – 336 s.
20. Severiukhin D.Ia. Obshchestvo prizreniia kalek nesovershennogo vozrasta i idiotov [Elektronnyy resurs] // Entsiklopediia Sankt-Peterburga. – Rezhym dostupu: <http://www.encspb.ru/object/2855730900?lc=ru> (25.05.2012). – Nazva z ekranu.
21. Tovarishchestvo iuzhnorussikh khudozhnikov. Biobibliograficheskii spravochnik / Sost. V.A. Afanas'ev, O.M. Barkovskaia. – Odessa, 2014. – 342 s.
22. Tomazov V.V. Hreki-khiosti v Rosiys'kiy imperiyi: sotsial'na adaptatsiya ta natsional'na samoidentyfikatsiya // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2014. – № 4. – S. 100–108.
23. Tomazov V.V. Odes'ki Sevastopulo: sotsial'nyy status rodyny // Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teoriiy ta metodyky. Zbirka naukovykh prats'. Henealohiya ta heral'dyka. – K., 2014. – Vyp. 24. – S. 109–122.
24. Tomazov V.V. Rid Mavrogordato (hilka Lakana) v Odesi: istoryko-henealohichna rozvidka // Arkhivy Ukrayiny. – 2010. – Vyp. 3–4 (269), lypen'-veresen'. – S. 72–86.
25. Tomazov V.V. Rid Mavrogordato (hilka Nikola) na Pivdni Rosiys'koyi imperiyi: istoryko-prosopohrafichne doslidzhennya // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2010. – № 2. – S. 235–245.
26. Tomazov V.V. Sotsial'nyi status sem'i Rodokanaki v Rossiiskoi imperii // Genealogicheskii vestnik. – SPb., 2014. – Vyp. 49. – S. 37–47.

27. Argenti P. Libro d'oro de la noblesse de Chio: 2 vol. – London, 1955. – V. 2. –P. 79–99.
28. Piatigorskii G. The Cretan uprising of 1866–1869 and the Greeks of Odessa // Modern Greek studies yearbook. – Minneapolis, 1998/1999. – Vol. 14/15. – P. 133–148.
29. Belousova L. To henos ton Petrokokkino: periodos tis Odissu 19os – 20u eona. – Khios, 2007. – 392 s.
30. Papulidis K. I Ellines tis Odessu. – [Thessaloniki, 1999]. – 394 s.
31. Tomazov V. To henos ton Mavrogordaton (Mavrokordaton) sti Rosiki Avtokratoria. I istoria tu henus mesa apo enhrafa ke hehonia. – Khios, 2010. – 192 s.
32. Kharlafti Dzh. Istorია tis ellinoktitis nattiliac 19os – 20os eonas. – Athina, 1997. – 712 s.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2015 р.

V. V. Tomazov

Благотворительницы и общественные деятельницы из среды одесских купцов хиосского происхождения

В статье на значительной источниковой базе освещается филантропическая и общественная деятельность представительниц одесских купеческих родов – Маврогордато, Севастопуло, Родоканаки, которые принадлежали к хиосской аристократии. Меценатство и благотворительность были традиционными для хиосцев, независимо от места их проживания. А для женщин эта деятельность была практически единственным способом общественной самореализации, кроме семьи. Наиболее известной среди них была Екатерина Матвеевна Родоканаки, урожденная Маврогордато (1834–1923), на средства которой содержалось несколько детских приютов.

Ключевые слова: Хиос, купечество, благотворительность, меценатство, Одесса, Маврогордато, Севастопуло, Родоканаки, женщины.

V. Tomazov

Philanthropists and Public Women from the Odessa's Merchants of Chios Origin

On the considerable source base the author has highlighted the philanthropic and social activities of representatives of the Odessa's merchant families – Mavrogordatos, Sevastopulos, Rodokanakis, which belonged to the aristocracy of Chios Island. Philanthropy and charity were traditional for Greek merchants from Chios, regardless of place of residence. For women, this activity was virtually the only way to social self, apart from the family. The most famous was Catherine Rodokanakis, born Mavrogordatos (1834–1923), who at his own expense contained several orphanages.

Keywords: Chios, merchants, charity, philanthropy, Odessa, Mavrogordatos, Sevastopulos, Rodokanakis, women.

А. С. Мирончук

**МАЛОВІДОМИЙ НАРИС А. В. ФЛОРОВСЬКОГО З ІСТОРІЇ
ЗАКОНОДАВЧОЇ КОМІСІЇ 1767 – 1768 рр.:
ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО КОНТЕКСТУ**

У статті до історіографічного контексту запроваджено маловідомий нарис А. В. Флоровського «Фінляндія і Законодавча комісія 1767 – 1774 рр.» із зібрання Архіву Російської академії наук.

Ключові слова: *Фінляндія, Законодавча комісія 1767 – 1768 рр., Архів Російської академії наук, історіографічний контекст.*

З-поміж історіографічних джерел, що «містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу», найбільш цінними є синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне та ділове листування [1]. Саме вони за слушним спостереженням М. В. Нечкіної, є «основним і найважливішим фактом історії науки» [2].

Важливою частиною джерельної бази майбутніх досліджень Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр. можуть стати документальні матеріали, що зберігаються у особистому фонді історика-славіста Антонія Васильовича Флоровського (1884 – 1968 рр.) в Архіві Російської академії наук з огляду на те, що навіть ті роботи вченого, що побачили світ, мало доступні сучасному читачеві [3].

Внесок А. Флоровського у справу формування історіографічної традиції Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр. був і залишається досить вагомим. Згадуючи початковий період своєї «науково-літературної діяльності» сам він відзначав, що його роботи з історії Комісії «були визнані «блискучими» в історіографічному огляді В. І. Пічети і були покладені в основу одного із семінарів в Берлінському університеті, який вів відомий знавець російської історії професор К. Штелін». Згодом завдяки цьому семінару вийшли «цінні німецькі роботи про Комісію 1767 р.» німецького історика-славіста Г. Закке [4].

Особистий архів А. Флоровського (фонд 1609), який складає одну з унікальних колекцій Архіву РАН, являє собою 2 описи, що об'єднані в 781 справу і містять 19031 аркуш архівних документів.

Ці джерела, передусім матеріали творчого змісту, не тільки висвітлюють взаємовідносини А. Флоровського з культурно-науковими колами, його величезні науково-організаційні досягнення і наукову діяльність, але і репрезентують творче надбання вченого, залишаючись найменш дослідженим розділом архівної спадщини.

Аналіз неопублікованих праць історика дозволяє проникнути до його творчої лабораторії, зокрема простежити становлення і розвиток його міркувань щодо окресленої нами проблеми.

У особистому фонді А. Флоровського збереглися чернетки, нариси робіт та окремі статті, які стосуються його досліджень з історії Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр. Чимало інформації, яка дає змогу скоригувати та узагальнити відомості з історії дослідження законодавчого зібрання 1767 – 1768 рр. містять листи німецького історика-славіста Г. Закке до А. Флоровського [5].

Серед рукописів А. Флоровського найбільш цікавим є його нарис «Фінляндія і законодавча комісія 1767 – 1774 гг.» [6]. Він не закінчений і скоріше представляє розгорнутий план-конспект майбутньої статті.

Очевидно, що, він був написаний в період вимушеної еміграції А. Флоровського до Праги, оскільки архівісти умовно датували час його написання «не раніше квітня 1929 р.».

Вести інтенсивну розробку проблематики Комісії без російських архівів і бібліотек було складно і А. Флоровський усвідомлював, що в нових умовах його наукова діяльність повинна бути «з огляду на необхідність інакше орієнтована» і предметом досліджень має бути «інше коло проблем» [7]. Однак історик зміг продовжити свої дослідження з тематики Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр., розпочаті в Одесі, хоча його роботи базувались переважно на основі «раніше зібраних архівних та інших матеріалах» [8].

Увагу А. Флоровського як дослідника здавна привертало питання про участь в Комісії представників «окремих соціальних угруповань Росії» [9].

Він справедливо зазначав, що в загальних роботах з історії Фінляндії кінця XIX – початку XX ст. питання участі її представників в роботі Комісії майже не піднімалось, не кажучи вже про спеціальні дослідження [10].

На прикладі участі Фінляндії в роботі Комісії 1767 р. історія взаємин центру та регіонів Російської імперії набуває у А. Флоровського наукової проблеми, розв'язуючи яку він намагається з'ясувати форми та методи взаємодії центру й станових корпорацій та інших спільнот населення новонабутих земель, продемонструвати взаємозалежність влади і суспільства на конкретному історичному етапі.

А. Флоровського надзвичайно цікавило питання про ставлення різних верств населення Фінляндії до факту скликання Законодавчої комісії, про передвиборчу боротьбу та про «гру національних і політичних ідей», яка супроводжувала обрання депутатів, перебіг процесу формулювання тексту фінських наказів і «дійсний рух почуттів і умів фінського населення» при виборах депутатів і складанні інструкцій для них [11].

Відповідь на це питання він намагався знайти в місцевих архівах, передусім «Виборзького губерньського правління», оскільки саме вони, на думку історика, могли б заповнити істотну прогалину у питанні ставлення Фінляндії до Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр. [12]. Однак пошуки виявились безрезультатними. Тому джерельною базою його дослідження

слугували документи центральних архівних зібрань Москви та Петербурга, передусім Архіву Державної Ради та Архіву Міністерства юстиції, зібрані у 1912 – 1914 рр. під час наукових відряджень.

На основі детального аналізу відомих йому текстів ранніх проектів «положень» – актів 1766 р. про вибори депутатів Комісії (О. О. Вяземського, О. І. Бібікова і самої імператриці) А. Флоровський простежив поступову трансформацію поглядів Катерини II щодо околичних територій, в тому числі і Фінляндії, зазначивши, що всі ці проекти є різними редакціями одного і того ж тексту [13].

Скликаючи Законодавчу комісію 1767 р., яка повинна була виробити проект нового Уложення, Катерина на перших порах II не планувала залучати для роботи в ній периферійні райони просторої імперії. Так, в одному з проектів про вибори в Комісію вона писала: «Малоросії, Ліфляндії, Естляндії та Фінляндії віддається на волю присилати депутатів в комісію і через це брати участь у виправленні законів». В іншому місці йшлося: «А хто не надішле, тому дається воля пізніше надіслати, а якщо взагалі не надішлють, тим залишається десять років на старих засадах» [14].

Таким чином, спочатку Катерина II планувала залишити Фінляндії та іншим околицям вільне право вибору стосовно участі в роботі Комісії і в зв'язку з цим протягом 10 років вона не збиралась змінювати особливості їхнього устрою. Однак, з часом вона залишила цей намір і представникам всіх околичних територій наказано було взяти участь в роботі законодавчого зібрання, оскільки «і вони (Новоросійська губернія, Малоросія, Ліфляндія, Естляндія та Фінляндія – А. М.) мають щастя перебувати під однією державою, і що закони їхні не тільки не менше, але ще більше заплутані, ніж великоросійські» [15].

Зрештою, в заключному тексті Маніфесту 14 грудня 1766 р. про заснування Комісії для створення проекту нового Уложення вже нічого не говорилося про спеціальний статус автономних регіонів і малося на увазі, що Комісія буде представлена всіма регіонами імперії, включаючи пограничні землі [16].

Відсутність конкретної згадки про околичні райони в Маніфесті 14 грудня 1766 р. на думку А. Флоровського свідчило про включення їх в єдиний круг державних областей, які потребують нового законодавства та про наміри імператриці поступово реалізувати свій план щодо злиття цих провінцій і поширення на них великоросійського законодавства [17].

Місцеві спільноти всіх частин Росії вперше були зобов'язані обрати від себе депутатів, скласти їм накази та взяти участь в обговоренні реформування законодавства Російської імперії, щоб бути будівничими свого власного і разом з тим загальнодержавного «щастя і задоволення».

У цьому власне і полягала унікальність та принципова особливість Законодавчої комісії 1767 р. – у досить широкому її представництві. Маніфест 14 грудня 1766 р. про скликання Комісії для створення проекту нового Уложення, який був поширений «у всіх нашої імперії межах», передбачав, що вона буде представлена усіма регіонами імперії, включаючи

пограничні та новоутворені землі, а для участі в роботі Комісії запрошувались депутати «з усіх повітів і міст нашої імперії» [18].

Фінляндія належала до складу особливих «сепаратних», так званих «новозавойованих» областей Росії. В Законодавчій комісії 1767 р. вона була представлена Выборзькою губернією, або ж російською Старою Фінляндією – територією, що відійшла до Російської імперії після Північної війни за Ніштадтською (1721) та після російсько-шведської війни 1741 – 1743 рр. за Абоською (1743) мирними угодами [19].

Выборзька і Кексгольмська провінції Санкт-Петербурзької губернії, що були утворені після Ніштадтської мирної угоди разом з містами Нейшлот, Вільманstrand і Фрідріхсгам, які Росія отримала в результаті Абоської мирної угоди, в січні 1744 р. склали в адміністративному відношенні Выборзьку губернію Російської імперії з правами певної автономії. До її складу входили три провінції: Выборзька, Кюменегорська, Кексгольмська з містами Выборг, Вільмаstrand, Кексгольм, Сердобль, Фрідріхсгам та містом-фортецею Нейшлот. Таким чином в межах Російської імперії з'явився фінський соціально-економічний і політичний анклав.

Адміністративне управління над російською Фінляндією здійснювала «Колегія ліфляндських, естляндських та фінляндських справ» – особливий центральний адміністративно-судовий орган, що підпорядковувався Сенату Російської імперії. Російська частина Фінляндії отримала право на самоврядування та особливі привілеї, аналогічні до тих, що мали і Остзейські провінції – Ліфляндія та Естляндія.

Підкорившись вимогам Маніфесту 14 грудня 1766 р. фіни опинились в досить важкому і двозначному становищі: вони змушені були брати участь в роботі зі складання проекту нового Укладення, яке вважали непотрібним для свого краю, для якого бажали лише підтвердження колишніх прав і законів, а не запровадження нових [20].

В Законодавчій комісії 1767 р. Фінляндія була представлена дворянами, міським населенням і селянами. Що стосується перших двох категорій, то вони ні в кого не викликали сумніву. Присутність в Комісії представників фінського селянства А. Флоровський виокремлює в окреме коло питань, що заслуговують спеціальної уваги.

Історик справедливо відзначав недовершеність і недосконалість обряду про вибори в частині представництва в Комісії чисельних категорій сільського населення з огляду на значне розмаїття їх у різних частинах імперії, передусім північних та південно-західних [21].

Справа в тому, що згідно з виборчим законом 1766 р. виборчим правом володіли лише ті розряди сільського, землевласницького населення, правове становище яких не передбачало елементів підпорядкування та приналежності приватним землевласникам. Малися на увазі головним чином так звані селяни державні та різноманітні соціальні групи, підвідомчі безпосередньо державній владі та її органам, – але жодним чином не залежні селяни, не селяни-кріпаки. Фінське селянство було винятком із цього правила.

Після прибуття до Москви представників фінських селян Кюменогорської, Кексгольмської та Выборзької провінцій, «що були в поміщицькому володінні», у справу змушений був втрутитись Сенат і винести щодо їхнього представництва спеціальну ухвалу – «занести їх разом з іншими до депутатського списку». Це був єдиний випадок участі в Комісії представників залежних категорій селян, визнаних законом вільними і незалежними [22].

Отож, представниками селян Выборзької губернії були чотири депутати: по одному від Кюменогорської і Выборзької провінції та два – від Кексгольмської [23].

Окрему увагу А. Флоровський збирався приділити аналізу фінських наказів, представлених у Комісію. Частково він піднімав це питання у своїх попередніх роботах. Зокрема, в своїй магістерській дисертації «Склад законодавчої комісії 1767–1774 рр.» він зазначав, що вихідною точкою для категорій населення прибалтійських провінцій було бажання зберегти недоторканість колишнього суспільного устрою і загального укладу управління та добитися підтвердження цих історичних «прав» і «звичаїв», збереження провінційної відокремленості [24].

А. Флоровський детально проаналізував накази фінських селян, виявлені ним в Архіві Державної Ради, що містили, головним чином, вимоги економічного характеру [25].

Прагнення фінських дворян, викладені у депутатському наказі, зводились, з одного боку, до відстоювання своїх старих прав та привілеїв, які в багатьох випадках нічого спільного не мали з привілеями російського дворянства, і з другого – до збереження свого ізольованого становища від останнього шляхом опозиції всіляким асиміляційним тенденціям [26].

Зрештою, зміст наказів від окремих соціальних груп Фінляндії переконав А. Флоровського, що і тут мало місце прагнення зберегти і захистити старий уклад життя і усталений правовий лад [27].

Особливу увагу А. Флоровський збирався приділити також наказам спеціальних центральних урядових установ у справах Ліфляндії, Естляндії та Фінляндії, а саме юстиц-колегії та камер-колегії [28]. В його розпорядженні був один з наказів юстиц-колегії, який він розшукав в Архіві Державної Ради і на який свого часу не звернув уваги В. І. Сергєєвич [29].

Незважаючи на те, що діяльність фінських депутатів в Комісії не була особливо активною і у складі фінського депутатського корпусу відбувалися зміни – двоє з обраних депутатів передали свої повноваження іншим, все ж таки окремий розділ майбутньої статті мав бути присвячений законотворчій роботі фінських депутатів: представника дворянства, чотирьох обранців від міського населення і чотирьох представників селян [30].

У нарисі А. Флоровський активно використовує дані списку депутатів Комісії, складеного М. С. Кисельовим і опублікованого у 1861 р. М. М. Лонгіновим, який наочно знайомить з адміністративним устроєм і територіальним поділом, на підставі якого були вибрані депутатами

представники двадцяти тодішніх губерній та надає відомості про персональний склад членів дев'ятнадцяти підкомісій [31].

В тексті рукопису зустрічаємо також посилання на роботи М. М. Бородкіна, В. М. Латкіна, М. М. Лонгінова, М. А. Липинського та ін.

Публікований нарис А. Флоровського може стати основою для подальшої розробки проблеми Законодавчої комісії 1767 – 1768 рр., яка дозволить заново розкрити ряд її положень для сучасних дослідників.

Оригінал запропонованого нарису являє собою 37 аркушів рукопису. В публікації збережено особливості мови, стилю та пунктуації оригіналу. Орфографію скориговано згідно з нормами сучасної російської мови, зокрема, літеру «і» замінено на «и». Твердий знак в кінці слів опущений. Авторські посилання наводяться у тексті у дужках. Стаття друкується у строгій відповідності до оригіналу. Цитати звірені з оригіналом. Незначні різночитання, або ж окремі слова, які не піддаються реконструкції, вказані в квадратних дужках. Авторські закреслення опущені.

ДОДАТОК

А. В. Флоровский.

Финляндия и Законодательная комиссия 1767 – 1774 гг.

Вступление.

- 1) Участие окраин в Комиссии.
- 2) Выборы в Финляндии – кр [естьянские] выборы.
- 3) Наказы Финляндии.
- 4) Финляндские депутаты в Ком [иссии.]

Заключение.

(Резюме – на фр [анцузском] или нем [ецком] ? языке)

«Воображение мое не может представить ничего величественнее сего дня, когда в древней столице нашей соединились обе гемисферы земли, явились все народы, рассеянные в пространствах России, языков, обычаев и вер различных: потомки славян-победителей, норманов, ужасных Европ и финнов, столь живо описанных пером Тацитовым...». (Н. М. Карамзин).

Событие, вдохновившее великого русского историка написать приведенные только что строки, отошло уже в область далеких преданий, заслонено от современного наблюдения периодом времени в сто шестьдесят лет. Эта даль времен не погасила, однако, интереса к самому факту созыва депутатов в 1767 году в Москве, не преуменьшила всей значительности этой инициативы Императрицы Екатерины II-ой, – инициативы, удивившей не одних только русских людей, но поразившей и передовых мыслителей Западной Европы.

Одной из особенно грандиозных и претенциозных, если можно так выразиться, особенностей этого замысла Екатерины Великой был известный его универсализм, который увлекал и пугал самое Законодательницу. «Imaginez, писала она Вольтеру, je vous prie, qu'elles doivent servir pour l'Asie

et pour l'Europe, et quelle difference de climat, de gens, d'habitude, d'idees meme!». (Сборник Русск [ого] Истор [ического] Общества. – X. – 203 – 4)¹.

И французский мудрец как бы отвечал Екатерине на это восторженное воспоминание, когда писал: «Elle est la seule de tous les monarques du monde qui ait rassemblé des députés de toutes les villes d'Europe et d'Asie pour former avec elle un corps de jurisprudence universelle et uniforme». (Voltaire. Lettre sur les panégyriques, par Irénée Aléthès, a la Haye. MDCCLXVII, p. 9)².

§ 1. Екатерина II-я созвала представителей населения России для составления проекта нового Уложения, который должен был бы заменить старое и устаревшее Уложение царя Алексея Михайловича (1648 – [16] 49 гг.). Постановка такой проблемы, как создание нового кодекса законов для Российской империи, была теснейшим образом связана с вопросом об отношении этого нового кодекса к тем особым правам и привилегиям, которыми пользовались отдельные области и провинции, втянутые в имперские границы в период территориального роста России в XVIII веке.

В исторической действительности того времени не было уже финнов тацитовских времен или потомков безвестных славянских и норманских завоевателей. Если в этнографическом смысле эти последние, так величаво поименованные у Карамзина, действительно были предками современников Екатерины, то в национально-политическом смысле между ними была существенная и многообразная разница. Данный исторический опыт, причудливая политическая судьба превратили и финнов, и «норманнов», и славян в своеобразные национально-политические единицы, которые не могли быть без труда и усилий /облечены/ в одинаковый и однообразный правовой костюм. Не забудем, что дело касается не только своеобразной индивидуальности каждой провинции и национальной группы в составе империи, – но дело осложняется и рядом правовых признаков, /особоблявших/ в те времена известные части России от основной ее территории. Присоединение Малороссии, Остзейского края и Финляндии к Российской империи сопровождалось признанием в такой силе их областных прав и преимуществ, почему и формально-правовая сторона дела стояла на пути осуществления идеи универсализма в Законодательном опыте Екатерины II-ой.

Суммарно изложенные здесь соображения не могли не быть предметом размышлений и тревог самой этой Императрицы, размышлений и тревог, окрашенных борьбой между стремлением к единообразному правопорядку во всех частях Империи и стремлением к сохранению прочности в связях между империей и ее привилегированными провинциями. Связанная в отношении последних рядом обязательств как своих личных, так и обязательств ее предшественников на русском троне, Екатерина II-ая в то же время мечта о

¹ Прошу вас уявити собі, що ці закони повинні служити і Азії. і Європі, і притому яка різниця в кліматі, в людях, в звичках, навіть в думках! (Пер. з французької).

² Вона є єдиним з усіх монархів світу, який зібрав учасників з усіх міст Європи та Азії, щоб сформувати тіло загального і спільного закону з нею. (Пер. французької).

включении и их в сферу влияния ее нового законодательства, сулившего – по крайней мере в ее мечте – «всем и каждому наивысшую степень блаженства, какая только возможна на Земле!».

Нас в данном случае интересует вопрос об отношении Финляндии к Законодательной Комиссии Екатерины II-ой. Имеется в виду здесь, конечно, та часть Финляндии, которая вошла в состав Российской империи после двукратного завоевания Императора Петра Великого и его дочери Императрицы Елизаветы Петровны. В русских терминах XVIII века, – это Выборгская губерния, – так называемая «Старая Финляндия».

Все приведенные выше соображения о трудности установления правового единообразия во всей России – имели полную силу и в отношении к этой провинции Империи. Конечно, не объективная историческая основа этого обстоятельства привлекает в данное время наше внимание, но форма его преодоления Императрицей Екатериной II-ой.

Мы знаем более или менее отчетливо и полно то противоборство идей, которое сопровождало выработку Екатериной II-ой актов о созыве депутатов от населения России и всех ее краев. Мысль Екатерины по вопросу о представительстве Финляндии (равно как и других привилегированных провинций Империи) колебалась между идеей о сохранении за Финляндией старых прав и, следовательно, неучастия ее в Законодательной Комиссии и идеей об отсутствии каких либо оснований для выделения Финляндии и других провинций из общего порядка представительства в депутатском собрании (№ Состав, стр. 46 – 55)³.

§ 2. Итак, Финляндия была призвана принять участие в работе Законодательной Комиссии 1767 г. наравне со всеми остальными частями и населением Российской Империи. Как же отнеслось население Финляндии (= Выборгской губернии) к призыву Императрицы Екатерины II-ой прислать своих депутатов? К сожалению, на этот вопрос с какой-либо полнотой мы лишены возможности ответить, ибо в центральных архивных собраниях Петербурга и Москвы мы данных для него не нашли, архивы же «Старой Финляндии» (Выборгское губернское правление и пр.) нам остались недоступными. Впрочем, – мы наводили в Выборге справки и получили сообщения об отсутствии в архиве старого «Выборгского губернского правления» соответствующих данных.

Считаем необходимым напомнить, что в других областях России, – пользовавшихся как и Финляндия – особыми правами и установлениями, а именно в Лифляндии и Малороссии, – призыв депутатов в Комиссию вызвал сильное брожение и волнение. Как Малороссия, так и Лифляндия усмотрели в приглашении их депутатов угрозу для своих стародавних прав и для своеобразного уклада социально-политической жизни своих областей. Здесь были сделаны даже попытки совсем уклониться от выборов депутатов и тем

³ Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – Одесса, Типография «Техник», 1915. – 609 с.

предотвратить распространение силы нового Уложения на Малороссию и Лифляндию. Здесь затем проявилась сознательная оппозиция идее централизма и универсализма, которую в тревоге усматривали ревнители родной старины и дедовских привилегий в законодательном начинании Екатерины II-ой. Наказы от населения этих привилегированных областей написаны были ходатайствами о сохранении старого уклада их социальной и политической жизни, причем порой эти заявления носили характер резкого противоположения местных пожеланий и мечтаний грозной императорской власти. Так в Малороссии поднялись голоса даже о восстановлении гетманской власти, несколько лет перед тем уничтоженной решением Екатерины II-ой.

Для Финляндии мы не имеем данных о предвыборной борьбе, о той игре национальных и политических идей, которая сопровождала избрание депутатов от населения Выборгской губернии. Содержание наказов от отдельных социальных групп Финляндии показывает, что и здесь имело место стремление оберечь и оградить старый уклад жизни и устоявшийся правовой строй. Однако, – как протекала самая формулировка текста финских наказов и каково было действительное движение чувств и умов финского населения при выборах депутатов и сочинении инструкций для них, – мы определить не можем. Только местные архивные источники могли бы – если сохранились – восполнить этот существенный пробел в нашей осведомленности об отношении Финляндии к Законодательной Комиссии 1767 года.

В основу организации Законодательной Комиссии был положен принцип сословного представительства с одним отступлением – в отношении городов, которые посылали представителей от всего состава домовладельцев независимо от их сословной принадлежности. Избирательный закон 14 декабря 1766 года был формулирован неизбежно – с некоторой общностью не заключавшей в себе оговорок относительно всего бесконечного многообразия социальных и национальных группировок в тогдашней России. В силу этой черты закона – его применения на практике постоянно требовало разнообразных дополнительных толкований, применений и сопоставлений. Этот факт имеет место и в отношении Финляндии в виду некоторого своеобразия ее социального строя, несовпадавшего с фактическим социальным укладом коренных областей России, который по преимуществу и был образцом при составлении плана организации депутатского собрания.

Финляндия была представлена в Комиссии по трем куриям: дворяне (землевладельцы), города (городское общество) и крестьяне. Если появление депутатов по первым двум куриям не представляет никаких по существу особенностей в общем строе Законодательной Комиссии, то присутствие в ней представителей финского крестьянства является некоторой особенностью, не лишенной черт примечательности. Дело в том, что избирательный закон 1766 года представляет право избрания депутатов таким категориям сельского, землевладельческого населения, в правовом положении которых не имелось элементов подчинения и принадлежности

частным землевладельцам. Имелись ввиду главным образом так называемые крестьяне государственные и разнообразные социальные группы, подведомственные непосредственно государственной власти и ее органам, – но ни в каком случае не частновладельческие крестьяне, не крестьяне крепостные. Причудливая судьба отдельных элементов населения России привела к такой пестроте социальной группировки, что она не покрывалась общей формой Закона. И как раз финское крестьянство оказалось не вполне соответствующим общему правилу актов 14 декабря 1766 года.

Применяя избирательный закон на практике, Выборгская губернская администрация признала как коронных крестьян, так и состоявших в помещичьем владении имеющих право принимать участие в выборах крестьянских депутатов. Так называемая «Герольдмейстерская контора», которой принадлежала функция поверки депутатских полномочий, опротестовала это решение местной власти, имея, по видимому, в виду отсутствия в законе прямых указаний на сельское население Финляндии. Дело перешло тогда в Правительствующий Сенат. Справки в шведском и финляндском правах по вопросу о том, на каком основании некоторые из крестьян Финляндии были отданы во владение помещикам, дали основание для такого толкования Сената: «426 № 430».

Избирательный закон предписывал присылку в Комиссию депутатов от дворянства по одному от каждого уезда. На практике было допущено немало отступлений от этого правила. Пример такого отступления мы имеем в Финляндии. От Выборгской губернии был только один дворянский депутат. Мы не знаем точно, было ли это результатом соглашения всех землевладельцев Финляндии или же следствием их малочисленности, лишавшей их возможности избирать представителей по каждому уезду. Данный дворянскому депутату наказ (инструкция) подписан был /.../.

В состав Законодательной Комиссии вошло четыре представителя от городов Финляндии. Это были депутаты Выборга, Фридрихгамма, Сердоболя и Кексгольма. Этими четырьмя городами не исчерпывалось все количество городских поселений Старой Финляндии. Так, не имеем самостоятельных представителей города Нишлот и Вильманstrand, – их депутатом почитался избранник г. Фридрихгамма; Нишлот, как сообщал Выборгский губернатор, был «подсуден» Фридрихгамму, в наказе от последнего были изложены нужды и претензии обоих названных городов. (Архив Министерства Юстиции (Москва). – Дела Сената, связка 64, лист 635; Сборник Русск [ого] Истор [ического] Общ [ества]. – CXLVII, 337; CXLVII – Вып. 147. – Исторические сведения о Екатерининской Законодательной Комиссии для сочинения проекта Нового Уложения. – Ч. 14. – 1915).

Наказы финляндских городов подписаны /.../ избирателями. Можно думать, что и избрания депутатов происходили при участии не меньшего числа городских обывателей. В частности – наказ г. Выборга подписан /.../ лицами, г. Фридрихгамма /.../, г. Сердоболя /.../, Кексгольма /.../. По социальному своему составу эти избиратели разбиваются на следующие группы: в Сердоболе и Кексгольме избирателями были одни лишь купцы; в

остальных городах рядом с купечеством выступало местное чиновничество, как можно видеть из самого факта избрания депутатами чиновников мирских правительственных учреждений.

В результате избирательной кампании, о которой мы можем говорить лишь по указанным только что косвенным данным, Финляндия послала в Законодательную Комиссию следующих депутатов:

от дворянства:

1) Выборгской губернии: генерал-поручик граф Иван Григорьевич Чернышев;

от городского населения:

2) г. Выборг: губернской канцелярии секретарь, состоящий при российской экспедиции, Карл Торкель; (415)⁴.

3) г. Фридрихсгамм: Антон Вулферт, коллежский асессор, приказной бургомистр; (347).

4) г. Кексгольм: мещанин Генрих Алгольм; (397).

5) г. Сердоболь: мещанин Генрих Рихтер.

от крестьянского населения:

6) Кюменегордской провинции Валкиалского кирхшпиля Эрих Томассон Копери (Erick Thomasson Kuoperi);

7) Кексгольмской провинции Кроноборгского кирхшпиля Петр Лангинов (Лангинен);

8) той же провинции Суйстамского кирхшпиля Ермолай Федоров;

9) Выборгской провинции (Белозерского) Березоостровского кирхшпиля Павел Куренин (Курни). (М. Лонгинов. Материалы для истории Комиссии о сочинении проекта Нового Уложения; Список депутатов / в приложении к 12 книжке. – Стр. 39 – 40, №№ 330 – 338).

К сожалению, мы ничего не можем сказать о каждом из названных в этом списке лицах. Больше всего мы знаем, конечно, о депутате выборгского дворянства. Граф Иван Чернышев был членом известной семьи.

Можно думать, что в своей среде занимали видное место и городские депутаты, очевидно – «лучшие люди» городского общества, заслужившие и признание и доверие со стороны обитателей финских городов. Мы с удивлением, впрочем, должны отметить, что депутат г. Кексгольма Алгольм был, по видимому, неграмотен, – во всяком случае под листом присяги депутатов за него подписалось другое лицо (Архив Госуд [арштенного] Совета, бумаги Комиссии, в. 110/1; ср. акт о поднесении титула Императрице – Сенатский Архив, именные указы, кн. 124); этот же депутат впоследствии продал свой золотой депутатский значок, даваемый депутатам пожизненно. (Архив Гос [ударштенного] Совета, 133, XXIII, II и сл., 1790 г.).

Конечно, сельские депутаты всегда останутся наиболее безвестными людьми, хотя в своем сельском ругу, видимо они были и популярны, и значительны.

⁴ Тут і далі посилання на: Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – Одесса, Типография «Техник», 1915. – 609 с.

С нашей точки зрения это были, конечно, достаточно примитивные люди, – и только с этой точки зрения нам понятно, когда депутат Алголт закладывает свой депутатский значок – стоящий 68 рублей 89 копеек – за 1 р. 50 коп. для уплаты за «нижнее себе платье». (Арх [ив] Гос [ударственного] Сов [ета], 133, XI, 134; XII, 8, 1777 – [177] 8 гг.).

Избранные населением Финляндии депутаты не все вступили в ряды членов Законодательной Комиссии и остались в ее составе для представительства интересов своих избирателей. Пользуясь представленным им в избирательном законе правом передачи депутатских полномочий другим лицам двое из названных выше депутатов передоверили свое право: гр [аф] Чернышев 28 сент [ября] 1767 г. сдал депутатские полномочия статскому советнику графу Ивану Головкину, а деп [утат] А. Вулферт – купцу Антону Нату (Лонгинов, *op. cit.*, 39, № 33, 333), – первый сделал это в связи с тяжелой болезнью своего сына, заразившегося страшной в те времена оспой (Состав, 556) – второй – Вулферт – /.../.

Если представители населения Финляндии должны были представлять интересы местного края, то интересы и точки зрения правительства по финляндским делам должны были представлять в Комиссии депутаты специальных центральных правительственных учреждений по делам Лифляндии, Эстляндии и Финляндии, именно юстиц-коллегии и камер-коллегии: от первой депутатом в Комиссии был ее вице-президент ст [атский] сов [етник] Тимофей фон-Клингштедт (ком [иссия] об учил [ищах] и призр [ения] требующих, Лонг [инов], № 9, стр. 8), от второй – кол [лежский] сов [етник] Артемий Шишков (канд [идат] ком [иссии] об имениях). (Лонг [инов], № 27, стр. 9).

Их наказания! Их роль!

§. 8. Каковы же были пожелания населения Финляндии, представить которые должны были его избранные?

§. 4. Деятельность депутатов Финляндии в самой Комиссии не была особенно энергичной и разнообразной.

Члены част [ных] комиссий: (Лонг [инов], 330) – И. Головин в ком [иссии] об общем праве. (Лонг [инов], 333) – Наст – кандидат в ком [иссии] о городах.

(331)⁵ – о Торкеле – к 24. II. 1769 г. находился при своей должности.

(418) – гор [одской] голова Фридрихгамма – приказный бургомистр кол [лежский] ас [сесор] А. Вулферт. ([Сб.РИО], ХСVII, 343).

(466) – Сенат решил переводить на финский яз [ык] все материалы 14. XII. 1766. (А [рхив] М [инистерства] Ю [стиции], д [ела] Сената, 3731, л. 373 – 4, 376, прот [окол] засед [ания] Сената 20. XII. 1766, п. 2).

(509) – финл [яндцы] были поставл [ены] в двух [смысленное] положение – участв [овать] в работе – угроза их правам.

⁵ Тут і далі посилання на: Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – Одесса, Типография «Техник», 1915. – 609 с.

(510) – и Наказ Финл [яндии] – повт [оряет] мысль о сохр [анении] их истор [ических] прав. (Сб. LXVIII. 45 – сл., 55, 59 и сл., 66 – 67 и сл., 78 и сл.; CXLVII, 235 и сл., 250 и сл., 257 и сл., 271 и сл., 278, 307 и сл., 335 и сл., 338); (А [рхив] Г [осударственного] С [овета]. – Ком [бумаги комиссии] 109/5 – нак [азы] крест [ьян] Финл [яндии]).

(510) – см [отри] взаим [ное] выст [упление] Лифл [яндии] и [...] в защиту прав в об [щем] Собр [ании] – [...] ? ([Сб.РИО]. IV, VIII, XIV, XXXII, XXXVI).

(527) – сек [ретаря] Торкеля некем было заменить в Выборге – и нельзя было посему его оставить в Ком [иссии], – но Сенат сделал выговор губ [ернской] канцелярии за отсутствие в ней способных служащих, могущих заменить Торкеля. (А [рхив] М [инистерства] Ю [стиции]. – [Дела] Сен [ата] 3748, л. 307 – [30] 9. – Опр [еделение] Сен [ата] 1. V. 1767).

(528) – А. Шишков (Спис [ок], 27) – деп [утат] камер-коллегии Л [ифляндских] – Э [стляндских] – Ф [инляндских] дел оставался при коллегии до XI. 1767, когда по повелению Ек [атерины] немедленно поехал в Москву (А [рхив] М [инистерства] Ю [стиции], 3746, 319 – 24), что видимо связано с необх [одимостью] ответить заявл [ениям] остз [ейских] депутат [ов] о правах: 13. XII. 67 г. – он читал «голос» в Комис [сии]». (Сб. [Сб.РИО]. IV, 219 – 222; Чт. [Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете]. 1867, IV, 83 – 95).

Наказы Фридрихсгама и Кексгольма в 147 т. – только по-русски – без шведских текстов (оригиналов?)

(107) – кирхшпиль – уезд в записках Екат [ерины] II.

(109) – не были позваны депут [аты] от Лифляндии, Эстляндии и Сибири в 1728 г. / Ср. ПСЗ. VIII, 5287, указ Сената 14. VI. 1728. (Латкин?).

(232 пр. [имечание]) – наказ юст [иц]-кол [легии] Лиф [ляндии], Эстл [яндии] и Финн [ляндии] – А [рхив] Г [осударственного] С [овета]. 224/1; – [наказ] камер-кол [легии] – А. Шишков депутат не принял первон [ачальный] текст, а коллегия не пожелала излишеств, и [...] требуемыми пунктами, Сенат указал, где депутат может свои дополнения внести в Комиссию помимо наказа (А [рхив] М [инистерства] Ю [стиции]. – Д [ела] Сен [ата] 3772, л. 290 – [29] 1, 299 – 300); (В т. XLIII Сб. [Сб.РИО] – нет).

(307) – двор [янин] Выб [оргского] у [езда] – деп [утат] гр [аф] И. Г. Чернышев – член адмиралт [ейской] коллегии. (Сб. [Сб.РИО]. LXVIII, 75; Список, 330).

(345) – Сердоболь, Кексгольм – избрали только купцы.

(347) – деп [утат] г. Выборга – губ [ернский] секр [етарь] Торкель ([Сб.РИО]. CXLVII, 303), Фридрихсгама – кол [лежский] ассесор (ib., 335).

(344) – о выб [орах] в городах – кроме купцов и приказных видимо никто не усматривается.

Биогр [афия] [...]. Чернышев. А наказ дворян Выборга?

Сборник 4, 8, 14, 32, 36, 68, 147.

Ордин. Сочинен [ения]. 1909. [...] Финл [яндии]⁶.

Koskinen. Finnische Geschichte. Lp. [Leipzig]. 1874, 557⁷.

Schybergson. Gesch [ichte] Finnlands. Gotha, 1896, 446 – [44] 7⁸.

Lehtonen. Polis [chen] Provin [zen]. II. В. [erlin], 1907, 215 – [2] 21⁹.

Бородкин. Ист [ория] Финл [яндии] Екат [ерины] II. 1912, 20 – 25¹⁰.

[Бородкин М.]. Крат [кая] ист [ория] Финл [яндии]. 1911, 72 – 74¹¹.

Латкин. Зак [онодательные] ком [исии]¹².

[...], 1867, IV, 83 – 95.

(556) – гр [аф] И. Чернышев – ушел из Комиссии и передал Головкину – из-за болезни сына – оспа (28. IX. 1767 г.)

(28 – 30) – текст проектов о Финляндии.

(35 – [3] 6) – то же по Липинскому.

(46 – 55) – текст о Финляндии – выписать в статью.

(426 – 430) – выписать в статью.

(429 пр [имечание] 2 и сл.) – наказания финск [их] крестьян.

(510) – наказания финск [их] крестьян.

Архів Російської академії наук. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29 (Флоровский А. В. Финляндия и законодательная комиссия 1767 – 1774 гг.) – 37 арк.

Список використаних джерел

1. Колесник Ирина. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С.62.
2. Нечкина М. В. История истории (Некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. Историография истории СССР: Сборник статей. – М.: Наука, 1965. – С.11.
3. Архів Російської академії наук (далі – А РАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 23 (Флоровский А. В. Две политические доктрины («Наказ» и Дидро)). – 77 арк. Оpubліковано: Труды IV съезда русских академических организаций за границей. Ч. 1. – Белград, 1929. – С. 113 – 129; А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 32 (Флоровский А. В. К характеристике императрицы Екатерины II – законодательницы). – 77 арк. Оpubліковано: Сборник русского института в Праге. – Прага, 1929. – С. 261 – 278; А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 104 (Флоровский А. В. Академия наук и законодательная комиссия 1767 – 1774 г.)

⁶ Ордин К. Ф. Собрание сочинений по финляндскому вопросу: [В 3-х т.]: – СПб.: Гос. тип., 1908 – 1909. – Т. 1.: Исследования, статьи, записки и письма. – 1908. – 301 с.; Т. 2.: Покорение Финляндии: Ч. 1. – 1909. – 420 с.; Т. 3: Покорение Финляндии: Ч. 2. – 1909. – 460 с.

⁷ Koskinen Yrjö. Finnische Geschichte von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Leipzig, Duncker & Humblot Verlag, 1874. – 638 S.

⁸ Schybergson Magnus Gottfried. Geschichte Finnlands. – Gotha, F. A. Perthes, 1896. – 656 S.

⁹ Lehtonen U. L. Die polnischen Provinzen Russlands unter Katharina II. in den Jahren 1772 – 1782: Versuch einer Darstellungen. – Berlin, Georg Reimer, 1907. – 634 S.

¹⁰ Бородкин М. История Финляндии. Время Екатерины II и Павла I. – СПб.: Гос. тип., 1912. – 446 с.

¹¹ Бородкин М. М. Краткая история Финляндии. – Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг, 1911. – 199 с.

¹² Латкин В. Н. Законодательные комиссии в России в XVIII ст. – С.-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелева, 1887. – Т. 1. – 595 с.

- 23 арк. Оpubліковано: Ученые записки, основанные Русской учебной комиссией в Праге. – Прага, 1924. – Т. 1, вып. 2. – С. 103 – 164.
4. А РАН. – Ф. 1609. – Оп.1. – Спр. 185. – Арк. 38 – 39.
 5. Мирончук Анатолій. Законодавча комісія 1767 – 1768 pp. в листах Г. Закке до А. Флоровського (із зібрання Архіву РАН) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9534&navStart=3>.
 6. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29 (Финляндия и законодательная комиссия 1767 – 1774 гг.) – 37 арк.
 7. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 37.
 8. Там само. – Арк. 37, 41.
 9. Там само. – Арк. 38.
 10. Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – Одесса, Типография «Техник», 1915. – С. 509.
 11. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 15.
 12. Там само. – Арк. 12, 16.
 13. Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – С. 30.
 14. Цит. за: Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – С. 28.
 15. Там само. – С. 49.
 16. Екатерина II. Именной указ от 14 декабря 1766 г., данный Сенату «Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную депутатов» // Полное Собрание Законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – Т. XVII. – № 12.801. – С. 1092 – 1110.
 17. Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – С. 53 – 55.
 18. Екатерина II. Именной указ от 14 декабря 1766 г. – С. 1092 – 1093.
 19. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 9.
 20. Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – С. 509.
 21. Там само. – С. 424.
 22. Там само. – С. 426, 429.
 23. Там само. – С. 455.
 24. Там само. – С. 509 – 510.
 25. Там само. – С. 429 – 431.
 26. Мирончук Анатолій. Фінляндське дворянство в законодавчій комісії зі створення Нового Уложения 1767 – 1774 pp. // Етнічна історія народів Європи: Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний та культурний розвиток: Зб. наук. праць. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – № 5. – С. 30.
 27. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 15.
 28. Там само. – Арк. 31.
 29. Флоровский А. В. Состав законодательной комиссии 1767 – 74 гг. – С. 232.
 30. А РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 25 – 26, 33.
 31. Лонгинов М. Материалы для истории комиссии о сочинении проекта нового уложения // Русский Вестник. – 1861. – Т. 36. – № 12. – С. 1 – 79.

References

1. Kolesnyk Iryna. Ukrayins'ka istoriohrafiya: kontseptual'na istoriya. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. – S.62.

2. Nechkyna M. V. Ystoryya ystoryy (Nekotorye metodolohycheskiye voprosy ystoryy ystorycheskoy nauky) // Ystoryya y ystoryky. Ystoryohrafiyya ystoryy SSSR: Sbornyk statey. – M.: Nauka, 1965. – S.11.
3. Arkhiv Rosiys'koyi akademiyyi nauk (dali – A RAN). – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 23 (Florovskyy A. V. Dve polytycheskiye doktryny («Nakaz» y Dydroy)). – 77 ark. Opublikovano: Trudy IV s'yezda ruskyykh akademycheskykh orhanyzatsyy za hranytsey. Ch. 1. – Belhrad, 1929. – S. 113 – 129; A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 32 (Florovskyy A. V. K kharakterystyke ymperatrytsy Ekateryny II – zakonodatel'nytsy). – 77 ark. Opublikovano: Sbornyk russkoho ynstytuta v Prahe. – Praha, 1929. – S. 261 – 278; A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 104 (Florovskyy A. V. Akademyya nauk y zakonodatel'naya komysyya 1767 – 1774 h.) – 23 ark. Opublikovano: Uchenyye zapysky, osnovannyye Russkoy uchebnoy komysseye v Prahe. – Praha, 1924. – T. 1, v'yp. 2. – S. 103 – 164.
4. A RAN. – F. 1609. – Op.1. – Spr. 185. – Ark. 38 – 39.
5. Myronchuk Anatoliy. Zakonodavcha komisiya 1767 – 1768 rr. v lystakh H. Zakke do A. Florovs'koho (iz zibrannya Arkhivu RAN) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9534&navStart=3>.
6. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 29 (Fynlyandyya y zakonodatel'naya komysyya 1767 – 1774 hh.) – 37 ark.
7. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 185. – Ark. 37.
8. Tam samo. – Ark. 37, 41.
9. Tam samo. – Ark. 38.
10. Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – Odessa, Typohrafiyya «Tekhnyk», 1915. – S. 509.
11. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 29. – Ark. 15.
12. Tam samo. – Ark. 12, 16.
13. Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – S. 30.
14. Tsynt. za: Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – S. 28.
15. Tam samo. – S. 49.
16. Ekateryna II. Ymennoy ukaz ot 14 dekabrya 1766 h., dannyy Senatyu «Ob uchrezhdenyy v Moskve Komysyye dlya sochynenyya proekta novoho Ulozhenyya y o vybore v onuyu deputatov» // Polnoe Sobran'ye Zakonov Rossyyskoy ymperyy. – SPb.: Typohrafiyya II Otdelenyya Sobstvennoy Eho Ymperatorskoho Velychestva Kantselyaryy. – 1830. – T. XVII. – № 12.801. – S. 1092 – 1110.
17. Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – S. 53 – 55.
18. Ekateryna II. Ymennoy ukaz ot 14 dekabrya 1766 h. – S. 1092 – 1093.
19. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 29. – Ark. 9.
20. Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – S. 509.
21. Tam samo. – S. 424.
22. Tam samo. – S. 426, 429.
23. Tam samo. – S. 455.
24. Tam samo. – S. 509 – 510.
25. Tam samo. – S. 429 – 431.
26. Myronchuk Anatoliy. Finlyands'ke dvoryanstvo v zakonodavchiy komisiyyi zi stvorennya Novoho Ulozhennya 1767 – 1774 rr. // Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Ukrayina ta Finlyandiya: zakhidni y skhidni vplyvy na istorychnyy ta kul'turnyy rozvytok: Zb. nauk. prats'. – K.: UNISERV, 2000. – № 5. – S. 30.
27. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 29. – Ark. 15.

28. Tam samo. – Ark. 31.
29. Florovskyy A. V. Sostav zakonodatel'noy komysyy 1767 – 74 hh. – S. 232.
30. A RAN. – F. 1609. – Op. 1. – Spr. 29. – Ark. 25 – 26, 33.
31. Lonhynov M. Materyaly dlya ystoryy komysyy o sochynenyu proekta novoho ulozhenyya // Russkyy Vestnyk. – 1861. – T. 36. – № 12. – S. 1 – 79.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2015 р

А. С. Мирончук

Малоизвестный очерк А. В. Флоровский из истории законодательной комиссии 1767 - 1768 гг. : введение в историографической контекста

В статье в историографический контекст вводится малоизвестный очерк А. В. Флоровского «Финляндия и Законодательная комиссия 1767 – 1774 гг.» из собрания Архива Российской академии наук.

Ключевые слова: Финляндия, Законодательная комиссия 1767 – 1768 гг., Архив Российской академии наук, историографический контекст.

A. Myronchuk

Little-known essay of A. V. Florovsky from the history of the Legislative Commission of 1767 – 1774: introducing in historiographical context

In this article a little-known essay of A. V. Florovsky «Finland and the Legislative Commission of 1767 – 1774» from the collection of the Archives of the Russian Academy of Sciences is introduced in historiographical context.

Keywords: Finland, the Legislative Commission of 1767 – 1768, Archives of Russian Academy of Sciences, historiographic context.

УДК 94 (477) «1921 – 1929»:631

В. М. Лазуренко

**ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ
В РАДЯНСЬКИЙ ДОКОЛГОСПНІЙ ПЕРІОД**

Розкрито особливості товарно-грошових відносини в українському селі в радянський доколгоспний період. Головна увага акцентована на використанні в селянських господарства України доколгоспного періоду найманої праці та оренди землі.

Ключові слова: *заможне селянство, куркульство, господарства фермерського типу, оренда землі, селянство, наймана праця, господарство.*

Оренда землі, як особлива форма реалізації земельної власності та господарського використання землі – головного засобу виробництва в сільському господарстві була важливою складовою селянського землекористування та розвитку продуктивних сил українського села у радянський до колгоспний період.

До піднятої нами проблеми у свій час зверталися С. Кочергін, В. Качинський, М. Гуревич, В. Данілов, С. Кульчицький, В. Калініченко, О. Ганжа [1]. Водночас сучасні можливості дослідників у доступі до джерел дозволяють висвітлити раніше маловідомі сюжети піднятої проблеми.

Про оренду землі вперше йшлося у резолюції XI з'їзду РКП (б) 2 квітня 1922 р. “Про роботу на селі”, в якій зазначалося, що “в питанні про умови застосування найманої праці у сільському господарстві та оренди землі з'їзд рекомендує всім працівникам даної галузі не зв'язувати зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням у життя рішень останнього з'їзду...” [2, с. 320 – 321].

За існуючою тоді практикою рішеннями партійних з'їздів керувалися ВУЦВК, РНК УСРР та органи влади на місцях. Вже 11 квітня 1922 р. ВУЦВК, РНК УСРР прийняли декрет “Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею”. Положення цього декрету склали основу прийнятого 27 травня 1927 р. “Основного закону про трудове землекористування” [3, с. 71 – 73]. А дещо пізніше – 29 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив Земельний кодекс УСРР” [4]. За цими документами здача землі в оренду дозволялася для господарств, послаблених внаслідок стихійного лиха або нестачі робочої сили, реманенту та худоби. “Основний закон про трудове землекористування” забороняв здачу землі в оренду без поважних причин. Порушення закону каралося конфіскацією зданої в оренду земельної ділянки терміном на один рік [5, с. 531].

В умовах ліквідації приватної власності оренда землі не розглядалася як нормальне явище, оскільки непорушну основу землекористування в радянській державі складала державна власність на землю [6, с. 269]. Дозвіл на оренду землі розглядався лише як “тимчасова переуступка”, право на яку надавалося лише незаможним господарствам.

Однак, в реальному житті початку 1920-х років, процес землекористування та передачі земельних площ в оренду в багатьох випадках відходив від норм і правил визначених радянським законодавством. Так, при перевірці в 1925 р. обліку та використання державного земельного фонду в Немирівському та Меджибіжському районах Вінницької округи було виявлено, що обліку орендної плати не велося ні в окружному земвідділі, ні в зазначених районах. Земля в оренду здавалася в більшості випадків з торгів, які велися виключно на збільшення орендної плати. Вимоги щодо поліпшення та раціонального господарювання при цьому не бралися до уваги [7, арк. 33].

Відомостей про здачу землі до окружного земвідділу з більшості районів не надходило. Значна частина земель державного земельного фонду місцевого значення перебувала безоплатному користуванні різних установ та організацій [7, с. 32].

Цьому сприяло те, що фактично протягом всього періоду 1920-х років у всьому краї запущеному стані знаходилася робота по землевпорядкуванню, яка майже повсюдно здійснювалася незадовільно, що зрозуміло негативно

позначалося на характері земельних відносин. Та навіть станом на 1 січня 1929 р. в Україні було належно землевпорядковано лише 10,6 млн. га землі, що складало лише близько 29% усієї площі землекористування. При цьому питома вага селянських господарств у фінансуванні землевпорядних робіт у 1928 р. складала тільки 25,9% [8, с. 67].

Орендну плату дозволялося здійснювати грошима, продуктами та іншими видами винагороди (виконання певних послуг та комбінування перших двох видів орендної плати [15, с. 531]. З утвердженням непу і зміцненням індивідуального селянського господарства помітним стає процес денатуралізації орендної плати з переходом на оплату оренди грішми [9, с. 47].

Хоча ще зберігалася і продуктова та відробіткова форма оплати оренди. Особливо не вигідним був “відробіток”. Як з’ясувала дослідниця аграрної історії О. Ганжа, в окремих випадках за обробіток однієї десятини орної землі незаможний селянин в період напружених сільськогосподарських робіт мусів відробляти 5 – 6 днів у господарстві власника найнятої ним худоби [10, с. 45]. А в Донецькій окрузі за збирання, косовицю та обмолот зібраного врожаю з однієї десятини селянин не тільки віддавав в оренду дві десятини землі, а змушений був ще й безоплатно працювати на всіх трьох десятинах [9, с. 115].

Більш активно практикували оренду землі селянські фермерські господарства, які виділялися вищим рівнем товарності виробництва. Кількісно складаючи порівняно незначну частину загальної чисельності орендарів, вони водночас зосереджували в своїх руках майже третину – 30,5% усього орендного земельного фонду [14, с. 100].

Одним із важливих елементів формування господарств фермерського типу стала наймана праця. У 1923 р. всього сільського населення в Україні нараховувалося 23,1 млн. чоловік, з яких працездатного віку – 10,8 млн. чоловік. Порівняння робочого складу сімей доводить, що найбільш забезпеченими робочою силою були господарства Полісся і Правобережжя, за ними йде Лівобережжя, а зона Степу в усіх групах посідала останнє місце. Це явище можна пояснити різницею життєвого рівня, що його забезпечують рівновеликі площі в Степу та Лісостепу. При більшій інтенсивності господарств Лісостепу на одиниці площі в ньому може прохарчуватися і знайти застосування своїй праці більша кількість людей, ніж в Степу. Тому зростання сім’ї в степовій зоні могло бути забезпечене за рахунок збільшення посівної площі, що було більш реальніше в цьому районі з огляду на відносно багатоземелля. Кращими тут були умови і для поширення оренди [12, с. 10].

Як свідчить аналіз, у першій половині 1920-х років, до використання найманої праці вдавались переважно заможні селянські господарства. Передусім це було характерним для губерній, які постраждали від посухи 1921 р. Зокрема, у поширених восени 1922 р. анкетах ЦК КП (б) У зазначалося, що у Катеринославській губернії наймити знаходили роботу у селян, які вели фермерські господарства (“багатих селян”, “у куркулів чи середняків”) [13, с. 35–73]. Наприклад, в Олександропільській волості на

роботу в заможні господарства наймалося 60% робітників, в середняцькі – 15% та 25% наймитів вийшли у врожайні губернії [13, с. 63]. Волосні комітети Запорозької губернії також повідомляли, що біднота наймається на роботу до “куркулів” та середняків [13, с. 90–129]. Відмічалися факти роботи наймитів з худобою чи реманентом у господарствах без засобів виробництва [13, с. 11, с. 124].

У губерніях, що не постраждали від посухи, теж основними наймачами виступали господарства заможної верстви селянства. Так, у анкетах Волинської губернії повідомлялось, що селяни “ходять на заробітки до заможних громадян” [13, с. 8–10]. Міцні господарства (“куркулі”) вказувалися як головні наймачі робочої сили й у Київській губернії [14, с. 5].

Однак були й інші, дещо нетрадиційні (скоріш, парадоксальні) форми використання найманої праці. Мали місце випадки, коли наймачами виступали не заможні селянські господарства, а селяни-бідняки. Не маючи в достатній кількості власних засобів виробництва, вони були змушені наймати худобу або реманент разом з їх заможними власниками, яким це було вигідно, оскільки вони отримували плату як за орендований ременем, так і за свою участь у виконанні робіт. Це мало суттєве значення, оскільки одним з головних критеріїв віднесення до “експлуаторського класу” було використання найманої праці. Завдяки таким обставинам заможні селяни перетворювалися в наймитів і таким чином позбувалися тавра “куркуля”. Крім того фермерські господарства в 1924 – 1925 рр. отримали в середньому на господарство 84,5 крб. – 11,7 % умовно чистого прибутку [15, с. 84].

Дрібні господарства більше працювали в наймах у чужих господарствах. В середніх господарствах обидва види наймів були майже рівні і в найбільших (фермерських) господарствах переважали найми робітників для роботи у власному господарстві, що видається цілком закономірним.

Зовсім іншу картину дає оплата для роботи в господарствах різної міцності. Оплата для роботи в чужому господарстві у всіх випадках оплачується значно дорожче, ніж робота робітника у власному господарстві. Це свідчить про те, що в той час як господарство відчужує від себе дорожчу робочу силу, саме воно має вигоду від використання власної дешевої робочої сили. Часто це праця жінок чи підлітків. Найдорожче платили найманим робітникам дрібні господарства, яким доводилося оплачувати не тільки робітника, а й тягло чи реманент, з яким він приходив. Тому найбільше заробляли у наймах саме представники заможних господарств, бо їм платили не тільки за роботу, а й за використання їхньої худоби та реманенту” [16, с. 27].

Отже, в Україні в першій половині 1920-х років головним наймачем сільськогосподарських робітників виступали заможні господарства, які мали добрі запаси польової землі, тяглову силу та реманент. Принагідно, слід зазначити, що саме в той час щодо заможних і підприємливих селян цілком офіційно почав вживатися термін “фермер”. Так, зокрема, виступаючи у вересні 1925 р. в Запоріжжі, Л. Троцький заявив: “Слово “куркуль” пов’язане

з відносинами ще напівкріпосницького ладу, із засиллям поміщика, справника. У нас же зараз утворюється на селі власник-фермер нового типу.

Звичайно, ми можемо по старій пам'яті називати його куркулем, але набагато правильніше назвати його фермером капіталістичного типу” [22, с. 4].

Як свідчить аналіз, кількість найманих робітників у сільському господарстві України впродовж 1921 – 1925 рр. поступово зростала. Найбільші зростання чисельності спостерігались у 1922 та 1924 роках. Так, за даними Всеробітземісу у 1921 р. наймалося на роботу 92,4 тис. чоловік, у 1922 р. – 104,4 тис., 1923 р. – 110,7 тис., 1924 р. – 200,3 тис., 1925 р. – 240,2 тис. Якщо помітне збільшення чисельності наймитів у 1922 р. зумовлювалося необхідністю селян шукати приробітку поза власними господарствами, то в наступні роки це можна пояснити загальною активізацією сільськогосподарського виробництва [17, с. 18–26].

Тенденція до збільшення чисельності найманих робітників (наймитів) у селянських господарствах та сільських громадах в наступний період змінилася. Якщо в 1926 – 1927 рр. кількість наймитів ще зросла порівняно з попередніми роками і становила в цілому по Україні відповідно 418,4 тис. і 431,5 тис., то в 1928 р. кількість найманих робітників на селі зменшилася до 377,1 тис., в 1929 р. – до 306,0 тис. чоловік.

При цьому загальне зменшення кількості найманих робітників відбулося переважно за рахунок одноосібних, в тому числі й фермерських, селянських господарств, які в другій половині 1920-х рр. зазнавали все більших утисків з боку влади. Порівняно з іншими регіонами найбільше зменшення кількості найманих робітників в одноосібних селянських господарствах в другій половині 1920-х рр. зафіксовано в районі Степу. Якщо в 1926 р. за наймом там працювало 125,7 тис. наймитів, то в 1929 р. цей показник зменшився до 65,7 тис. Натомість кількість найманих робітників у групових господарствах та сільських громадах за цей же період зросла з 23,8 тис. до 35,6 тис. селян, що працювали за наймом [18, с. 15].

Оренда землі та використання найманої праці, господарствами вже фермерського типу та тими середняцькими господарствами, які стали на цей шлях, сприяла підтриманню високого агротехнічного рівня використання сільськогосподарських угідь, розширенню посівних площ просапних культур та інтенсифікації виробництва. Однак, міцніючий тоталітарний режим, не міг миритися з існуванням економічно незалежного сільгоспвиробника. Тому, ще до початку втілення в життя сталінського задуму “соціалістичної перебудови” у вигляді репресивної колективізації сільського господарства, не дочекавшись закінчення строків дії багатьох договорів про оренду землі, почалися пошуки “криміналу” в орендних відносинах, які за роки нової економічної політики досягли достатньо значного поширення. Незважаючи на очевидно позитивні результати процесу здачі-оренди землі, вище партійно-радянське керівництво держави вбачало в ній шлях до “формування капіталістичних відносин на селі” [19, с. 32].

Репресивні заходи держави щодо селянства і, передусім, заможного, а отже, і напрацьованих ним економічних відносин в кінці 1920-х рр. не просто посилювалися, а набули масового характеру. В цих умовах використання найманої праці стало одним з критеріїв віднесення селян до ворогів існуючого ладу. Одним із наочних свідчень реалізації цього курсу є і видана у вересні 1926 р. “Інструкція про вибори до рад”, згідно якої особи, які хоч будь-коли використовували найману працю (а це переважною мірою саме фактично лише представники заможних селянських господарств), позбавлялися виборчих прав [23, с. 501].

Зрозуміло, що посилення репресій, передусім, щодо заможного селянства, викликало зростаюче невдоволення селян. Селяни-фермери, намагаючись позбутися ганебного тавра куркуля, почали згортати господарську діяльність, насамперед, відмовлятися від орендованої землі, а відповідно перестали наймати і робітників, без допомоги яких вони не могли належно справитися із землею. Слід підкреслити, адже саме орендовані земельні площі вимагали особливо дбайливого відношення до їх використання. Адже орендар мав сплатити за них доволі значну, за цим пильно стежила влада, орендну плату. Тож для того, щоб мати ще і відчутний прибуток для власного господарства (а інакше така економічна акція позбавлялася сенсу), орендатор об’єктивно мав дбати про високий рівень агротехніки на орендованій землі. Проте, внаслідок вищевказаних репресивних дій органів влади, питома вага тих, хто користувався найманою працею, скоротилася серед фермерських господарств з 75,3% у 1927 р. до 46,8% у 1929 р. [20, с. 92].

Зрозуміло, що з початком суцільної колективізації та розкуркулення, оренда землі взагалі припинилася. У направленій під грифом “Цілком таємно” в окружні та районні комітети на початку 1930 р. директиві ЦК КП(б)У зазначалося, що “На основі особливого закону радянського уряду, відмінити в районах суцільної колективізації стосовно індивідуальних селянських господарств дію законів про оренду землі і застосування найманої праці в сільському господарстві (розділи VII і VIII Загальних засад землекористування і землевпорядкування). Винятки з цього правила щодо середняцьких господарств повинні регулюватися райвиконкомом під керівництвом і контролем окрвиконкому” [21, арк. 4].

Таким чином, в цілому, радянське законодавство про оренду землі та найману працю у сільському господарстві, а надто його практичне застосування, передусім характеризувалося вульгарно-класовим підходом і носило переважно обмежувальний характер, насамперед, щодо господарств фермерського типу. Економічний, а невдовзі і адміністративно-політичний тиск на них особливо посилювався після XV з’їду ВКП(б) (грудень 1927 р.), який, як відомо, проголосив про курс на колективізацію сільського господарства. Здійснюючи тиск на заможні селянські господарства влада підривала їх економічну базу, а з іншого боку створювала умови, за яких

наймитам, які в них, до речі, зовсім не погано заробляли, не залишалося іншого виходу, як йти на фактично безоплатну роботу в колгоспи.

Застосування найманої робочої сили селянськими господарствами досягло максимуму у 1927 р., коли в сільському господарстві України було зайнято 984,7 тис. найманих робітників. Та вже у наступному році чисельність найманих робітників у одноосібних селянських господарствах внаслідок надзвичайних заходів держави різко зменшилося. А це, відповідно, привело до не менш суттєвого падіння обсягів виробництва продукції сільського господарства. Насамперед, це позначилося на зерновиробництві, яке й без того, в зв'язку із здійсненням індустріалізації, що об'єктивно підвищило потребу в зернових, як для задоволення внутрішніх потреб, так і для експорту, було розбалансоване.

Список використаних джерел

1. Кочергін С. Баланс робочої сили в сільському господарстві України (1923 – 1924 рр.) / Кочергін С. // Український агроном. – 1926. – № 11. – С. 8 – 17; Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106; Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / Гуревич М. – Х., 1927. – 191 с.; Данилов В. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / Данилов В. – М., 1977. – 318 с.; Кульчицький С. Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / Кульчицький С. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С. 43 – 55; Калініченко В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження / Калініченко В. – Х., 1997. – 400 с.; Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Ганжа О. – К., 2000. – 208 с.
2. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Ганжа О. – К., 2000. – 208 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2841. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських та лісових працівників. – Оп. 1, справа 20 (1927 р.). Протоколи пленумів ВУКа. – 125 арк.
4. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура и социальные отношения / Данилов В.П. – М., 1979. – 357 с.
5. Селянські бюджети України 1924/1925 господарського року // Статистика України. – Х., 1927. – № 115.
6. Доклад Народного Комиссара Земледелия IV съезду незаможных селян Украины // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия У.С.С.Р. – Харьков, 1924. – № 47 – 48. – С. 96 – 116.
7. Комітети Незаможних Селян 1920 – 1933. Збірник документів і матеріалів. – К., 1968. – 639 с.
8. Берлач А. Організаційно-правові проблеми становлення орендних земельних відносин в Україні: історія і сучасність / Берлач А. // Право України. – 1999. – № 2. – С. 27 – 32.

9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 489. Могилів-Подільський окрвиконком. – Оп. 1, спр.847. Матеріали з обстеження діяльності райвиконкомів, їх відділів і сільрад округи. – 3 жовтня 1925 – 4 серпня 1926 р. – 367 арк.
10. ДАВО. – Ф. Р – 39. Вінницький окрвиконком. – Оп. 1, спр. 176. Плани робіт, доповіді та відчити про землевпорядкування округи. – 16 листопада 1925 – 6 травня 1926 р. – 135 арк.
11. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – Х. – № 2 – 3. – 1928. – С. 24 – 34.
12. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Кульчицький С.В. – К., 1996. – 396 с.
13. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові Рад. – Х., 1929. – 228 с.
14. Історія селянства Української РСР: В 2-х томах. – Т. 2. / редколегія тому: Компанієць І.І. (гол. ред.), Ганжа І.Х., Слинько І.І. – К., 1967. – 534 с.
15. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х., 1930. – Випуск II.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20, спр. 1072. Організаційно-інструкторський відділ. Підвідділ інформаційний (13.06. – 10.11.1922). – 137 арк.
17. Кочергін С. Баланс робочої сили в сільському господарстві України (1923 – 1924 рр.) / Кочергін С. // Український агроном. – 1926. – № 11. – С. 8 – 17.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20, спр. 1073. Організаційно-інструкторський відділ. Підвідділ інформаційний (08.02. – 04.10.1922). – 91 арк.
19. Ганжа О.І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921 – 1923 рр. / Ганжа О.І. // Український історичний журнал (У.І.Ж). – 1987. – №5. – С. 109 – 117.
20. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х., 1930. – Випуск II. – 146 с.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20, спр. 1666. Загальний відділ (20.05. – 31.10. 1923). – 42 арк.
22. Троцкий Л. О наших задачах. Доклад на общегородском собрании парторганизации в г. Запорожье. 1 сентября 1925 г. / Троцкий Л. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1926. – С. 4.
23. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – М. : Издательство НКЮ РСФСР, 1926. – № 66. – С. 501.

References

1. Kocherhin S. Balans robochoyi syly v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny (1923 – 1924 rr.) / Kocherhin S. // Ukrayins'kyu ahronom. – 1926. – № 11. – S. 8 – 17; Kachynskyy V. Molodaya porosl' fermerstva v ukraynskoy stepy / Kachynskyy V. // Khozyaystvo Ukrainy. – 1925. – № 6. – S. 98 – 106; Hurevych M. Voprosy sovremennoho krest'yanskoho khazyaystva Ukrainy / Hurevych M.. – Kh., 1927. – 191 s.; Danylov V. Sovet-skaya dokolkhoznaya derevnya: naselenye,

- zemlepol'zovanye, khozyaystvo / Danylov V. – M., 1977. – 318 s.; Kul'chyts'kyy S. Sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok selyans'kykh hospodarstv URSS naperedodni masovoyi kolektyvizatsiyi / Kul'chyts'kyy S. // Istorychni doslidzhennya. Vitchyznyana istoriya. – 1982. – Vyp. 8. – S. 43 – 55; Kalinichenko V. Selyans'ke hospodarstvo Ukrayiny v period nepu. Istoryko-ekonomichne doslidzhennya / Kalinichenko V. – Kh., 1997. – 400 s.; Hanzha O. Ukrayins'ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917 – 1927 rr.) / Hanzha O. – K., 2000. – 208 s.
2. Hanzha O.I. Ukrayins'ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917 – 1927 rr.) / Hanzha O. – K., 2000. – 208 s.
 3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny (dali – TsDAVO Ukrayiny). – F. 2841. Vseukrayins'ka spilka sil's'kohospodars'kykh ta lisovykh pratsivnykiv. – Op. 1, sprava 20 (1927 r.). Protokoly plenumiv VUKa. – 125 ark.
 4. Danylov V.P. Sovet'skaya dokolkhoznaya derevnya: sotsyal'naya struktura y sotsyal'nye otnoshennya / Danylov V.P.. – M., 1979. – 357 s.
 5. Selyans'ki byudzhety Ukrayiny 1924/1925 hospodars'koho roku // Statystyka Ukrayiny. – Kh., 1927. – № 115.
 6. Doklad Narodnoho Komysara Zemledelya IV s'ezdu nezamozhnykh selyan Ukrayny // Byulleten' Narodnoho Komysaryata zemledelya U.S.S.R. – Khar'kov, 1924. – № 47 – 48. – S. 96 – 116.
 7. Komitety Nezamozhnykh Selyan 1920 – 1933. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – K., 1968. – 639 s.
 8. Berlach A. Orhanizatsiyno-pravovi problemy stanovlennya orendnykh zemel'nykh vidnosyn v Ukrayini: istoriya i suchasnist' / Berlach A. // Pravo Ukrayiny. – 1999. – № 2. – S. 27 – 32.
 9. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAVO). – F. R – 489. Mohyliv-Podil's'kyy okrvykonkom. – Op. 1, spr.847. Materialy z obstezhennya diyal'nosti rayvykonkomiv, yikh viddiliv i sil'rad okruhy. – 3 zhovtnya 1925 – 4 serpnia 1926 r. – 367 ark.
 10. DAVO. – F. R – 39. Vinnyts'kyy okrvykonkom. – Op. 1, spr. 176. Plany robit, dopovidi ta vidchyty pro zemlevporyadkuvannya okruhy. – 16 lystopada 1925 – 6 travnya 1926 r. – 135 ark.
 11. Visimnadtsyat' selyans'kykh byudzhativ z Cherkashchyny // Ukrayins'kyy ahronom. Zhurnal ahronomichnoyi sektsiyi VUK profspilky s.-h. ta lisovykh robitnykiv SRSR. – Kh. – № 2 – 3. – 1928. – S. 24 – 34.
 12. Kul'chyts'kyy S.V. Komunizm v Ukrayini: pershe desyatyrichchya (1919 – 1928) / Kul'chyts'kyy S.V. – K., 1996. – 396 s.
 13. Dva roky roboty uryadu USRR (1926/27 – 1927/28). Materialy do zvituv uryadu Odyadtsyatomu z"yizdovi Rad. – Kh., 1929. – 228 s.
 14. Istoriya selyanstva Ukrayins'koyi RSR: V 2-kh tomakh. – T. 2. / redkolehiya tomu: Kompaniyets' I.I. (hol. red.), Hanzha I.Kh., Slyn'ko I.I. – K., 1967. – 534 s.
 15. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostey pro sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – Kh., 1930. – Vypusk II.
 16. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (TsDAHO Ukrayiny). – F. 1. Tsentral'nyy komitet Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny. – Op. 20,

- spr. 1072. Orhanizatsiyno-instruktors'kyy viddil. Pidviddil informatsiynyy (13.06. – 10.11.1922). – 137 ark.
17. Kocherhin S. Balans robochoyi syly v sil's'komu hospodarstvi Ukrayiny (1923 – 1924 rr.) / Kocherhin S. // Ukrayins'kyy ahronom. – 1926. – № 11. – S. 8 – 17.
 18. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. Tsentral'nyy komitet Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny. – Op. 20, spr. 1073. Orhanizatsiyno-instruktors'kyy viddil. Pidviddil informatsiynyy (08.02. – 04.10.1922). – 91 ark.
 19. Hanzha O.I. Borot'ba z kurkul'stvom na Ukrayini v 1921 – 1923 rr. / Hanzha O.I. // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal (U.I.Zh). – 1987. – № 5. – S. 109 – 117.
 20. Zbirnyk statystychno-ekonomichnykh vidomostey pro sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny. – Kh., 1930. – Vypusk II. – 146 s.
 21. TsDAHO Ukrayiny. – F. 1. Tsentral'nyy komitet Komunistychnoyi partiyi Ukrayiny. – Op. 20, spr. 1666. Zahal'nyy viddil (20.05. – 31.10. 1923). – 42 ark.
 22. Trotskyy L. O nashykh zadachakh. Doklad na obshchehorodskom sobranyy partorhanyzatsyy v h. Zaporozh'e. 1 sentyabrya 1925 h. / Trotskyy L. – M. ; L. : Hos. yzd-vo, 1926. – S. 4.
 23. Sobraneye zakonov y rasporyazhenyy Raboche-krest'yans'koho pravytel'stva SSSR. – M. : Yzdatel'stvo NKYu RSFSR, 1926. – № 66. – S. 501.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2015 р.

В. Н. Лазуренко

Товарно-денежные отношения в украинском селе в советский доколхозный период

Раскрыты особенности товарно-денежных отношений в украинском селе в советский доколхозный период. Главное внимание акцентировано на использованные в крестьянских хозяйства Украины доколхозного периода наемного труда и аренды земли.

Ключевые слова: зажиточное крестьянство, кулачество, хозяйства фермерского типа, аренда земли, крестьянство, наемный труд, хозяйство.

V. Lazurenko

Commodity-money relations in the Ukrainian village of the period before soviet collective farms organising

The features of commodity-money relations in the Ukrainian village of the soviet period before collective farms creation are analyzed. The main attention is paid to the use of the wage labor, and lease of land in the Ukrainian farms of the period before collective farms creation.

Key words: well-to-do peasantry, the kulaks, business of a farming type, lease of land, peasantry, wage labor, economy.

О. О. Яшан

ОКУПАЦІЙНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ: СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

В статті аналізується соціокультурний аспект людського буття населення Центрального регіону України в тяжких умовах військового побуту під час нацистсько-фашистської окупації 1941–1944 рр.

На підставі проведеного дослідження зроблено висновки, що соціально-культурна політика, яку проводили окупанти на території України, була заздалегідь спеціально підготовлена, як якийсь тимчасовий пропагандистський трюк, тому не гарантувала людям жодних прав на отримання якісної освіти, медичну допомогу, культурне дозвілля тощо.

Ключові слова: окупація, освіта, релігія, медичні послуги, культурне життя.

Одним з головних чинників людського буття є соціокультурний аспект, оскільки безпосередньо впливає на формування ціннісних установок, світоглядної переорієнтації особистості та суспільної свідомості. В умовах окупації соціально-культурна сфера: релігія, медицина, дозвілля, освіта тощо, зазнала безумовно відчутних змін, однак продовжувала бути вагомою складовою повсякденного життя пересічного українця.

Метою даної статті є показати які зміни відбулись у соціально-культурній сфері під час окупації центральних областей України у 1941–1944 рр.

Важливою складовою буття українців традиційно була релігія, так як для більшості з них релігійні заповіді залишались важливішими за будь-які ідеологічні цінності. Повне припинення регулярної інформації про життя в країні з початком нацистсько-фашистської окупації та події на фронті загострили у людей потребу в розраді, відчутті хоч якоїсь єдності, в інформації, яку вони сподівались одержати в церкві. Виникла ситуація, за якої масштаби розповсюдження та інтенсивність прояву релігійності серед населення різко вирости. Нацисти, використовуючи релігійну свідомість українського населення, проголосили на початку окупації політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму», вважаючи, що така політика сприятиме зменшенню опозиційних настроїв серед українців. За визначенням українського історика О. Лисенка, це був своєрідний «релігійний ренесанс в Україні».

Здійснювалась досить гнучка церковна політика, яка активно використовувалась для потреб пропаганди, з метою протиставити себе владі рад в очах місцевого населення. Найлегший шлях до цього – подати себе рятівницею гнаної більшовиками церкви. У доповідній записці політуправління Південного фронту від 22 березня 1942 р. згадується про

видачу 8 л. горілки тим селянам, які здійснюватимуть хрещення своїх дітей [1, арк. 39-40]. У селах, де не було церковних споруд, «дітей хрестив батюшка вдома» [2]. Храми відвідувало не тільки місцеве населення, а й німці [3]. Окрім обряду хрещення, «брали шлюб у церкві» [4], святкували на селі також великі релігійні свята – Великдень, Різдво, «... бо з віри ніхто не виходив» [5]. Т.Х. Кузик, уродженка с. Головківка Чигиринського району Черкаської області, пригадує, що в селі розповідали «... нібито приснилось одній жінці Божа Матір, яка прикривала собою село. Ось тому жодна бомба не впала на Головківку» [6].

На початку окупації такі методи мали вплив на населення. Люди, «зневірівшись у політиках і диктаторах, ... шукали порятунку в релігії і це допомагало їм витримувати суворі випробування долі» [7,с.42]. Можна твердити, що релігії та церкві окупанти відводили роль суттєвого важеля впливу: від умиротворення цивільного населення на початку окупації до зміцнення «нового порядку» на загарбаній території.

Доступність якісних медичних послуг є ще однією складовою соціокультурної сфери. У довоєнний період на досліджуваній території функціонував досить значний медико-санітарний комплекс, основу якого складали лікувально-профілактичні та санітарно-гігієнічні заклади, в яких працювали кваліфіковані спеціалісти. Медико-санітарні інституції безкоштовно надавали потрібну медичну допомогу населенню та контролювали санітарний стан населених пунктів.

Політика німецької влади в галузі медичного забезпечення насамперед була зумовлена тим, що українське населення розглядалося як важливий трудовий ресурс. При районних управах було створено відділи охорони здоров'я, які організовували і контролювали діяльність медичних закладів, займалися кадровими питаннями в медичній сфері, розробляли і впроваджували санітарні заходи з лікування і профілактики захворювань, забезпечували медперсонал, кучерів і вартових медичних установ спецодягом [8,арк.149]. У всіх районах було введено обов'язкове медичне страхування населення. Застраховані особи мали право на безкоштовне лікування, крім того, хворий отримував 50% заробітної плати, починаючи з 4-го дня захворювання [9,арк.3]. Для інших категорій населення було запроваджено платне лікування згідно із затвердженими райуправами розцінками.

Така ситуація суттєво вплинула на доступність медичних послуг, оскільки більшість населення в містах і селах не мала змоги оплатити якісне лікування. Крім того, в лікарнях не вистачало ліків, а безкоштовна медична допомога надавалася виключно у невідкладних випадках [10,арк.1]. Тим самим німецька влада фактично позбавила населення медичного обслуговування, а це, в свою чергу, призвело до поширення захворювань: різноманітних інфекційних та дитячих захворювань, мала місце висока дитяча смертність [11]. Також причиною поширення хвороб стало знищення (закриття) більшості лікарень і аптек. Через руйнування лікувальних закладів і відсутність фахівців для більшості хворих була недоступна спеціалізована

медична допомога. Траплялися випадки, коли медичну допомогу населенню здійснювали німці, які квартирували в селах [12].

Так як не вистачало найнеобхідніших компонентів та обладнання для приготування в аптеках навіть простих ліків, люди лікувались «народними методами». «Ліки того часу – трави. Лікували безкоштовно. Бабки збирали, варили, пили самі і поїли людей», – пригадує П.І. Федченко з хутора Червона Звенигородського району Черкаської області [13]. У зв'язку із ліквідацією колгоспних пологових будинків, катастрофічним зменшенням їх у містах та скороченням кількості пологових ліжок у загальних лікарнях у період окупації рідкістю була госпіталізація породілль. Пологи, як правило приймали бабки-повитухи [14].

Ситуація що склалась в царині медицини, антисанітарні умови проживання населення різко негативно позначилися на стані здоров'я людей, які опинилися на окупованих територіях [15, арк.84].

Відбуваються зміни в освітньому процесі. Треба зазначити, що до 1942 р. було дозволено існування різних освітніх закладів. Так, у Черкаському районі Черкаської області було відкрито 46 шкіл, з них 10 – у Черкасах [16, арк. 1]. Шкільний процес знаходився під контролем окупаційної влади. З початку окупації гестапо у співпраці з місцевими органами управління проводили «кампанії на благонадійність» щодо педагогічного персоналу шкіл, вихователів дитячих садків, викладачів технікумів та вищих навчальних закладів, тому в школах не завжди вистачало вчителів. Щоб отримати місце вчителя, вихователя або викладача необхідно було заповнити анкету, написати автобіографію, заручитися підтримкою двох-трьох свідків, які підтверджували правдивість цих документів. Серед загальних питань про вік, стать, освіту, необхідно було вказати національність, приналежність до Комуністичної партії або інших політичних організацій, службу в Червоній армії. Відповідь на «обов'язкові» запитання впливала на остаточне рішення окупаційних органів. Особам, які переслідувались радянською владою або дезертирам, які виявили готовність до співпраці, надавалась можливість працювати в першу чергу. Комуністам і євреям працювати в школах суворо заборонялося.

Серед навчальних предметів були українська та німецька мова, література, математика, географія, стародавня історія, Закон Божий, ручна праця [17, арк.7]. Так як нових підручників не було, то вчилися за старими, яких також не скрізь вистачало. Директори шкіл мали своєчасно проводити «чистку» підручників, слідкувати за тим, щоб не проводилась комуністична пропаганда. Виходячи з того, що історія, географія й українська література повинні були викладатись по-новому, запроваджувались спеціальні курси для перепідготовки вчителів, які фінансувались місцевим бюджетом [18, арк. 2 зв., 12, 23]. Зошитів також не вистачало, тому подекуди замість зошитів використовували куски паперу. Писали, нерідко, пером, яке прив'язували до «ломачки».

Позитивними моментами у діяльності відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь. Учнів та студентів

знайомили з творами раніше заборонених письменників, виховувалась любов до рідного краю, повага до національних традицій, релігійних почуттів [18, арк. 2 зв., 13, 48-49]. Релігійне виховання розглядалося як «найголовніша зброя у боротьбі з комунізмом». У обов'язки класних наставників (кураторів) входило дбати про релігійне та моральне виховання студентів та учнів, спільне відвідування церкви тощо. Серед навчальних дисциплін було запроваджено ідеологічні курси, серед яких «Історія націонал-соціалістичної партії» – прямий аналог «Історії ВКП(б)», що викладалась за радянського режиму.

Навчання в українській початковій школі було обов'язковим, але, як свідчать документи, відвідування було погане. Серед причин низького відвідування були: відсутність одягу та взуття, неспроможність оплатити навчання, праця дітей. Було запроваджено систему штрафів батьків, діти яких пропускали заняття. Розмір штрафу залежав від кількості порушень: за перше порушення – від 50 до 200 крб., при повторному порушенні – 500 крб. чи примусова праця до двох тижнів. Крім штрафів, для батьків, діти яких не відвідували школу, було запроваджено тілесні покарання.

На початку 1942 р. всі школи та інші освітні заклади закрили. Усіх учнів старших 15 років, разом із вчителями, почали відправляти до Німеччини, тому що в плани окупантів не входило надання українцям, яких вони вважали неповноцінними, якісної освіти. На думку окупантів, для українців було досить лише елементарних знань. Їх ні в якому разі не слід допускати до розумової роботи. Подібні навички обов'язково призвели б до політичних роздумів, направлених проти окупантів, що було не в їх інтересах. Німецька влада дозволила залишити лише 4-річні «народні» школи, діяльність яких мала охопити дітей віком до 11 років. Рівень відвідування залишався низьким, до того ж умови навчання були погані, тому значну кількість таких шкіл поступово було закрито. Шкільні приміщення почали використовувати не за призначенням, або взагалі спалювали [19].

Потреба військового часу вимагала підготовки спеціалістів ряду професій здебільш технічного, медичного та сільськогосподарського профілю. Так, наприклад, із 10 листопада 1941 р. у м. Градизькому почав працювати створений на базі колишнього сільськогосподарського технікуму бухгалтерів, кооперативний технікум із 3-х річним терміном навчання [20]. 3 середини січня 1942 р. у Полтаві починають працювати спеціальні середні школи: сільськогосподарська, медична, фармацевтична [21]. 3 20 січня 1942 р. розпочав навчання Золотоніський сільськогосподарський технікум [22].

З ініціативи Черкаської районної управи було розпочато роботи по відновленню будівель Черкаського педінституту, які зазнали серйозних руйнувань під час боїв, та організації навчального процесу. Займалася цим група викладачів, відповідну допомогу надавала міська та районні управи, відділ освіти. У результаті проведеної роботи 27 жовтня 1941 р. у навчальному закладі відновилися заняття [23, арк. 4]. У складі інституту функціонувало два факультети: фізико-математичний та природничий. При

інституті було відкрито також учительську семінарію, яка мала чотири відділи: німецької мови, фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії (мовно-історичний). В інституті в цей час працювало тридцять викладачів. Для порівняння – в передвоєнний 1940-1941 навчальний рік, на 9 кафедрах працювало близько 100 викладачів. Станом на початок грудня 1941 р. загальна кількість студентів перевищувала 1460 осіб. Дирекція вважала інститут правонаступником того навчального закладу, що функціонував і до окупації, принаймні, випускникам видавались документи та довідки про завершення навчання та складені іспити за попередні роки. Навчальний заклад мав гуртожиток та домову церкву [23, арк. 1, 4, 8].

У лютому 1942 р. відбулося відкриття Вінницького медичного інституту, на церемонії відкриття якого були присутні державний радник рейху і керівник відділу охорони здоров'я генерального округу «Волинь і Поділля» Нойн, комісар м. Вінниці Маргенфельд. Перший випуск студентів Вінницького медичного інституту відбувся 21 вересня 1942 р., коли 84 студенти п'ятого курсу успішно склали державні іспити [24, с. 391].

З часом студентів в інститутах ставало все менше. Основною причиною цього була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини.

Внесла свої корективи окупація і в культурне життя українців. Так, доросле населення на початку окупації, за звичкою продовжувало відвідувати кінотеатри, але після того, як там почали проводитись облави «культпоходи» припинилися.

Полтава в роки окупації за активністю культурного життя мало нагадувала місто воєнного часу. Тут працювало два кінотеатри (в них демонструвалися німецькі фільми, окремі з них – з українським перекладом), театралізований ансамбль української пісні і танцю, дитячий театр (пізніше театр молоді) з балетною студією та хором, літня естрада в Петровському парку, театр-вар'єте відомого до революції 1917 р. циркового борця І. Шемякіна та інші установи культури, однак розраховані вони були переважно на обслуговування німецьких солдат і офіцерів.

1 жовтня 1941 р., тобто вже через тиждень після вступу німців до Полтави, відновив свою роботу Полтавський музично-драматичний театр. Першими його виставами були «Наталка-Полтавка» М.В. Лисенка і «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Директором театру офіційно вважався Юрій Сидорук, але його «шефом» і фактичним керівником був німецький унтер-офіцер, піаніст із Гамбурга Зігфريد Вольфер, який з українськими акторами поводився брутально, іноді вдаючись навіть до рукоприкладства. На початку 1943 р. в полтавському театрі працювало 285 осіб постійного складу, включаючи 75 хористів і 45 осіб оркестрантів. Такого чисельного колективу театр не мав ні до війни, ні після, проте театр все більше втрачав національне обличчя, так як основними глядачами в ньому були солдати і офіцери німецької армії та чиновники окупаційної адміністрації. Значна частина вистав відбувалася німецькою

мовою. Так, із 24 вистав оперети «Мадам Батерфляй», які відбулися протягом 1942 р., лише 5 проходили українською мовою [25, с. 214-215].

Київський оперний театр, окрім звичайного оперного репертуару, силами артистів театру давав концерти для населення, під час яких виконувались пісні й танці російської, української та західноєвропейської класики. З приходом у червні 1942 р. німецького інтенданта В. Брюкнера, відбулись зміни репертуару, було відмінено постановки російських опер, розпочалась робота над німецькими, тому всім артистам в обов'язковому порядку було запропоновано вивчати німецьку мову [26, арк. 18-19].

У Черкасах працював театр, який увібрив у себе, крім театральної трупи, джаз оркестр, дві капели (хорову ім. Лисенка і бандуристів), циркову бригаду. Його основним завданням було «...обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення», до репертуару входили твори українських і німецьких композиторів, народні твори [27, арк. 4].

У звіті за травень 1942 р. по Генеральній окрузі «Миколаїв» зазначалось, що в кожному районі існують гуртки художньої самодіяльності, а деінде професійні групи. Відбуваються музичні та хорові виступи. Всі дійства повинні були проходити українською мовою, ставляться тільки українські твори [15, арк. 71]. В Кіровограді працював Український драматичний театр ім. І.К. Тобілевича [28].

Виходила на території регіону, під контролем « нової влади » окупаційна преса, яка мала великий вплив на психологічний стан населення, тому що не зважаючи на те, що на шпальтах газет містилися різнопланова інформація: про демографічну ситуацію, про очікувану повінь, про ціни на важливі продукти, про розшук рідних, про церковне життя та про стан освіти, накази та розпорядження « нової влади » тощо, зміст інформації логічно підпорядковувався головній меті німецького окупаційного режиму. Саме тому газети підкреслено слухняно подавали суворо дозовану німецькими властями інформацію для населення, що стосувалось умов їх існування. Головним лейтмотивом була заборона і жорстоке покарання за порушення встановлених правил, які передбачали контроль над усіма сферами людського життя та діяльності.

Забути про війну, відсвяткувати свята та знаменні події, розраховатись за роботу українцям завжди допомагав продукт народного виробництва – самогон, проте німці вели постійну боротьбу з самогоноварінням, вимагаючи від населення негайно здати всі прилади та апарати для самогоноваріння. На осіб, які виробляли, продавали або купували самогон накладався штраф: за перший раз – 300 крб., за другий – 500 крб., за третій раз – відправлення до таборів, а за самогонний апарат передбачалось конфіскація всього майна [29, арк. 44]. Головна причина заборони й таких жорстких засобів покарання до самогонщиків полягала не в шкідливому впливі самогонна на здоров'я людини, а «...тому, що марно псується велика кількість зерна та інших продуктів, потрібних сільському господарству й німецькому війську» [29, арк. 40]. Проте, не зважаючи на заборону, населення продовжувало гнати самогон, основним продуктом, для виробництва якого, став буряк [12].

Під час війни люди продовжували закохуватись, одружуватись, народжувати дітей, розлучатись. З цього приводу була видана постанова Рейхскомісара України про тимчасові правила щодо одруження та розлучень [30, арк. 28]. Зокрема, серед причин розлучень вказувались наступні: безвісти зниклий чоловік, «нездатність жінки до шлюбних відносин», зрада чоловіка, безплідність жінки, невміння жінки господарювати, вороже ставлення до дитини від першого шлюбу.

Були випадки коли німецькі солдати залицялися до українських дівчат, проводжали їх до домівок. «Німці ходили навіть дівчат додому водили, з вечорниць» – пригадує Р.А. Тимченко [3]. Мали місце і більш інтимні стосунки, випадки вагітності жінок від німецьких солдат, та поодинокі факти одруження німецьких солдат із українськими дівчатами [31].

Отже, що стосується соціально-культурної політики, яку проводили окупанти на території України, то на нашу думку, це була заздалегідь спеціально підготовлена політика, розрахована на завоювання довіри з боку населення з метою припинення з його сторони ворожих актів по відношенню до окупантів, тобто як якийсь тимчасовий пропагандистський трюк. Серед найбільш гострих проблем окупаційного повсякдення були й соціально-культурні: неможливість отримати якісну освіту, медичну допомогу тощо. Населення швидко зрозуміло, що окупаційна політика була спрямована на його повну культурну деградацію. Таке становище поступово формувало у населення відчуття вигнанців у власній країні. Тому жити під таким психологічним пресом ставало все важче.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 873.
2. Спогади Гордієнко Ф.П. (1928 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області) – Рукопис, 2008 р. – Архів автора.
3. Спогади Тимченка Р.А. (1917 р.н., с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
4. Спогади Міщенко В.О. (1926 р.н., с. Мар'янівки Гайсинського району Вінницької області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
5. Спогади Косової Є.П. (1925 р.н., с. Ново-Животов, Вінницької області) – Рукопис, 2008 р. – Архів автора.
6. Спогади Кузик Т.Х. (1924 р.н., с. Головкивка Чигиринського району Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
7. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 1946 / О.Є. Лисенко. – К.: НАН України Інститут історії України, 1998. – 391 с.
8. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. р-55. – Оп. 1. – Спр.14.
9. Там само. – Ф. р-56. – Оп. 1. – Спр. 1.
10. Там само. – Ф. р-55. – Оп. 1. – Спр.1.
11. Спогади Розгон П.С і Разгон Г.М. (1924 р.н., 1932 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.

12. Спогади Полійчук Ю.Є. (1926 р.н., с. Нова Севастянівка Христинівського району Черкаської області) – Рукопис, 2008 р. – Архів автора.
13. Спогади Федченко П.І. (1931 р.н., хутір Червона Звенигородського району Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
14. Спогади Сокур І.А. (1915 р.н., с. Івахни Монастирищенського району Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
15. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 6.
16. ДАЧО. – Ф. р-57. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. р-2412. – Оп. 2. – Спр. 56.
18. Там само. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 64.
19. Спогади Кващука С.С. (1932 р.н., м. Монастирище Черкаської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.
20. Голос Полтавщини. – 1942 р. – 11 січня.
21. Голос Полтавщини. – 1942 р. – 15 січня.
22. Дніпрова хвиля. – 1942 – 5 лютого.
23. ДАЧО. – Ф. р-36. – Оп. 1. – Спр. 1.
24. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейскомісаріату „Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. [Монографія] / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
25. Ревегук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945) / В. Ревегук. – Полтава, 2004. – 288 с.
26. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. №31418 фп.
27. ДАЧО. – Ф. р-17. – Оп. 1. – Спр. 1.
28. Українські вісті. – 1942 р. – 24 січня.
29. ДАЧО. – Ф. р-60. – Оп. 1. – Спр. 1.
30. Державний архів Полтавської області. – Ф. р-2357. – Оп. 1. – Спр. 1.
31. Спогади Довгань В.Я. (1932 р.н., с. Троянка Голованіського району Кіровоградської області) – Рукопис, 2007 р. – Архів автора.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. – F. 1. – Op. 23. – Spr. 873.
2. Spohady Hordiyenko F.P. (1928 r.n., s. Sazonivka Orzhyts'koho rayonu Poltavs'koyi oblasti) – Rukopys, 2008 r. – Arkhiv avtora.
3. Spohady Tymchenka R.A. (1917 r.n., s. Mar"yanivka Haysyns'koho rayonu Vinnyts'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
4. Spohady Mishchenka V.O. (1926 r.n., s. Mar"yanivky Haysyns'koho rayonu Vinnyts'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
5. Spohady Kosovoyi Ye.P. (1925 r.n., s. Novo-Zhyvotov, Vinnyts'koyi oblasti) – Rukopys, 2008 r. – Arkhiv avtora.
6. Spohady Kuzyk T.Kh. (1924 r.n., s. Holovkivka Chyhyryns'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
7. Lysenko O.Ye. Tserkovne zhyttya v Ukrayini. 1943 1946 / O.Ye. Lysenko. – K.: NAN Ukrayiny Instytut istoriyi Ukrayiny, 1998. – 391 s.

8. Derzhavnyy arkhiv Cherkas'koyi oblasti (dali – DАChO). – F. r-55. – Op. 1. – Spr.14.
9. Tam samo. – F. r-56. – Op. 1. – Spr. 1.
10. Tam samo. – F. r-55. – Op. 1. – Spr.1.
11. Spohady Roz'hon P.S i Raz'hon H.M. (1924 r.n., 1932 r.n., s. Ivakhny Monastyryshchens'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
12. Spohady Poliychuk Yu.Ye. (1926 r.n., s. Nova Sevastyanivka Khrystynivs'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2008 r. – Arkhiv avtora.
13. Spohady Fedchenko P.I. (1931 r.n., khutir Chervona Zvenyhorods'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
14. Spohady Sokur I.A. (1915 r.n., s. Ivakhny Monastyryshchens'koho rayonu Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv Vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny – F. KMF-8. – Op. 1. – Spr. 6.
16. DАChO. – F. r-57. – Op. 1. – Spr. 2.
17. Derzhavnyy arkhiv Kyivivs'koyi oblasti (dali – DАKO). – F. r-2412. – Op. 2. – Spr 56.
18. Tam samo. – F. 2356. – Op. 6. – Spr. 64.
19. Spohady Kvashchuka S.S. (1932 r.n., m. Monastyryshche Cherkas'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.
20. Holos Poltavshchyny. – 1942 r. – 11 sichnya.
21. Holos Poltavshchyny. – 1942 r. – 15 sichnya.
22. Dniprova khvylya. – 1942 – 5 lyutoho.
23. DАChO. – F. r-36. – Op. 1. – Spr. 1.
24. Shaykan V.O. Kolaboratsionizm na terytoriyi reyskomisariatu „Ukrayina” i viys'kovoyi zony v roky Druhoyi svitovoyi viyny. [Monohrafiya] / V.O. Shaykan. – Kryvyy Rih: Mineral, 2005. – 451 s.
25. Revehuk V. Poltavshchyna v roky Druhoyi svitovoyi viyny (1939–1945) / V. Revehuk. – Poltava, 2004. – 288 s.
26. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny. – F. 6. – Spr. №31418 fp.
27. DАChO. – F. r-17. – Op. 1. – Spr.1.
28. Ukrayins'ki visti. – 1942 r. – 24 sichnya.
29. DАChO. – F. r-60. – Op. 1. – Spr.1.
30. Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti. – F. r-2357. – Op. 1. – Spr. 1.
31. Spohady Dovhan' V.Ya. (1932 r.n., s. Troyanka Holovanis'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti) – Rukopys, 2007 r. – Arkhiv avtora.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

О. А. Яшан

Оккупационная повседневность: социально-культурный аспект

В статье анализируется социокультурный аспект человеческого бытия населения Центрального региона Украины в тяжелых условиях военного быта во время нацистско-фашистской оккупации 1941-1944 гг.

На основании проведенного исследования сделаны выводы, что социально-культурная политика, которую проводили оккупанты на

территории Украины, была заранее специально подготовлена, как некий временный пропагандистский трюк, поэтому не гарантировала людям никаких прав на получение качественного образования, медицинской помощи, культурный досуг и т.д.

Ключевые слова: оккупация, образование, религия, медицинские услуги, культурная жизнь.

O. Yashan

Occupation everyday life: social and cultural aspects

In the article the socialcultural aspect of human life of population in the Central region of Ukraine is analyzed under trying conditions military way of life during Nazi-fascist occupations in 1941–1944.

Based on the research it was concluded that socio-cultural policy pursued by the occupiers in Ukraine was specially prepared in advance as a temporary propaganda stunt, because people did not guarantee any right to quality education, health care, cultural entertainment and more.

Keywords: occupation, education, religion, health care, culture.

УДК 94(477) 1991/2008

О. С. Худoley

СТАН ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1991-2008 рр.)

Проаналізована історіографія змін та перспектив пам'яткоохоронної справи незалежної України.

Ключові слова: пам'яткоохоронна справа, охорона, збереження, відновлення, реставрація, дослідження.

Україна заявила про свій європейський вибір одразу ж після того, як стала суверенною державою, і розпочала формування обов'язкових елементів демократичної системи, серед яких, зокрема, громадянське суспільство та верховенство права. Так як в Україні тільки почався процес розробки оптимальної концепції пам'яткоохоронних заходів, потрібно відзначити актуальність даного дослідження.

Метою даної публікації є висвітлення історіографії 1991-2008р. , щодо проблематики охорони культурної спадщини . Історіографія даного періоду є достатньо репрезентативною. Праці, в яких відображено основні питання пам'яткоохоронної справи України на сучасному етапі, можна розділити на два періоди: 1) роботи 1991-1999 рр.; і 2) роботи 2000-2008 рр. Поділ пов'язаний зі змінами в українському законодавстві, зокрема, з ухваленням основного закону в галузі збереження та охорони пам'яток – Закону України “Про охорону культурної спадщини” (у 2000 р.).

Напрацювання дослідників першого історіографічного періоду характеризуються здебільшого полемічністю, критичністю, тенденційністю. У другий період історична література (насамперед монографії і статті у фахових журналах) посиляється здебільшого на внутрішню законодавчу базу і пропонує вирішення тих чи інших питань у межах існуючого юридичного поля. Це, наслідок того, що законодавець став приділяти помітно більше, хоча й не достатньо, уваги цій галузі національно-культурного життя.

Серед робіт першого історіографічного періоду варто зазначити праці “Меценати – донори культури” В. Акуленка [1]., “Охорона пам’яток культури в Україні (1917-1991 рр.)” [1]. Автор одними з перших описав зрушення, які намітилися у пам’яткоохоронній галузі України напередодні і в перші кроки її незалежності.

У цей період вийшли праці Н. Логвин про фінансові проблеми реставраційних робіт [2], А. Серикова [3] Т. Геврик про охорону пам’яток у США [4], А. Серикова [3] зазначає необхідність відмовитися від “дідівських методів” у ставленні до старовини. Дослідники запропонували державним структурам ефективно використовувати наявні кошти і законодавчу базу задля вироблення чітких критеріїв збереження культурної спадщини України.

С. Заремба у своїх роботах “Пам’яткознавство України: історія і сучасність” [5], “Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність” [5], “Українське товариство охорони пам’яток історії та культури” [5], “Виникнення українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Перші кроки діяльності” [5] дав глибокий аналіз системі перетворень у пам’яткоохоронній справі України на перших етапах незалежності. Вчений окреслив коло проблем, які довелося долати працівникам цієї сфери. Водночас він відстоював необхідність введення нової галузі знань – “пам’яткознавства” – у науковий обіг. С. Заремба став фактично одним із перших науковців, які поставили проблеми збереження та охорони нерухомих пам’яток України на високий теоретико-методологічний рівень.

До цієї справи долучилися відомі вчені історії пам’яткоохоронної справи В. Горбик, Т. Бурдоносова, Г. Денисенко, П. Скрипник, С. Кот [6]. Дослідники з’ясували основні тенденції розвитку цієї галузі, її інституційну розбудову, законодавче забезпечення. Подекуди ними були згадані достатньо складні проблеми “історичної пам’яті” та їхній вплив на збереження і охорону нерухомих пам’яток в Україні.

О. Денисенко у статті “Деякі питання вивчення пам’яток науки і техніки” [7] окреслює окремі проблеми, які довелося долати пам’яткоохоронцям у зв’язку з тяжкою тоталітарною спадщиною в Україні. Автор говорить про складність перехідного періоду.

Важливе значення має історіографічний доробок В. Вечерського у розробці історичних та методологічних проблем пам’яткознавства й охорони культурного надбання України. У роботах 90-х рр. ХХ ст.[8] науковець концептуально й аргументовано відстоював необхідність зберегти всю культурну спадщину України як державотворчого потенціалу і фактично культурного коду нації.

Яскраво вираженою полемічністю відрізняються роботи О. Титової [9], Т. Трегубової [9], О. Шуби [9], Г. Міклашевського [9]. Вони, а також Б. Олійник [9], В. Гусаков [9], І. Дзюба [9], О. Пламеницька [9], В. Омельченко [9], Д. Остапенко [9] присвятили низку робіт обговоренню актуальних проблем збереження і реставрації культурної спадщини України у перші роки її державного суверенітету і незалежності. Автори акцентують увагу на “бездуховності”, яку фактично виплекав радянський режим у республіці, на питаннях відродження релігійної свідомості українців і їхнього шанобливого ставлення до сакральних пам’яток.

Питаннями історії пам’ятоохоронної справи займався в цей час О. Нестуля. У праці “Біля витоків державної системи охорони пам’яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)” [10] і “Доля церковної старовини в Україні 1917-1941” [10] дослідник подає цінні з погляду національних пріоритетів відомості про набуте і втрачене в роки боротьби за незалежну українську державу на початку ХХ ст. і в період утвердження радянського тоталітаризму.

Питанням археологічної роботи з архітектурними пам’ятками присвятили свої статті Г. Івакін і Г. Козубовський [11]. Правові аспекти охорони пам’яток висвітлила О. Грищенко [12]. Є. Піскова та Л. Федорова теоретичним аспектам проблеми охорони нерухомих пам’яток присвятили свою роботу [13].

Низкою статей репрезентуються різноманітні питання реставрації окремих пам’яток культурного надбання України: наприклад, собору Архістратига Михаїла у Києві [14].

Другий період у дослідженні змін та перспектив пам’ятоохоронної справи незалежної України – 2000-2007 рр. – позначився появою, по суті, якісно нового напрямку в історіографії збереження та охорони культурної спадщини. З’являється ряд робіт, написаних на досить високому науково-теоретичному рівні з практичними рекомендаціями пам’ятоохоронним інституціям та державним органам. Серед таких варто відзначити дослідження В. Акуленка: “На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади” [1], “Пам’ятка”, “пам’ятка історії та культури”, “культурна спадщина”, “культурна цінність” – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект)” [1], “Виникнення і розвиток міжнародної охорони культурних цінностей” [1], “Пакт Реріха – оберіг культурної спадщини народів” [1].

Критичний погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини запропонував В. Вечерський [8]. Він же дослідив утрачені об’єкти архітектурної спадщини України [8], розроблення генерального плану розвитку державного історико-культурного заповідника в м. Глухові [8]. У дослідженнях “Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам’ятоохоронних досліджень населених місць” [8], “Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України” [8], “Пам’ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення,

дослідження, фіксація” [8] В. Вечерський розглянув низку важливих питань охорони нерухомих пам’яток міської культури. Зокрема, порушив важливі проблеми не тільки виявлення і паспортизації нерухомих об’єктів, які потребують державної охорони, а й дієвої політики з боку місцевої влади.

Варто відзначити ряд робіт загального плану, в яких більшою або меншою мірою проблема збереження та охорони нерухомих пам’яток знайшла своє належне місце. Серед них “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)” П. Тронька [15], статті і монографії Л. Скорик [15], С. Макарчука [15], В. Литвина [15], Д. Лаврова, О. Марущака [15]. П. Тронько узагальнює досвід історичного краєзнавства у справі збереження, охорони та вивчення пам’яток старовини в Україні, робить достатньо справедливий висновок про нерозривний зв’язок роботи краєзнавців і пам’яткоохоронців, адже подекуди ці види роботи поєднуються в одних і тих самих людях. В. Литвин розкриває питання сучасного державотворення й окремі проблеми, які постають перед пам’яткоохоронною галуззю у зв’язку з ним.

На початку ХХІ ст. більш активне зацікавлення до пам’яткоохоронної справи в Україні мають юристи. Зокрема, у 2001 р. була захищена дисертація В. Максимова на тему “Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО” [16] і Т. Катаргіної “Розвиток системи збереження пам’яток історії та культури у Великобританії, США, Канаді (1960-1980 ті роки)” [17]. У цьому ж році Т. Курило видав цікаву аналітичну статтю “Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період” [18], в якій указав на основні здобутки і недоліки у роботі сучасного українського законодавця щодо забезпечення пам’яткоохоронних заходів у країні.

Водночас роботу над багатьма теоретичними та практичними аспектами пам’яткознавства продовжили знані у попередній історіографічний період дослідники. С. Заремба видав “Нариси з історії українського пам’яткознавства” [5], а в одному з номерів Праць центру пам’яткознавства НАНУ виклав теоретичні проблеми та історію цієї дисципліни [5].

На високому науковому рівні, підкріплені солідною джерельною та історіографічною базою, написані роботи В. Горбика, Г. Денисенко, Я. Верменич [6]. Ці вчені ґрунтовно дослідили історію пам’яткоохоронної справи в Україні, сформулювали основні проблеми збереження, охорони, дослідження і використання нерухомих пам’яток України на сучасному етапі.

М. Дьомін у роботі “Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам’яток культурної спадщини” [19], М. Жарких у статті “Досвід наповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання” [19], Л. Залізник у праці “Археологія України. Сучасний стан та перспективи” [19] також порушують актуальні питання організації пам’яткоохоронної справи на сучасному етапі.

У рамках другого історіографічного періоду широкою теоретичною базою та багатоаспектністю порушуваних проблем характеризуються такі

роботи, як “Палац гетьмана І. Мазепи в Батурині” В. Ленченка [20], Н.Б. Реброва та ін. Батурин: історія в пам’ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця”, на основі опрацювання широкого комплексу джерел, спираючись на результати власних дослідницьких розвідок і натурних обстежень, висвітлюється еволюція численних пам’яток Батурина – від давньоруської доби до часів Гетьманщини. [20], “Відтворення церкви Різдва Христового на Подолі у Києві” Ю. Лосицького [20], “Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві” О. Мельничука [20], “Археологічна спадщина – проблеми і специфіка дослідження, збереження та пропаганди” І. Михальчишина [20]. Дослідники вивчають перспективи і альтернативи збереження архітектурної та археологічної спадщини, наголошують на важливості реставраційної роботи і її належної організації.

У 2003 р. Л. Прибега вкотре порушив питання термінологічних визначень у пам’яткоохоронній методиці [21], а у 2004 р. – дослідив територіальну специфіку охорони об’єктів культурної спадщини [21]. У тому ж році відбулося 40 років із дня ухвалення Венеціанської хартії з питань охорони культурної спадщини, якій Л. Прибега, а також інші автори присвятили широкі статті з коментарями [21]. Ці роботи яскраво засвідчують, що в Україні дотримуються світових стандартів у галузі охорони пам’яток, глибоко вивчають міжнародний досвід.

Окремим проблемам збереження та охорони культурних пам’яток Української держави в різних регіонах у цей же час були присвячені роботи Я. Верменич [22], О. Титової [22], Н. Кузьмич [22], О. Аленич [22], О. Язвінська Ю. Серов. [22].

О. Манаєв, наприклад, чітко сформулював основні напрямки роботи з охорони культурної спадщини в Автономній Республіці Крим [22], О. Мельниченко подала аналіз пам’яткоохоронної роботи на Черкащині за перші п’ятнадцять років незалежності України [22], О. Петровський на прикладі Тернопільської області з’ясував нормативно-правові та організаційно-методичні засади становлення справи охорони пам’яток історії та культури в західних областях України в повоєнний час.

У 2008 році вийшла друком праця В. Вечерського “Гетьманські столиці України” [8], присвячена малодослідженому феномену української історії та культури – містам. Розповідь про ці міста дозволить спростувати чимало задованих стереотипів.

Майже всі ці дослідники дійшли висновку, що сучасним пам’яткоохоронцям дісталася тяжка спадщина радянської системи господарювання у галузі культури.

В цілому опрацьована історіографічна база дає підстави переконалися, що проблеми охорони нерухомих пам’яток України постійно турбують науковців і громадськість. Високий фаховий рівень у підходах до вирішення цих проблем, ґрунтовна теоретична підготовка і практична обізнаність авторів історичних розвідок на цю тему не викликають сумнівів.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. Меценати – донори культури // Старожитності. – 1992. – Ч.5. – С. 7. / Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні (1917-1991 рр.). – К.: Пам'ятки України, 1991. – 274 с. / Акуленко В. На перехресті закону і совісті: нариси, памфлети, спогади. – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 456 с. / Акуленко В. «Пам'ятка», «пам'ятка історії та культури», «культурна спадщина», «культурна цінність» – у міжнародному праві та законодавстві України (термінологічний аспект) // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 5. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2003. – С. 3-18. / Акуленко В. Виникнення і розвиток міжнародної охорони культурних цінностей // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 6. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2004. – С. 225-238. / Акуленко В., Мазур Л. Пакт Реріха – оберіг культурної спадщини народів // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали четвертої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВГДПУ, 2005. – С. 8-14.
2. Логвин Н. Реставраційний “вибір” і марнотратство злидаря // Пам'ятки України. – 1991. – Ч. 5. – С. 46-51.
3. Сериков А. Старовина без дідівських методів // Пам'ятки України. – 1991. – Ч.5. – С. 54-55.
4. Геврик Т. “Якби в Америці бачили !..” // Пам'ятки України. – 1991. – Ч.3. – С. 32-33. / Геврик Т. Охорона пам'яток в США // Пам'ятки України. – 1991. – Ч.3. – С. 34-41,47. / Геврик Т. Українські храми в Північній Америці // Пам'ятки України. – 1990/1991. – Ч.4/1. – С. 8-13.
5. Заремба С. Пам'ятокознавство України: історія і сучасність // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 1. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 1992. – С. 5-24. / Заремба С. Теоретичні проблеми та історія пам'ятокознавства // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 4. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2002. – С. 3-16. / Заремба С. Українське пам'ятокознавство: історія, теорія, сучасність. – К.: Логос, 1995. – 447 с. / Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: Іст. нарис. – К.: Логос, 1998. – 244 с. / Заремба С. Виникнення українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Перші кроки діяльності // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 1. – С. 14-20. / Заремба С. Нариси з історії українського пам'ятокознавства. – К.: Аранта, 2002. – 204 с.
6. Горбик В., Бурдоносова Т. Охорона історичних пам'яток у США, Великобританії і Канаді // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С. 121-130. / Горбик В., Денисенко Г., Скрипник П. Пам'ятки України: Проблеми збереження і дослідження: НАН України, Інститут історії України – К., 1994. – 42 с. / Горбик В. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження: НАН України, Інститут історії України – К., 1998. – 400 с. / Горбик В. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: (на матеріалах зводу пам'яток історії та культури України) НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – Ч.1. – 304 с. / Горбик В. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури: (на матеріалах зводу пам'яток історії та культури України) НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – Ч.1. – 304 с.; Кот С. Терміни “пам'ятка і пам'ятник” у пам'ятокознавстві // Праці центру пам'ятокознавства. Вип. 1. / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. – К., 1992. – С. 30-40.

7. Горбик В. Про підготовку багатотомного “Зводу пам’яток історії та культури України” // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. – 2002. – № 1-2. – С. 10-18. / Горбик В., Денисенко Г. Проблеми дослідження і збереження пам’яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – №2. – С. 133-145. / Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні: НАН України, Інститут історії України – К., 2003. – 516 с.
8. Денисенко О. Деякі питання вивчення пам’яток науки і техніки // Праці центру пам’ятокознавства. Вип. 1. / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1992. – С. 24-30.
9. Вечерський В. Реституція культурних цінностей // Пам’ятки України. – 1994. – Ч.1-2. – С. 2-9. / Вечерський В. Реставрація пам’яток архітектури // Пам’ятки України. – 1997. – Ч.1. – С. 10-14. / Вечерський В. Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини // Хроніка 2000. – 1998. – №27-28. – С. 590-601. / Вечерський В. Від редактора Державного реєстру національного культурного надбання // Пам’ятки України. – 1999. – № 2-3. – С. 1-2.
10. Титова О. Чи відтворювати національні святині? // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. – 1994. – № 2. – С. 55-62. /Шуба О. Церковні пам’ятки в контексті національної культури України: Матеріали круглого столу “Пам’ятки церковної культури: проблеми збереження та реставрації (м. Київ, 30 жовтня 1995 р.) // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. – 1995. – № 4. – С. 12-16. / Миклашевський Г. “Мій предок збудував храм Божий, а не відомчий архів!” // Пам’ятки України. – 1996. – Ч.3-4. – С. 128-129. /Олійник Б. Український фонд культури 1987-1997. Десять літ подвижництва. – К., 1997. – 146 с. / Гусаков В. Охорона архітектурно-містобудівної спадщини України // Пам’ятки України. – 1997. – Ч.1.– С. 7-9. / Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні // Пам’ятки України. – 1997. – Ч.2. – С. 16-29. /Пламеницька О Українська реставрація: Проблеми і перспективи розвитку // Пам’ятки України. – 1997. – Ч.1. – С. 15-18. / Омельченко В. Відроджуються, оживають Собор і Україна // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 4. – С. 102-104. / Остапенко Д. Українська культура на світовій арені // Пам’ятки України. – 1998. – Ч.3-4. – С. 138.
11. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам’яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994. – 239с. / Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941. – Ч.1.: 1917 – середина 20-х років. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 280 с.
12. Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996-1998 роках // Пам’ятки України. – 1999. – Ч.1. – С. 2-60. /Івакін Г. Археологічні дослідження Успенського собору у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.: Зб. наукових праць. – К., 1998. – С.78-79./Івакін Г., Козубовський Г. Дослідження Михайлівського Золотоверхого Собору в 1997 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998: Зб. наукових праць. – К., 1998. – С. 17-18.
13. Грищенко О. Культура в законі: стан та проблеми правового регулювання культури в Україні / Український центр культурних досліджень, Інститут культурної політики. – К., 1998. – 100 с. 352.

14. Піскова Є., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. – 1999. – №5. – С. 140-154.
15. Білецька О., Коренюк Ю., Семенов О., Стріленко Ю. Технологія виконання стінописів Михайлівського монастиря // Пам'ятки України. – 1999. – Ч.1. – С. 36-39. / Гащенко Л., Тимченко Т., Цитович В. Відтворення собору Архістратиґа Михаїла. / Погляд на нез'ясовані проблеми // Пам'ятки України. – 1999. – Ч.1. – С. 19-23. Тоцька І. Програма малювань інтер'єру Михайлівського собору // Пам'ятки України. – 1999. – Ч. 25-31. – С. 1.
16. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2000. – 125 с. / Скорик Л. Від архетипу до сучасного українського храму // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 89-91. / Макарчук С. Трансформація національних духовних цінностей України в умовах державної незалежності // Історія України. – 2001. – № 9. – С. 1-4. / Литвин В. На шляху державного самоствердження України 11 років незалежності – історія і сьогодення // Віче. – 2002. – №9. – С. 3-18. / Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 599 с. / Литвин В. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001 р.). – К: Альтернатива, 2001. – 704 с. / Лавров Д., Марущак О. Чи потрібні пам'ятники, якщо вони не можуть простояти і 100 років? // Історія України. – 2001. – № 1. – С. 6.
17. Максимов В.В. Правова охорона культурних цінностей у конвенціях ЮНЕСКО: Автореферат дисертації кандидата юридичних наук: 12.00.11. / Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 1997. – 16 с.
18. Катаргіна Т.І. Розвиток системи збереження пам'яток історії та культури у Великобританії, США, Канаді (1960-1980 ті роки): Автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01./ Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 21 с.
19. Курило Т. Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини України в сучасний період // Право України. – 2001. – № 3. – С. 108-110.
20. Дьомін М. Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 65-70./ Жарких М. Досвід наповнення бази даних Державного реєстру національного культурного надбання // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К.: Артєк, 2003. – С. 70-74./ Залізняк Л. Археологія України. Сучасний стан та перспективи // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 30-31.
21. Ленченко В. Палац гетьмана І. Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – 2003. – Ч.3. – С. 19-27./ Лосицький Ю. Відтворення церкви Різдва Христового на Подолі у Києві // Пам'ятки України. – 2003. – Ч. 4. – С. 63-73./ Мельничук О. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві // Пам'ятки України. – 2003. – Ч.3. – С. 12-17. / Михальчишин І. Археологічна спадщина – проблеми і специфіка дослідження, збереження та пропаганди // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2003. – № 1. – С. 84-87. / Реброва Н.Б. та ін. Батурин:

- історія в пам'ятках: Путівник Національного історикокультурного заповідника "Гетьманська столиця". - Ніжин:ТОВ "Видавництво "Аспект —Поліграф", 2008. — 112.
22. Прибега Л. 40 років на вартості культурних надбань людства // Відлуння Віків. – 2005. – № 1. – С. 3-4. / Прибега Л. Венеціанській хартії – 40 років // Відлуння Віків. – 2004. – № 2. – С. 3-4.
 23. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 21-38. / Титова О. Чи відтворювати національні святині? // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1994. – № 2. – С. 55-62. / Кузьмич Н.С. Чигиринщина в контексті археологічних пам'яток України // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 74-78. / Аленич О. Робота над "Зводом пам'яток історії та культури: Матеріали четвертої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВГДПУ України" по Сумській області // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини, 2005. – С. 233-235. / Манаєв О. Основні напрямки роботи з охорони культурної спадщини в Автономній Республіці Крим // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 225-229. / Мельниченко О. Пам'яткоохоронна робота на Черкащині в роки незалежності України (1991-2005 рр.) // Україна Соборна: Збірник наукових статей. – Вип. 4. – Т. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 236-240.

References

1. Akulenko V. Metsenaty – donory kul'tury // Starozhytnosti. – 1992. – Ch.5. – S. 7. /Akulenko V. Okhорona pam"yatok kul'tury v Ukrayini (1917-1991 rr.). – K.: Pam"yatyky Ukrayiny, 1991. – 274 s. /Akulenko V. Na perekhresti zakonu i sovisti: narysy, pamflety, spohady. – K.: Ukrayins'ka entsyklopediya, 2001. – 456 s. / Akulenko V. «Pam"yatka», «pam"yatka istoriyi ta kul'tury», «kul'turna spadshchyna», «kul'turna tsinnist'» – u mizhnarodnomu pravi ta zakonodavstvi Ukrayiny (terminolohichnyy aspekt) // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 5. / Tsentр pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 2003. – S. 3-18. / Akulenko V. Vynyknennya i rozvytok mizhnarodnoyi okhорony kul'turnykh tsinnostey // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 6. / Tsentр pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 2004. – S. 225-238. / Akulenko V., Mazur L. Pakt Rerikha – oberih kul'turnoyi spadshchyny narodiv // Zberezhennya istoryko-kul'turnykh nadban' Sivershchyny: Materialy chetvertoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Hlukhiv: RVVHDPU, 2005. – S. 8-14.
2. Lohvyn N. Restavratsiyyny "vybir" i marnotrat-stvo zlydarya // Pam"yatyky Ukrayiny. – 1991. – Ch. 5. – S. 46-51.
3. Serykov A. Starovyna bez didivs'kykh metodiv // Pam"yatyky Ukrayiny. – 1991. – Ch.5. – S. 54-55.
4. Hevryk T. "Yakby v Amerytsi bachyly !..” // Pam"yatyky Ukrayiny. – 1991. – Ch.3. – S. 32-33. / Hevryk T. Okhорona pam"yatok v SShA // Pam"yatyky Ukrayiny. – 1991. – Ch.3. – S. 34-41,47. / Hevryk T. Ukrayins'ki khramy v Pivnichniy Amerytsi // Pam"yatyky Ukrayiny. – 1990/1991. – Ch.4/1. – S. 8-13.
5. Zaremба S. Pam"yatkoznavstvo Ukrayiny: istoriya i suchasnist' // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 1. / Tsentр pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 1992. – S. 5-24. / Zaremба S. Teoretychni problemy ta istoriya

- pam"yatkoznavstva // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 4. / Tsentr pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 2002. – S. 3-16. / Zarembo S. Ukrayins'ke pam"yatkoznavstvo: istoriya, teoriya, suchasnist'. – K.: Lohos, 1995. – 447 s. / Zarembo S. Ukrayins'ke tovarystvo okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury: Ist. narys. – K.: Lohos, 1998. – 244 s. / Zarembo S. Vynyknennya ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. Pershi kroky diyal'nosti // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 1998. – № 1. – S. 14-20. / Zarembo S. Narysy z istoriyi ukrayins'koho pam"yatkoznavstva. – K.: Aranta, 2002. – 204 s.
6. Horbyk V., Burdonosova T. Okhorona istorychnykh pam"yatok u SShA, Velykobrytaniyi i Kanadi // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 1991. – №10. – S. 121-130. / Horbyk V., Denysenko H., Skrypnyk P. Pam"yatky Ukrayiny: Problemy zberezhennta i doslidzhennnta: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny – K., 1994. – 42 s. / Horbyk V. Istoryko-kul'turna spadshchyna Ukrayiny: problemy doslidzhennnta ta zberezhennta: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny – K., 1998. – 400 s. / Horbyk V. Aktual'ni pytannnta vyyavlennnta i doslidzhennnta pam"yatok istoriyi ta kul'tury: (na materialakh zvodu pam"yatok istoriyi ta kul'tury Ukrayiny) NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny. – K., 1999. – Ch.1. – 304 s. / Horbyk V. Aktual'ni pytannnta vyyavlennnta i doslidzhennnta pam"yatok istoriyi ta kul'tury: (na materialakh zvodu pam"yatok istoriyi ta kul'tury Ukrayiny) NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny. – K., 1999. – Ch.1. – 304 s.; Kot S. Terminy “pam"yatka i pam"yatnyk” u pam"yatkoznavstvi // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 1. / Tsentr pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 1992. – S. 30-40.
 7. Horbyk V. Pro pidhotovku bahatotomnoho “Zvodu pam"yatok istoriyi ta kul'tury Ukrayiny” // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 2002. – № 1-2. – S. 10-18. / Horbyk V., Denysenko H. Problemy doslidzhennnta i zberezhennta pam"yatok istoriyi ta kul'tury v Ukrayini // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – №2. – S. 133-145. / Vermenych Ya. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoyi rehionalistyky v Ukrayini: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny – K., 2003. – 516 s.
 8. Denysenko O. Deyaki pytannnta vyychennnta pam"yatok nauky i tekhniky // Pratsi tsentru pam"yatkoznavstva. Vyp. 1. / Tsentr pam"yatkoznavstva NAN Ukrayiny ta UTOPIK. – K., 1992. – S. 24-30.
 9. Vechers'kyy V. Restytutsiya kul'turnykh tsinnostey // Pam"yatky Ukrayiny. – 1994. – Ch.1-2. – S. 2-9. / Vechers'kyy V. Restavratsiya pam"yatok arkhitektury // Pam"yatky Ukrayiny. – 1997. – Ch.1. – S. 10-14. / Vechers'kyy V. Derzhavna polityka v sferi okhorony istorychno-kul'turnoyi spadshchyny // Khronika 2000. – 1998. – №27-28. – S. 590-601. / Vechers'kyy V. Vid redaktora Derzhavnoho reyestru natsional'noho kul'turnoho nadbannnta // Pam"yatky Ukrayiny. – 1999. – № 2-3. – S. 1-2.
 10. Tytova O. Chy vidtvoryuvaty natsional'ni svyatyni? // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 1994. – № 2. – S. 55-62. / Shuba O. Tserkovni pam"yatky v konteksti natsional'noyi kul'tury Ukrayiny: Materialy kruhloho stolu “Pam"yatky tserkovnoyi kul'tury: problemy zberezhennta ta restavratsiyi (m. Kyiv, 30 zhovtnya 1995 r.) // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 1995. – № 4. – S. 12-16. / Myklashevs'kyy H. “Miy predok zbuduvav khram Bozhyy, a ne vidomchyy arkhiv!” // Pam"yatky Ukrayiny. – 1996. – Ch.3-4. – S. 128-129. / Oliynyk B. Ukrayins'kyy fond kul'tury 1987-1997. Desyat' lit podvyzhnytstva. – K., 1997. – 146 s. / Husakov V. Okhorona

- arkhitekturno-mistobudivnoyi spadshchyny Ukrayiny // Pam'yatky Ukrayiny. – 1997. – Ch.1.– S. 7-9. / Dzyuba I. Problemy kul'tury v nezalezhniy Ukrayini // Pam'yatky Ukrayiny. – 1997. – Ch.2. – S. 16-29. /Plamenyts'ka O Ukrayins'ka restavratsiya: Problemy i perspektyvy rozvytku // Pam'yatky Ukrayiny. – 1997. – Ch.1. – S. 15-18. /Omel'chenko V. Vidrozhuyut'sya, ozhyvayut' Sobor i Ukrayina // Narodna tvorchist' ta etnohrafyya. – 1998. – № 4. – S. 102-104. / Ostapenko D. Ukrayins'ka kul'tura na svitoviy areni // Pam'yatky Ukrayiny. – 1998. – Ch.3-4. – S. 138.
11. Nestulya O. Bilya vytokiv derzhavnoyi systemy okhorony pam'yatok kul'tury v Ukrayini (doba Tsentral'noyi Rady, Het'manshchyny, Dyrektoriyi). – K.; Poltava, 1994. – 239s. / Nestulya O. Dolya tserkovnoyi starovyny v Ukrayini 1917-1941. – Ch.1.: 1917 – seredyna 20- rokiv. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 1995. – 280 s.
 12. Ivakin H. Arkheolohichne vyvchennya Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho monastyrya v 1996-1998 rokakh // Pam'yatky Ukrayiny. – 1999. – Ch.1. – S. 2-60. /Ivakin H. Arkheolohichni doslidzhennya Uspens'koho soboru u 1998 r. // Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 1997-1998 rr.: Zb. naukovykh prats'. – K., 1998. – S.78-79./Ivakin H., Kozubovs'kyi H. Doslidzhennya Mykhaylivs'koho Zolotoverkhoho Soboru v 1997 r. // Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 1997-1998: Zb. naukovykh prats'. – K., 1998. – S. 17-18.
 13. Hryshchenko O. Kul'tura v zakoni: stan ta problemy pravovoho rehulyuvannya kul'tury v Ukrayini / Ukrayins'kyi tsentr kul'turnykh doslidzen', Instytut kul'turnoyi polityky. – K., 1998. – 100 s. 352.
 14. Piskova Ye., Fedorova L. Nerukhomi pam'yatky istoriyi (teoretychni aspekty problemy) // Kyyivs'ka starovyna. – 1999. – №5. – S. 140-154.
 15. Bilets'ka O., Korenyuk Yu., Semenov O., Strilenko Yu. Tekhnolohiya vykonannya stinopysiv Mykhaylivs'koho monastyrya // Pam'yatky Ukrayiny. – 1999. – Ch.1. – S. 36-39. /Hashchenko L., Tymchenko T., Tsytovykh V. Vidtvorennya soboru Arkhistratyha Mykhayila. /Pohlyad na nez'yasovani problemy // Pam'yatky Ukrayiny. – 1999. – Ch.1. – S. 19-23. Tots'ka I. Prohrama malyuvan' inter'yeru Mykhaylivs'koho soboru // Pam'yatky Ukrayiny. – 1999. – Ch. 25-31.– S. 1.
 16. Tron'ko P. Istorychne krayeznavstvo: krok u nove tysyacholittya (dosvid, problemy, perspektyvy). – K.:NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, 2000. – 125 s. / Skoryk L. Vid arkhetypu do suchasnoho ukrayins'koho khramu // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam'yatok istoriyi ta kul'tury. – 2000. – № 1. – S. 89-91. / Makarchuk S. Transformatsiya natsional'nykh dukhovnykh tsinnostey Ukrayiny v umovakh derzhavnoyi nezalezhnosti // Istoriya Ukrayiny. – 2001. – № 9. – S. 1-4. / Lytvyn V. Na shlyakhu derzhavnogo samostverdzhennya Ukrayiny 11 rokiv nezalezhnosti – istoriya i s'ohodennya // Viche. – 2002. – №9. – S. 3-18. / Lytvyn V. Ukrayina: dosvid ta problemy derzhavotvorennya (90-ti roky KhKh st.). – K.: Naukova dumka, 2001. – 599 s. / Lytvyn V. Ukrayina: utverdzhennya nezalezhnoyi derzhavy (1991-2001 r.). – K: Al'ternatyva, 2001. – 704 s. /Lavrov D., Marushchak O. Chy potribni pam'yatnyky, yakshcho vony ne mozhut' prostoyaty i 100 rokiv? // Istoriya Ukrayiny. – 2001. – № 1. – S. 6.
 17. Maksymov V.V. Pravova okhorona kul'turnykh tsinnostey u konventsiyakh YuNESKO: Avtoreferat dysertatsiyi kandydata yurydychnykh nauk: 12.00.11. / Natsional'na akademiya nauk Ukrayiny Instytut derzhavy i prava im. V.M.Korets'koho – K., 1997. – 16 s.

18. Katarhina T.I. Rozvytok systemy zberezhennya pam"yatok istoriyi ta kul'tury u Velykobrytaniyi, SShA, Kanadi (1960-1980 ti roky): Avtoreferat dysertatsiyi kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01./ Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. – K., 2001. – 21 s.
19. Kurylo T. Stanovlennya ta rozvytok zakonodavstva pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny Ukrayiny v suchasnyy period // Pravo Ukrayiny. – 2001. – №3. – S. 108-110.
20. D'omin M. Pershocherhovi zakhody dlya vyyavlennya ta okhorony nerukhomykh pam"yatok kul'turnoyi spadshchyny // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 2003. – № 1. – S. 65-70./ Zharkyykh M. Dosvid napovnennya bazy danykh Derzhavnoho reyestru natsional'noho kul'turnoho nadbannya // Kul'turna spadshchyna Kyieva: doslidzhennya ta okhorona istorychnoho seredovyscha. – K.: Artek, 2003. – S. 70-74./ Zaliznyak L. Arkheolohiya Ukrayiny. Suchasnyy stan ta perspektyvy // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 2003. – № 1. – S. 30-31.
21. Lenchenko V. Palats het'mana I. Mazepy v Baturyni // Pam"yatky Ukrayiny. – 2003. – Ch.3. – S. 19-27./ Losyts'kyy Yu. Vidtvorennya tserkvy Rizdva Khrystovoho na Podoli u Kyievi // Pam"yatky Ukrayiny. – 2003. – Ch. 4. – S. 63-73./ Mel'nychuk O. Kontsepsiya nematerial'noyi kul'turnoyi spadshchyny. Formuvannya v mizhnarodnomu pravi // Pam"yatky Ukrayiny. – 2003. – Ch.3. – S. 12-17. / Mykhal'chyshyn I. Arkheolohichna spadshchyna – problemy i spetsyfika doslidzhennya, zberezhennya ta propahandy // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 2003. – № 1. – S. 84-87. / Rebrova N.B. ta in. Baturyn: istoriya v pam"yatkakh: Putivnyk Natsional'noho istorykokul'turnoho zapovidnyka “Het'mans'ka stolytsya”. - Nizhyn:TOV “Vydavnytstvo “Aspekt — Polihraf”, 2008. — 112.
22. Prybyeha L. 40 rokiv na vartosti kul'turnykh nadban' lyudstva // Vidlunnya Vikiv. – 2005. – № 1. – S. 3-4. / Prybyeha L. Venetsians'kiy khartiyyi – 40 rokiv // Vidlunnya Vikiv. – 2004. – № 2. – S. 3-4.
23. Vermynych Ya. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoyi urbanistyky // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – №3. – S. 21-38. / Tytova O. Chy vidtvoryuvat natsional'ni svyatyini? // Visnyk Ukrayins'koho tovarystva okhorony pam"yatok istoriyi ta kul'tury. – 1994. – № 2. – S. 55-62. / Kuz'mych N.S. Chyhyrynshchyna v konteksti arkheolohichnykh pam"yatok Ukrayiny // Cherkashchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny. – Cherkasy: Vash Dim, 2004. – S. 74-78. / Alenych O. Robota nad “Zvodom pam"yatok istoriyi ta kul'tury: Materialy chetvertoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Hlukhiv: RVVHDPU Ukrayiny” po Sums'kiy oblasti // Zberezhennya istoryko-kul'turnykh nadban' Sivershchyny, 2005. – S. 233-235. / Manayev O. Osnovni napryamky roboty z okhorony kul'turnoyi spadshchyny v Avtonomniy Respublitsi Krym // Ukrayina Soborna: Zbirnyk naukovykh statey. – Vyp. 4. – T. 2. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2006. – S. 225-229. / Mel'nychenko O. Pam"yatkokhoronna robota na Cherkashchyni v roky nezalezhnosti Ukrayiny (1991-2005 rr.) // Ukrayina Soborna: Zbirnyk naukovykh statey. – Vyp. 4. – T. 2. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2006. – S. 236-240.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

О. С. Худолей

**Состояние памятноохранительного дела независимой Украины:
историография проблемы (1991-2008 гг.)**

Проанализирована историография изменений и перспектив памятноохранительного дела независимой Украины с 1991 по 2008 гг.

Ключевые слова: памятноохранительное дело, защита, сохранение, восстановление, реставрация, исследование.

О. Hudoliy

Changes and prospects of field of national sight' protection business of independent Ukraine: historiography of problem (1991-2008)

The state of the historiography of the study of change and prospects national sight' protection business case in modern Ukraine. The basic problem of the protection, conservation, research and utilization of immovable monuments of Ukraine today.

Thoroughly researched historiography national sight' protection business case in modern Ukraine, formulated main problems of preservation, conservation, research and utilization of immovable monuments of Ukraine today.

Historiographical analysis of scientific literature devoted national sight' protection business case at present indicates the actualization of various aspects of this problem. In fact, researchers have found that modern national sight' protection business case in herited a heavy legacy of the Soviet economic system in the field of cultural heritage. So historiography the period under study is sufficiently representative and complete in many aspects of conservation and protection of cultural heritage.

Keywords: transformation, change, national immobile sights, saving, protection, restoration, research.

УДК 37.07:005.3+371.1 «XIX»

В. І. Милько

**НАВЧАЛЬНІ ОКРУГИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: УПРАВЛІННЯ
ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ІНСПЕКТОРСЬКИЙ НАГЛЯД
(1861–1866 рр.)**

Проаналізовано нормативно-законодавчу базу, що регулювала особливості функціонування системи управління навчальними округами Російської імперії у 1861–1866 рр. Основну увагу акцентовано на повноваженнях попечителів округів, а також на окремих аспектах освітньої політики Міністерства народної освіти у вказаний період. Простежено особливості адміністративного та інспекторського нагляду за учнями і студентами.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

Актуальні завдання щодо підвищення якості і конкурентоспроможності вітчизняної освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, а також прискорення інтеграції України у міжнародний освітній простір, які задекларовані в чинних урядових програмах та стратегіях розвитку, мають виконуватися не лише з огляду на необхідність реформування змісту навчально-виховного процесу, а й безпосередньо системи управління. Відтак, суттєві кроки здійснюються у напрямку децентралізації міністерської вертикалі та, відповідно, розширення повноважень навчальних закладів, перш за все, у сфері вищої освіти. Однак, разом із використанням передового світового досвіду важливу увагу слід приділяти й вітчизняному контексту, зокрема, усуненню потенційних суперечностей між нововведеннями та традиційним культурно-ментальним середовищем. На нашу думку, нівелювати в деякій мірі цю загрозу може проведення порівняльно-історичного аналізу попередніх практик, зокрема, періоду функціонування навчальних округів в Російській імперії.

Вибір запропонованих хронологічних меж дослідження обумовлений як характерними структурно-функціональними змінами в системі управління навчальними округами протягом вказаного періоду, так і безпосередньо відомчими кадровими перестановками (призначення 28 червня 1861 р. Ю. Путятіна міністром народної освіти). У рамках предмету дослідження умовною нижньою межею може слугувати і затвердження «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів» (20 березня 1860 р. (тут і далі дати – за ст. ст.)), яке розширило кадровий склад та повноваження вказаних колегіальних органів підвищивши рівень координації між регіональними та місцевими педагогічними кадрами у питаннях організації навчально-виховного процесу, контролю фінансових витрат та ін. Важливість цього нормативного акту в контексті заявленої проблематики визначається, на нашу думку, його значенням як одного із перших проявів поступової зміни міністерського курсу в напрямку демократизації державної системи управління освітою [1, с. 23]. Верхня хронологічна межа, 1866 р., також пов'язана із кадровими змінами, зокрема, відставкою О. Головніна з посади міністра народної освіти. Варто вказати, що обрана нами тематика не передбачає детального (і вже досить вивченого) процесу реформування освіти. Відповідні реформи є лише частково об'єктом дослідження, перш за все, у частині зміни системи управління навчальними округами та адміністративно-інспекторського нагляду в рамках тогочасного контролю за учнями/студентами та педагогічними кадрами.

Дослідження заявленої проблеми слід органічно поєднувати з предметною характеристикою політики керівників профільного міністерства протягом 1861–1866 рр. Так, нетривалий період з червня по грудень 1861 р. посаду міністра народної освіти займав граф Ю.Ф. Путятін, який змінив Є.П. Ковалевського (очолював відомство у 1858–1861 рр.). Останній, був безпосередньо знайомий із специфікою регіонального управління освітою, оскільки у 1856–1858 рр. очолював Московський навчальний округ. Саме з Є. Ковалевським були пов'язані ряд демократичних заходів серед яких і

прийняття вже згадуваного «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів». Втім, поєднання спроб міністра лібералізувати систему вищої освіти шляхом розширення автономії вузів та започаткувати створення студентської корпорації з такими наростаючими внутрішньополітичними тенденціями кінця 1850-х рр. як критика преси та студентські безлади, спричинили його відставку, загальмувавши на декілька років процес реформування галузі.

Важливо підкреслити, що новий керівник відомства Ю. Путятін, будучи кадровим військовим та дипломатом, не мав ніякого досвіду управлінської діяльності в освітній сфері. Його єдиним досягненням можна вважати видання праці «Проект перебудови морських навчальних закладів, із створенням нової гімназії» (СПб., 1860). Натомість декілька мандрівок до Японії та виконання там дипломатичних функцій наштовхнули Ю. Путятіна на ідею про необхідність запровадження обов'язкового вивчення японської мови в університетах. З огляду на вищевказане, його роль міністра, по суті, зводилася лише до виконання завдання щодо посилення контролю та дисципліни серед вихованців навчальних закладів. Так, значний суспільний резонанс отримав циркуляр від 21 липня 1861 р., яким були заборонені будь-які студентські зібрання та передача пояснень студентів керівництву за допомогою спеціальних депутатів. Серед іншого – дозвіл на звільнення від плати за навчання не більше двох студентів від кожної губернії навчального округу. Очевидно, що обмеження цієї пільги вплинуло, перш за все, на незаможних студентів, закривши таким чином доступ до університету для «студентського пролетаріату» – найбільш опозиційної до уряду групи молоді [2, с. 23]. Загалом, всі положення вказаного циркуляру спрямовувалися лише на обмеження свободи та посилення контролю за поведінкою вихованців вузів. Чітке уявлення про мотивацію такої політики Ю. Путятіна можна сформулювати на основі його повідомлення шефу жандармів В. Долгорукову, де він вказував: «З деякого часу студенти під впливом деяких професорів стали дивитися на університети не як на навчальні заклади для вищої освіти, але як на установи, в яких повинні розроблятися ідеї про краще управління державою, а на себе самих – як на діячів, покликаних грати роль в політичному існуванні Росії» [3, с. 266]. Втім, жорсткі адміністративні заходи, які здавалися міністру єдиним способом вирішення проблеми, не дали очікуваного результату. Для порівняння: ще у 1859 р. попечитель Київського навчального округу, відомий хірург та анатом М. Пирогов у мотивованій доповіді міністру Є. Ковалевському з приводу розробки можливих заходів для припинення студентських безладів пропонував два інших варіанти: 1) організація та зміцнення студентської корпорації; 2) надання університетам винятково наукового характеру та звільнення їх від будь-якої відповідальності за поведінку вихованців [4, с. 363].

Дуже швидко для всіх стала очевидною некомпетентність Ю. Путятіна як міністра народної освіти, що у поєднанні з його нездатністю знайти спільну мову з студентством, незадоволення якого вилилося у тривалі масові акції (їх розмах був настільки масштабним, що 20 грудня 1861 р. було

закрито університет у Петербурзі), обумовило відставку вже через півроку після призначення [5, стб. 691–694]. Аналіз «Журналу Міністерства народної освіти», офіційних збірників постанов та розпоряджень по відомству засвідчують відсутність жодних суттєвих заходів та змін за період червня-грудня 1861 р. (окрім згаданого «поліційного» циркуляру 21 липня).

Характерно, що термін перебування Ю. Путятіна на посаді став найкоротшим в історії міністерства 1802–1917 рр. Максимально наблизитися до цього «рекорду» вдалося лише І.І. Толстому, який очолював відомство у період революційних подій жовтня 1905 – квітня 1906 рр. Натомість відставка М.К. Кульчицького після двох місяців роботи наприкінці лютого 1917 р. виходить за рамки наведеного порівняння, оскільки пов'язана із відомими подіями загальноімперського масштабу.

Наступник Ю. Путятіна на посаді міністра народної освіти, О.В. Головнін мав значно більше досвіду роботи в освітній галузі. Ще у 1840–1843 рр. він працював у канцелярії імператриці по управлінню «жіночими та богоугодними закладами», а 1859 р. (до цього тривалий час працював в Міністерстві внутрішніх справ та морському відомстві) був призначений членом Головного правління училищ. Наприкінці 1861 р. О. Головнін став управляючим освітнього відомства, а 6 грудня 1862 р. остаточно очолив його. Цікаво, що сучасники досить неоднозначно сприйняли це призначення та по-різному оцінювали управлінські здібності нового члена Комітету міністрів: від констатації швидкості та якості ведення ним поточних справ (співробітник Головного управління цензури О. Нікітенко) до скептицизму щодо здатності «його кабінетного самовдоволеного розуму пристосуватися до епохи швидких рухів та переворотів» (міністр внутрішніх справ П. Валуєв) [6, с. 19]. Очевидно, що об'єктивна картина в даному випадку може бути сформована лише на основі детального аналізу практичної діяльності О. Головніна на посаді міністра. Однак, вже з огляду на те, що за менш, ніж 4,5 років йому вдалося суттєво змінити систему вищої (університетський Устав 1863 р.) та середньої освіти (гімназійний Устав 1864 р.) і посприяти проведенню земської реформи 1864 р., яка започаткувала створення нового типу початкових навчальних закладів (земських шкіл), цитоване твердження П. Валуєва слід вважати необґрунтованим. Насправді ж, більш об'єктивним є наступний висновок сучасної дослідниці О. Стафьорової: «Прийнявши міністерство, що знаходилося у кризовому стані, Головнін зумів швидко і точно визначити головні напрями перетворень. Йому вдалося зрушити справу реформ з мертвої точки в довести їх до кінця у значній мірі тому, що він залучив до роботи над ними наукову та педагогічну громадськість, встановив з нею відносно міцні контакти...» [7, с. 485].

Освітня політика О. Головніна, у контексті нашого дослідження управління навчальними округами, була відзначена протилежними тенденціями: розширенням та, разом з тим, скороченням повноважень попечителів. Попри це, абсолютна більшість змін та нововведень були органічними складовими єдиного міністерського курсу, спрямованого на

децентралізацію та дебіюрократизацію системи освіти. Підтвердження цього ми знаходимо у промові О. Головніна в Державній раді під час представлення нового проекту закону «Створення Міністерства народної освіти», де чітко задекларовано наступні принципи реформування управління відомством: «1) *посилення влади* [тут і далі курсив – доповідача] місцевих установ в губерніях і тим самим розосередження управління, наскільки це потрібно для успішного ходу справ; 2) *правильний розподіл справ* між різними установами міністерства у Петербурзі, згідно із значенням кожної з них; 3) *скорочення та спрощення діловодства* у всьому міністерстві, як в результаті розосередження управління та правильного розподілу справ, так і у зв'язку з відміною багатьох шкідливих обрядів та формальностей; 4) *зменшення особового складу* службовців, з огляду на зменшення письмової роботи; 5) *збільшення окладів*, як результат зменшення кількості службовців» [8, стб. 899].

Саме дотримання перелічених пунктів лягло в основу освітньої політики нового міністра. Вже першим розпорядженням після призначення він зобов'язав попечителів надсилати пропозиції щодо розширення їх повноважень у справах, які слід вирішувати на місцях, без участі міністерства [9, стб. 453]. Це свідчить про те, що ініціативи О. Головніна ґрунтувалися на рекомендаціях регіональних чиновників, з урахуванням фактичного стану справ. Результат був досить швидким, адже вже 9 червня 1862 р. вийшло розпорядження «Про розширення влади попечителів навчальних округів». Документ, хоч і включав 58 статей (з розподілом по округам), однак мова йшла переважно про другорядні напрямки роботи: дозвіл на суміщення посад, затвердження розподілу предметів по класах, дозвіл оренди приміщень для навчальних закладів, прийняття рішення про залишення на службі чиновників після 25-ти річної вислуги та ін. [10, стб. 493–499]. Єдиною метою всіх нововведень була дебіюрократизація системи управління освітою.

Загалом, розширення повноважень попечителів навчальних округів у 1861–1866 рр. охопило і ряд їх інших обов'язків: адміністративних, фінансових та кадрових. Так, 24 липня 1862 р. було затверджено указ, який зобов'язав вказаних посадовців «спостерігати [тобто, контролювати – М.В.] за рухом ввірених Міністерству народної освіти капіталів..., під особисту їх відповідальність...» [11, с. 723]. До цього була чинною (з 1860 р.) бюрократична норма про обов'язкову щомісячну звітність установ безпосередньо Департаменту народної освіти. Нововведення не лише розвантажило роботу центрального відомства та місцевих навчальних закладів, а й у деякій мірі сприяло стабілізації фінансового становища міністерства. Втім, ця зміна була частиною, перш за все, частиною процесу реформування Департаменту народної освіти, зменшення письмової роботи його чиновників, скорочення їх кадрового складу та збільшення рівня зарплат.

Подібно до цього, виключно з мотивів скорочення термінів розгляду різноманітних справ та прискорення службової переписки, було прийнято

черговий указ від 11 вересня 1862 р. Відповідно до цього попечителі навчальних округів або особи, що виконували їх обов'язки отримали повноваження щодо:

- надання дозволу, згідно з ухвалою Рад університетів, залишати казеннокоштных студентів на другий рік навчання на тому ж курсі, скасовувати їм казенне утримання з відшкодування вже витрачених коштів; залишати на педагогічних курсах більше двох років (відповідно до ухвали Педагогічних рад); виключати з Демидівського ліцею (Ярославська губ.) безнадійних студентів (за поданням Ради ліцею);

- надання дозволу на прийом учнів до гімназій вище четвертого класу у випадку успішного складання іспиту;

- надання дозволу на використання у навчальному процесі в середніх та нижчих навчальних закладах посібників, схвалених Попечительськими радами;

- відміни по Дерптському університету подань у міністерство протоколів іспитів та дисертацій на здобуття ступеню кандидата наук [12, с. 69–70].

Таке, здавалося б, незначне розширення прав попечителів обумовило внесення змін до цілого ряду чинних нормативно-законодавчих актів, а саме: Статуту Демидівського ліцею, університетського Статуту, Положення про педагогічні курси, Статуту навчальних закладів, Положення Дерптського університету.

«Антибюрократичне» спрямування мав і указ від 7 листопада 1863 р., що скасовував норму 1860 р. про обов'язкове подання в Міністерство народної освіти виписок із протоколів засідань Рад при попечителях навчальних округів [13, с. 182].

У роки міністерства О. Головніна мало місце також суттєве розширення кадрових та фінансових функцій попечителів навчальних округів, однак вже на рівні нижчої та середньої освіти. Зокрема, відповідно до указу 24 червня 1863 р. їм були надані широкі права щодо:

- призначення, переміщення та звільнення підвідомчих чиновників до VII класу включно;

- призначення у гімназії та повітові училища понадштатних вчителів (із подальшим інформуванням міністерства у випадку виплати їм жалування);

- призначення в попечительські канцелярії понадштатних чиновників, без надання їм пенсійних прав (із виплатою жалування за наявності власних коштів);

- надання відпустки (до 4-міс.) для усіх підвідомчих чиновників;

- тимчасового (не більше 6 міс.) заміщення некваліфікованими чиновниками вакантних цивільних посад (бухгалтерських, писарських та ін.) при навчальних закладах;

- призначення на службу осіб з оподаткованих станів (зміну їх статуту необхідно було узгоджувати з казенними палатами) та іноземців, із дотриманням встановлених для цього правил та умов;

– видачі професорам та викладачам, за поданням Рад навчальних закладів, винагороди за читання лекцій по вакантній кафедрі;

– надання навчальним закладам дозволу на витрачання їх власних коштів (наприклад, зібраних за навчання) у наступних розмірах:

а) до 1000 руб. одноразово на потреби установ – оренда приміщень, купівля книг та навчального інвентарю, будівельні роботи, видання літератури, внутрішні відрядження професорів, покриття витрат чиновників на роз'їзди, квартирні витрати;

б) до 300 руб. на одну особу – винагорода вчителям за рахунок коштів, отриманих від оплати за навчання;

в) до 300 руб. на одну особу – матеріальна допомога чиновникам з огляду на поважні причини (зміна посади, хвороба, пожежа та ін.);

– надання директорам та інспекторам гімназій дозволу виконувати обов'язки вакантних вчителів (не довше півроку);

– надання дозволу на призначення, за поданням училищного керівництва, «особливих лікарів» при гімназіях та повітових училищах без виплати їм жалування, однак із наданням прав, якими користувалися медичні чиновники, що перебували на державній службі;

– надання дозволу на призначення при гімназіях та дворянських інститутах наглядачів за рахунок власних коштів навчальних закладів;

– надання дозволу на введення в нижчих та середніх навчальних закладах, за поданням попечительських рад, додаткових курсів («відповідно до місцевих потреб») із покриттям всіх витрат за кошти закладу [14, с. 670–672].

Подання повного переліку нових повноважень попечителів навчальних округів є особливо важливим, оскільки демонструє масштаби реформаційних змін в рамках надання регіональним чиновникам ряду управлінських прав в освітній сфері. Характерно, що всі ці повноваження не поширювалися на університети (відповідно до міністерського розпорядження від 9 березня 1864 р.). На наступний день після затвердження вказаного указу, 25 червня 1863 р., попечителям було надано право давати дозвіл на читання публічних лекцій та проведення літературних читань, щоправда, узгоджуючи це з губернаторами [15, стб. 1033].

Слід зауважити, що такий курс центрального відомства хоч і відповідав суттєво тогочасній загальноімперській тенденції до модернізації всіх сфер життя, цілком належав до особистих заслуг О. Головніна.

У сфері початкової освіти попечителі отримали додаткові повноваження після затвердженням 14 липня 1864 р. «Положення про початкові народні училища». Серед іншого, у документі вказувалося на їх обов'язок щодо призначення членів повітового училищної ради від Міністерства народної освіти та право бути присутнім на засіданні губернської училищної ради [16, стб. 1230–1231]. Натомість новий «Статут гімназій та прогімназій» (від 19 листопада 1864 р.) визначав наступні основні кадрові та управлінські повноваження попечителів: призначення директорів (із обов'язковим затвердженням міністерством) та інспекторів вказаних

закладів, затвердження на посаді вчителів на інших посадових осіб, присутність при атестації педагогічних кадрів, надання директору дозволу на ведення викладацької діяльності та ін. [17, стб. 1303–1305].

Всі вказані випадки розширення повноважень попечителів навчальних округів періоду 1861–1866 рр. відносяться винятково до виконання ними посадових обов'язків (загалом мова йде про 36 розрядів справ). Разом з тим, окремо варто згадати ініціативу О. Головніна щодо покращення особистого матеріального становища вказаних чиновників. Зокрема, 26 квітня 1863 р. була затверджена його записка про надання попечителям пенсійних прав, якими користувалися особи, що займали у відомстві навчальні посади. Ця норма поширювалася на тих посадовців, які до відповідного призначення прослужили не менше 10 років на вчених та навчальних посадах в установах Міністерства народної освіти. Іншими словами, окрім заробітної плати вони мали право отримувати й пенсію за попередню вислугу в розмірі 2 тис. руб. Для порівняння, станом на 1863 р. оклади попечителів були наступними: Санкт-Петербурзького, Московського, Харківського, Віленського – по 2500 руб.; Казанського, Київського, Одеського – по 2000 руб.; Дерптського – 1500 руб. Загалом же, на період запровадження вказаного нововведення, чотирьом попечителям мала бути відновлена виплата пенсій: Віленському (О.П. Ширинський-Шихматов), Казанському (Ф.Ф. Стендер), Київському (Ф.Ф. Вітте), Харківському (К.К. Фойгт) [18, стб. 863–869].

У мотиваційній частині записки О. Головнин пояснював необхідність відповідної норми тим, що: 1) помічники попечителів, обов'язки яких суттєво менші, користуються аналогічним правом на отримання пенсії по навчальній частині міністерства; 2) залучення до управління округами осіб, які мають досвід навчальної служби, є особливо корисним та ефективним; 3) на попечителя покладені не лише управлінські обов'язки, а й повноваження щодо спостереження за ходом викладання; 4) вказані чиновники призначаються на посади не за власним бажанням, а за вибором керівництва [19, стб. 867]. Основним у цьому переліку, на наш погляд, була констатація прагнення залучати до керівництва округами осіб, безпосередньо обізнаних із специфікою навчально-виховного процесу, а не колишніх військових, здатних лише виконували поліцейські функції.

Загалом, прийняття всіх вищезначених законодавчих актів, за словами самого О. Головніна, були спрямовані винятково на «зосередження управління та зменшення марної переписки між попечителями навчальних округів і центральним управлінням міністерства...» [20, с. 235]. Втім, у контексті нашого дослідження слід говорити і про, здавалося б, протилежну тенденцію його політики – обмеження повноважень очільників округів. У цьому контексті, першим прикладом слугує постанова міністра від 20 січня 1862 р. про надання Радам університетів права самостійно приймати рішення про перехід студентів-медиків на інші факультети. У 1849–1855 рр. подібна практика взагалі була заборонена, у 1855–1859 рр. відповідні дозволи надавалися безпосередньо очільниками відомства, з 1859 р. – попечителями навчальних округів [21, стб. 706–707]. Всі ці зміни слід пояснювати

винятково політичними міркуваннями, прагненням влади перешкодити поширенню опозиційних ідей серед студентства. З цієї точки зору слід оцінювати й закриття недільних шкіл та читалень імператорським указом 10 червня 1862 р.

Проведення у 1860-х рр. реформ в ряді центральних установ Російської імперії також обумовили певні структурні зміни безпосередньо в системі управління навчальними округами. Так, 14 січня 1863 р. цензурні установи були остаточно вилучені із підпорядкування Міністерства народної освіти і передані у відання Міністерства внутрішніх справ. Відтак, попечителі навчальних округів звільнялися від головування в цензурних комітетах, що існували в Санкт-Петербурзі, Москві, Ризі, Вільно, Києві та Одесі [22, с. 61–62]. Подібну реформу, в умовах логічної невідповідності контрольних цілей цензури із просвітницькими завданнями освіти, а також з огляду на винятково каральні повноваження тогочасного Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, слід оцінювати позитивно з точки зору аналізу системи управління навчальними округами. Іншими словами, її варто характеризувати як позбавлення попечителів непрофільних обов'язків.

Зменшення повноважень вказаних чиновників відбулося й після затвердження 18 червня 1863 р. нового Університетського статуту, який цілком справедливо вважається найбільш ліберальним, порівняно з іншими (1804, 1835 та 1884 рр.). Підтвердження такої оцінки яскраво простежується на прикладі зміни обов'язків попечителя. Так, якщо розділ статуту 1835 р. «Про попечителя та його помічника» включав 14 статей, то аналогічна частина документу 1863 р. – лише одну, щоправда із поділом на три частини. Змістовий аналіз дозволяє говорити про втрату цими посадовцями цілого ряду контрольно-адміністративних прав як по відношенню до професорсько-викладацького складу, так і загалом управління університетами [23, с. 625].

Досить неоднозначно варто оцінювати зміни, що стосувалися адміністративно-інспекторського контролю за учнями та викладацько-професорським складом. У цьому контексті, серед декількох відповідних заходів, насамперед, слід назвати створення посади «окружного інспектора» в системі управління навчальним округом. Це нововведення регулювалося указом «Про посилення засобів огляду навчальних закладів міністерства народної освіти та збільшення утримання окружних інспекторів» від 24 грудня 1863 р. Втім, де-факто слід говорити про реформування існуючої посади «інспектора казенних училищ», адже вказаний закон передбачав лише «...перейменування встановлених відповідно до чинного штату управління навчальними округами, інспекторів казенних училищ на окружних інспекторів...» [24, 321].

Окружні інспектори були найближче обізнані з ситуацією на місцях, адже їх основне завдання – здійснення ревізійних оглядів навчальних закладів, надання педагогічному складу шкіл методичної та методологічної допомоги, ведення діловодства управління навчального округу. Основними формами та методами їх практичної роботи були наступні: здійснення поїздок з метою інспектування навчальних закладів, фіксація виявлених

недоліків щодо організації навчально-виховного процесу, впровадження у навчальний процес нових методик навчання, застосування засобів адміністративного та дисциплінарного впливу на вчителів (у випадку необхідності) тощо [25, с. 269]. Зауважимо, що ще за два роки до видання вказаного закону 1863 р. реформування посади інспекторів «казенних училищ» на «окружних» пройшло апробацію у Санкт-Петербурзькому навчальному окрузі (відповідно до указу 18 листопада 1861 р.) [26, с. 479]. Загалом, практика перевірки доцільності запровадження та ефективності потенційного нововведення/реформи на одному конкретному регіоні була характерною для більшості органів центральної влади Російської імперії.

Таблиця 1

**Розпис утримання окружних інспекторів
(відповідно до указу 24.12.1863) [27, с. 363–364]**

Навчальний округ/стаття витрат	Кількість інспекторів	Розмір утримання (руб.)			Загалом
		Жалування	Столові	Квартирні	
1	2	3	4	5	6
<i>А. На утримання:</i>					
Санкт-Петербург	3	840,6	792	321,12	5861,16
Москва	2	840,6	550	276,92	3335,4
Київ	1	886,9	503,7	276,92	1667,52
Вільно	1	840,6	550	276,92	1667,52
Вільно	1	980	398,8	«Нагурою»	1378,8
Казань	2	840,6	550	276,92	3335,4
Харків	1	840,6	550	276,92	1667,52
Одеса	2	840,6	550	276,92	3335,4
<i>Б. На роз'їзди:</i>					
Санкт-Петербурзький	–	–	–	–	4000
Московський	–	–	–	–	3452,70
Віленський	–	–	–	–	3000
Київський	–	–	–	–	3000
Харківський	–	–	–	–	3511,84
Казанський	–	–	–	–	4000
Одеський	–	–	–	–	2000
Всього					45 211,46

Очевидно, що відмінності у наведених сумах пояснюються кількістю навчальних закладів та інфраструктурними факторами в тому чи іншому окрузі (протяжність території), які мають важливість при здійсненні ревізійних поїздок. До таблиці 1 не увійшли дані, що стосувалися окружного інспектора Дерптського навчального округу, оскільки він «залишався при отримуваному утриманні... гроші на роз'їзди по округу залишалися у нинішньому [на 1863 р.] розмірі».

Очевидно, що різке зростання кількості навчальних закладів у Російській імперії обумовлювало і об'єктивну необхідність у збільшенні чисельності окружних інспекторів. Однак, в окремих випадках, вирішальну роль відігравали суто адміністративні та навіть політичні міркування. Характерним прикладом було запровадження з 1865 р. третьої посади окружного інспектора у Віленському навчальному окрузі, повноваження якого поширювалися винятково на відомчі установи Ковенської губернії [28, с. 884–885]. Більше того, указом від 28 грудня 1864 р. при місцевому попечителі створювалися посади «особливого помічника» та секретаря при ньому «для завідування навчальними закладами у Вітебській та Могильовській губерніях» [29, с. 567–568]. Цього ж дня, відповідно до іншого указу, окружні інспектори, директори, інспектори гімназій і прогімназій Київського та знову ж Віленського навчальних округів, які були російського походження, а також політично благонадійними остзейцями та іноземцями, отримали право на 50% надбавку до зарплати [30, с. 10]. Ці три приклади засвідчували намагання уряду забезпечити належний рівень адміністративно-інспекторського контролю за учнями, студентами та педагогічним персоналом «Північно-Західного» та «Південно-Західного» регіонів, які були в епіцентрі польського повстання 1863 р. Саме з цієї точки зору варто розглядати ряд інших реформ системи освіти Віленського та Київського навчальних округів, що мали місце у першій половині 1860-х рр. (наприклад, відкриття ще з 1862 р. народних училищ). Наприклад, посилюючи адміністративний вплив, віленський попечитель І. Корнілов, намагався, перш за все, обмежити польський культурний (а відтак, і політичний) вплив на місцеве населення [31, с. 59–60]. Зауважимо, що навчальні заклади Царства Польського були вилучені із підпорядкування міністерства народної політики ще 27 грудня 1861 р. [32, стб. 699–700].

Насамкінець, серед законодавчих актів досліджуваного періоду, що стосувалися інспекторського апарату, слід згадати указ від 18 березня 1866 р., який надавав право інспекторам прогімназій, що перебували в «окружних» містах (центрах округів) брати участь у роботі попечительських рад [33, с. 306].

Даючи підсумкову оцінку освітній політиці О. Головніна слід навести загальне, однак максимально точне твердження історика С. Рождественського: «Під керівництвом О. Головніна реформаційна робота по міністерству народної освіти розвинулась особливо широко і просувалась вперед з надзвичайною енергією та швидкістю. За чотири з гаком роки корінного перегляду зазнали всі важливі законоположення і питання по відомству...» [4, с. 396]. Тим не менш, відверто ліберальний курс швидко

викликав неабияке незадоволення серед впливових консервативно-самодержавних діячів та публіцистів (П.П. Гагарін, М.Н. Катков, В.П. Мещерський, Д.О. Мілютін, М.Н. Муравйов, В.М. Панін, С.Г. Строганов, Д.О. Толстой, П.О. Шувалов та ін.). Саме їх критика та активізація терористичних дій революційних народників (замах Д. Каракозова на Олександра II) обумовили швидку відставку міністра. Інформуючи про відповідне рішення, імператор у розмові з О. Головніним 13 квітня 1866 р. сказав: «Обставини стають важчими і важчими і нам потрібна велика енергія і єдність спрямування... проти тебе сильна громадська думка, і щоб ти не зробив, все тлумачиться погано...» [20, с. 350]. Цікаво, що у цей же час були звільнені шеф жандармів В.А. Долгоруков та петербурзький генерал-губернатор О.А. Суворов.

Таким чином, аналіз нормативно-законодавчої бази, що регулювала особливості функціонування системи управління навчальними округами Російської імперії у 1861–1866 рр. засвідчує безпосередню залежність простежених заходів не лише від загального урядового курсу, а й особистості профільного міністра. Саме політика О. Головніна (особливо на фоні попередника) стала яскравим прикладом успішної управлінської діяльності представників ліберально налаштованої частини вищих посадових осіб у першій половині 1860-х рр. При цьому тогочасні зміни повноважень попечителів округів не варто сприймати прямолінійно, в рамках традиційної регіонально-центричної системи координат «розширення – позитив, обмеження – негатив» (і навпаки). Так, специфіка розвитку освіти дає нам змогу позитивно оцінити розширення кадрово-фінансових повноважень вказаних чиновників по відношенню до нижчих та середніх навчальних закладів і водночас їх обмеження щодо вищих та у сфері цензури. У всіх прикладах мова йде про єдиний принцип – децентралізація та дебюрократизація управлінських процесів. У першому випадку: по вертикалі «міністерство – попечитель», у другому – по вертикалі «попечитель – університет».

Список використаних джерел

1. Милько В. Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління / В. Милько // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 75 (№8). – С. 21–23.
2. Новиков М.В., Перфилова Т.Б. Студенческие волнения накануне «эпохи Великих реформ» / М.В. Новиков, Т.Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2013. – №2. – Т. I (гуманитарные науки). – С. 14–32.
3. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической / Р.Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1985. – 350 с.
4. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 / С.В. Рождественский. – СПб: Государственная типография, 1902. – 840 с.
5. О закрытии С. Петербургского университета впредь до пересмотра университетского Устава и выдаче пособий студентам, желающим переселиться в другие университетские города // Сборник постановлений по

- Министерству народного просвещения (СП МНП). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 691–694.
6. Гальперина Б.Д. Александр Васильевич Головнин и его «Записки для немногих» / Б.Д. Гальперина // Головнин А.В. Записки для немногих. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского Института истории РАН «Нестор-История», 2004. – С. 15–24.
 7. Стафёрова Е.Л. А.В. Головнин и либеральные реформы в просвещении (первая половина 1860 гг.): Научная монография / Е.Л. Стафёрова. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – 512 с.
 8. Учреждение Министерства Народного Просвещения // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 899.
 9. О доставлении сведений, какие дела могут быть предоставлены разрешению Попечителей Учебных Округов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (СП МНП). – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: 1850–1864. – Стб. 453.
 10. О расширении власти Попечителей Учебных Округов // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: 1850–1864. – Стб. 493–499.
 11. О порядке наблюдения за движением вверенных Министерству Народного Просвещения капиталов // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. – Т. XXXVII (1862). – Ч. I. – №38497. – С. 723.
 12. О принятии некоторых мер по Министерству Народного Просвещения, в видах сокращения переписки, ускорения хода дел и возвышения местных начальств // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1865. – Т. XXXVII (1862). – Ч. II. – №38664. – С. 69–70.
 13. Об отмене представления в Министерство Народного Просвещения выписок из протоколов заседаний Советов при Попечителях учебных округов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. II. – №40237. – С. 182.
 14. О расширении прав и власти Президента Императорской Академии Наук и Попечителей учебных округов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. I. – №39778. – С. 670–672.
 15. О предоставлении Попечителям Учебных Округов разрешения публичных лекций и литературных чтений // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 1033.
 16. Положение о начальных народных училищах // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 1230–1231.
 17. Устав Гимназий и Прогимназий ведомства Министерства Народного Просвещения // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 1303–1305.
 18. О предоставлении Попечителям Учебных Округов права на пенсию по правилам учебного ведомства // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской

- Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 863–869.
19. О предоставлении Попечителям Учебных Округов права на пенсию по правилам учебного ведомства // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 867.
 20. Головнин А.В. Записки для немногих / А.В. Головнин. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского Института истории РАН «Нестор-История», 2004. – 576 с.
 21. О дозволении медицинским студентам переходить в другие факультеты на общем основании // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 706–707.
 22. О передаче Цензурных Комитетов и отдельных Цензоров из Министерства Народного Просвещения в Министерство Внутренних Дел // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. I. – №39162. – С. 61–62.
 23. Общий Устав Императорских Российских Университетов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. I. – №39752. – С. 625.
 24. Об усилении средств осмотра учебных заведений Министерства Народного Просвещения и увеличении содержания Окружных Инспекторов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. II. – №40426. – С. 321.
 25. Милько В.І. Наглядно-контрольна діяльність інспекції Київського навчального округу(кінець XIX – початок XX ст.) / В. Милько // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: збірник наукових праць / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Випуск XXII. – С. 268–279.
 26. О назначении трех Окружных Инспекторов для надзора за учебными заведениями С.-Петербургского учебного округа, и упразднении должностей Инспектора казенных училищ округа и Инспектора частных учебных заведений в С.-Петербурге // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1863. – Т. XXXVI (1861). – Ч. II. – №37643. – С. 479.
 27. Расписание содержания Окружных Инспекторов ведомства Министерства Народного Просвещения и сумм на разъезды для осмотра учебных заведений сего ведомства // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1866. – Т. XXXVIII (1863). – Ч. II. – К №40426. – С. 363–364.
 28. Об учреждении при Управлении Виленского учебного округа, с 1865 года, должности третьего особого Окружного Инспектора, для наблюдения исключительно за учебною частью в Ковенской губернии // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – Т. XXXIX (1864). – Ч. I. – №41271. – С. 884–885.
 29. О назначении временно, при Управлении Виленского Учебного Округа, особого Помощника Попечителя и при нем Секретаря, для заведывания учебными заведениями в Витебской и Могилевской губерниях // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. – Т. XXXIX (1864). – Ч. II. – №41627. – С. 567–568.

30. О прибавке 50% к жалованию некоторым должностным лицам, служащим в Виленском и Киевском учебных округах // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – СПб.: Тип. Рогальского и К°, 1865. – Т. СХХV (1864). – С. 10.
31. Сергеенкова В.В., Ершова О.И., Гулюк М.А., Шараева Е.И. Виленский учебный округ: политика российского правительства в области образования (вторая половина XIX – начало XX в.) / В.В. Сергеенкова, О.И. Ершова, М.А. Гулюк, Е.И. Шараева // Российские и славянские исследования: Научн. сб. – Минск: БГУ, 2008. – Вып. 3. – С. 57–75.
32. Об изъятии из ведомства Министерства Народного Просвещения дел по учебной части в Царстве Польском и упразднении существующего в Департаменте Народного Просвещения Отделения для производства означенных дел // СП МНП. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. – Стб. 699–700.
33. О допущении Инспектором Прогимназий, находящихся в местах пребывания Попечителей учебных округов, к участию в делах Попечительских Советов // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. – Т. XLI (1866). – Ч. I. – №43123. – С. 306.

References

1. Myl'ko V. Navchal'ni okruhy v Ukrayini u 1835–1860 rr.: deyaki osoblyvosti systemy upravlinnya / V. Myl'ko // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V.M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2013. – Vypusk 75 (№8). – S. 21–23.
2. Novykov M.V., Perfylova T.B. Studencheskye volnenyya nakanune «эpokhy Velykykh reform» / M.V. Novykov, T.B. Perfylova // Yaroslavskyy pedahohycheskyy vestnyk. – 2013. – №2. – Т. I (humanyтарные nauky). – S. 14–32.
3. Эumontova R.H. Russkyye unyversytety na hrany dvukh эpokh: Ot Rossyy krepostnoy k Rossyy kapytalystycheskoy / R.H. Эumontova. – M.: Nauka, 1985. – 350 s.
4. Rozhdestvenskiy S.V. Ystorycheskiy obzor deyatel'nosty Mynysterstva narodnoho prosveshchenyya: 1802–1902 / S.V. Rozhdestvenskiy. – SPb: Hosudarstvennaya typhrafyya, 1902. – 840 s.
5. O zakrytyy S. Peterburhskoho unyversyteta vpred' do peresmotra unyversytet'skoho Ustava y vydache posobyy studentam, zhelayushchym pereselyt'sya v druhye unyversytet'skiye horoda // Sbornyk postanovlenyy po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (SP MNP). – SPb.: Typhrafyya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – Т. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 691–694.
6. Hal'peryna B.D. Aleksandr Vasylyevych Holovnyy y eho «Zapysky dlya nemnohykh» / B.D. Hal'peryna // Holovnyy A.V. Zapysky dlya nemnohykh. – SPb: Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho Ynstytuta ystoryy RAN «Nestor-Ystoryya», 2004. – S. 15–24.
7. Stafërova E.L. A.V. Holovnyy y lyberal'nyye reformy v prosveshchenyy (pervaya polovyna 1860 hh.): Nauchnaya monohrafyya / E.L. Stafërova. – M.: «Kanon+» ROOY «Reabylytatsyya», 2007. – 512 s.
8. Uchrezhdenye Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya // SP MNP. – SPb.: Typhrafyya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – Т. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 899.

9. O dostavlenyy svedenyu, kakye dela mozhut byt' predstavleny razreshenyu Porechytely Uchebnykh Okruhov // Sbornyk rasporyazheny po Mynysterstvu narodnoho prosveshchenyya (SR MNP). – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: 1850–1864. – Stb. 453.
10. O rasshyrenyy vlasty Porechytely Uchebnykh Okruhov // SR MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: 1850–1864. – Stb. 493–499.
11. O poryadke nablyudenyua za dvyzhenyem vverennykh Mynysterstvu Narodnoho Prosveshchenyya kapytalov // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy ymperyy (PSZRY). – Sobr. 2-e. – SPb.: Tipohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryu, 1865. – T. KhKhKhVII (1862). – Ch. I. – №38497. – S. 723.
12. O prynyatyy nekotorykh mer po Mynysterstvu Narodnoho Prosveshchenyya, v vydakh sokrashchenyya perepysky, uskorenyua khoda del y vozvyshenyua mestnykh nachal'stv // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Tipohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryu, 1865. – T. KhKhKhVII (1862). – Ch. II. – №38664. – S. 69–70.
13. Ob otmene predstavlenyya v Mynysterstvo Narodnoho Prosveshchenyya vyrysok yz protokolov zasedaniy Sovetov pry Porechytelyakh uchebnykh okruhov // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Tipohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryu, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. II. – №40237. – S. 182.
14. O rasshyrenyy prav y vlasty Prezydenta Ymperatorskoy Akademyy Nauk y Porechytely uchebnykh okruhov // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Tipohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryu, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. I. – №39778. – S. 670–672.
15. O predstavlenyy Porechytelyam Uchebnykh Okruhov razreshenyua pablychnykh lektsyy y lyteraturnykh chtenyu // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 1033.
16. Polozhenye o nachal'nykh narodnykh uchylyshchakh // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 1230–1231.
17. Ustav Hymnazyu y Prohymnazyu vedomstva Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 1303–1305.
18. O predstavlenyy Porechytelyam Uchebnykh Okruhov prava na pensyyu po pravylam uchebnoho vedomstva // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 863–869.
19. O predstavlenyy Porechytelyam Uchebnykh Okruhov prava na pensyyu po pravylam uchebnoho vedomstva // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 867.
20. Holovnyy A.V. Zapysky dlya nemnohykh / A.V. Holovnyy. – SPb: Yzd-vo Sankt-Peterburhskoho Ynstytuta ystoryy RAN «Nestor-Ystorya», 2004. – 576 s.
21. O dozvoleny medytynskym studentam perekhodyt' v druhye fakul'tety na obshchem osnovanyu // SP MNP. – SPb.: Tipohrafiya Ymperatorskoy Akademyy nauk, 1865. – T. 3: Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 706–707.
22. O peredache Tsenzurnykh Komytetov y otdel'nykh Tsenzorov yz Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya v Mynysterstvo Vnutrennykh Del // PSZRY. – Sobr. 2-

- e. – SPb.: *Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. I. – №39162. – S. 61–62.
23. *Obshchyy Ustav Ymperatorskykh Rosсыyskykh Unyversytetov // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. I. – №39752. – S. 625.
 24. *Ob usylenyy sredstv osmotra uchebnykh zavedenyy Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya y uvelychenyy sodержaniyya Okruzhnykh Ynspektorov // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. II. – №40426. – S. 321.
 25. Myl'ko V.I. *Nahlyadovo-kontrol'na diyal'nist' inspektsiyi Kyyivs'koho navchal'noho okruhu(kinets' KhIKh – pochatok KhKh st.) / V. Myl'ko // Problemy istoriyi Ukrayiny KhIKh – pochatku KhKh st.: zbirnyk naukovykh prats' / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny*, 2013. – Vypusk KhKhII. – S. 268–279.
 26. *O naznachenny trekh Okruzhnykh Ynspektorov dlya nadzora za uchebnymy zavedenyyamy S.-Peterburhskoho uchebnoho okruha, y uprazhnenyy dolzhnostey Ynspektora kazennykh uchylshch okruha y Ynspektora chastykh uchebnykh zavedenyy v S.-Peterburhe // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1863. – T. KhKhKhVI (1861). – Ch. II. – №37643. – S. 479.
 27. *Raspysanye sodержaniyya Okruzhnykh Ynspektorov vedomstva Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya y summ na razъезды dlya osmotra uchebnykh zavedenyy seho vedomstva // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1866. – T. KhKhKhVIII (1863). – Ch. II. – K №40426. – S. 363–364.
 28. *Ob uchrezhdenyy pry Upravlenyy Vylenskoho uchebnoho okruha, s 1865 hoda, dolzhnomy tret'eho osoboho Okruzhnoho Ynspektora, dlya nablyudeniyya ysklyuchitel'no za uchebnoyu chast'yu v Kovenskoй hubernyy // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1867. – T. KhKhKhIKh (1864). – Ch. I. – №41271. – S. 884–885.
 29. *O naznachenny vremenno, pry Upravlenyy Vylenskoho Uchebnoho Okruha, osoboho Pomoshchnyka Popечyatelya y pry nem Sekretarya, dlya zavedyvaniyya uchebnymy zavedenyyamy v Vytebskoй y Mohylevskoy hubernyyakh // PSZRY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Typohrafiya II otdelenyya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryy*, 1867. – T. KhKhKhIKh (1864). – Ch. II. – №41627. – S. 567–568.
 30. *O prybavke 50% k zhalovaniyyu nekotorym dolzhnostnym lytsam, sluzhashchym v Vylenskom y Kyevskom uchebnykh okruhakh // Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshchenyya (ZhMNP). – SPb.: Typ. Rohal'skoho y K°, 1865. – T. CXKhV (1864). – S. 10.*
 31. Serheenkova V.V., Ershova O.Y., Hulyuk M.A., Sharaeva E.Y. *Vylenskiy uchebnyy okruh: polytyka rossyyskoho pravytel'stva v oblasti obrazovaniyya (vtoraya polovyna XIX – nachalo KhKh v.) / V.V. Serheenkova, O.Y. Ershova, M.A. Hulyuk, E.Y. Sharaeva // Rosсыyskiye y slavyanskiye yssledovaniyya: Nauchn. sb. – Mynsk: BHU, 2008. – Выр. 3. – S. 57–75.*
 32. *Ob uzъyatiyy yz vedomstva Mynysterstva Narodnoho Prosveshchenyya del po uchebnoy chasty v Tsarstve Pol'skom y uprazhnenyy sushchestvuyushcheho v Departamente Narodnoho Prosveshchenyya Otdelenyya dlya proyzvodstva oznachennykh del // SP MNP. – SPb.: Typohrafiya Ymperatorskoй Akademyy nauk*, 1865. – T. 3: *Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra II. 1855–1864. – Stb. 699–700.*

33. О dopushchenyy Ynspektorom Prohymnazyu, nakhodyashchykhsya v mestakh prebyvaniya Popечyteley uchebnykh okruhov, k uchastyu v delakh Popечytel'skykh Sovetov // PSZY. – Sobr. 2-e. – SPb.: Tipohrafiya II otdeleniya Sobstvennoy E.Y.V. Kantselyaryu, 1868. – T. KhLI (1866). – Ch. I. – №43123. – S. 306.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015 р.

В. И. Милько

**Учебные округа Российской империи: управление
и административно-инспекторский надзор (1861-1866)**

Проанализированы нормативно-законодательную базу, которая регулировала особенности функционирования системы управления учебными округами Российской империи в 1861-1866 гг. Основное внимание акцентировано на полномочиях попечителей округов, а также на отдельных аспектах образовательной политики Министерства народного образования в указанный период. Прослежены особенности административного и инспекторского надзора за учащимися и студентами.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, Министерство народного образования, Российская империя.

V. Mylko

**Teaching vicinity of the Russian empire, management and supervision of
administrative and ynspektorskyu (1861-1866)**

The normative legal base which regulated features of functioning of the control system by educational districts of the Russian empire in 1861–1866 is analyzed. Main attention is paid to the power of curators of the districts and to the separate aspects of the educational politics of folk education Ministry in the mentioned period. Changes features of administrative and inspecting supervision of pupils and students were noticed.

Key words: educational district, the Trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.

УДК 94(477) «1520/1525»

І. М. Тимів

**ХРОНОЛОГІЯ ТАТАРСЬКИХ І ТУРЕЦЬКИХ НАБІГІВ
НА УКРАЇНУ В 1520–1525 рр.**

У статті розглянуто політичні взаємини Польського Королівства та Великого князівства Литовського із Кримським ханством у останньому п'ятиріччі першої чверті XVI ст., оборонні заходи польського й литовського урядів, висвітлено хронологію збройних вторгнень турецько-татарських військ в українські землі, з'ясовано мету нападів та воєнного походу татарської армії влітку 1524 р., тактику й характер дій нападників, наслідки їхнього перебування на теренах краю.

Ключові слова: джерела, хронологія, татари, турки, набіг, воєнний похід, спустошення, оборона.

Відтинок часу тривалістю більше п'яти років був складним і тривожним для українського населення південно-східних околиць Польського Королівства, адже після невдалої Сокальської битви татарські орди, користаючи із військового послаблення Польщі, активізували свої набіги. Ситуація ускладнювалася й тим, що в цей період відновилися вторгнення османських військ, невирішеною залишалася проблема оборони держави. Деякі польські дослідники справедливо зауважують, що шляхта корінних польських земель навіть була зацікавлена в беззахисності східних кресів, які відтягували на себе ворожі набіги, тому татари менше турбували центральні райони країни.

Мета нашого дослідження – використовуючи літописні, археографічні та історіографічні джерела, з'ясувати політичні передумови взаємин Польської держави із Кримським ханством, оборонні заходи супроти нападників; у проблемно-хронологічній послідовності розглянути турецько-татарський наступ на українські землі в 1520–1525 рр., уточнити й доповнити наявні відомості про військові походи османів, кримців та ногайців, схарактеризувати перебіг збройних сутичок із турками й татарами та їхні наслідки для України.

У дослідженні татарських нападів на українські землі послуговуватимемося поняттями «похід» та «набіг», при цьому маючи на увазі термін «похід» не лише як синонім на означення більшого за масштабами нападу, але й для вираження урядової військово-політичної акції. «Ці поняття, – як слушно зауважує Денис Шаталов, – мають значні відмінності: якщо похід здійснювався за розпорядженням влади та мав якусь політичну мету, то набіг – це ті ж самі за характером дії, але здійснені без відома або всупереч бажанням влади, які головною метою мають захоплення полонених та здобичі» [27, с. 26].

Події останніх років першої чверті XVI ст. уже вивчалася як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Із українських дослідників ця тематика частково розглядалася у працях Михайла Грушевського [4, с. 28–31], Дениса Зубрицького [8, с. 25–26; 9, с. 133–134], Ярослава Дзири [5, с. 97], Віри Панашенко [18, с. 122–126], Ярослава Кіся [10, с. 36], Ірини Ворончук [2, с. 91], Віктора Мандзяка [15, с. 126, 199, 279], Бориса Черкаса [23, с. 200–205] та ін.

Серед польських дослідників, які вивчали проблему збройних походів орди в українські землі, слід згадати праці Костянтина Гурського [34, с. 94–95], Антонія Валявендера [42, с. 44–45], Лешека Підгородецького [41, с. 94], Єжи Охманського [39, с. 27] та ін.

Джерельною основою дослідження є українські літописи й польські хроніки та опубліковані документи, у яких зафіксовані події означеного періоду, а також давні й сучасні наукові історичні видання.

В українських літописах відомості про події 1520–1525 рр. знаходимо на сторінках Львівського літопису та Острозького літописця [1] та ін. Однак

повідомлення літописних джерел більш лаконічні і хронологічно не завжди повні, тоді як польські хроніки розповідають про вторгнення чужинців більш повніше, однак хибують неточністю числових показників. Ось запис про події 1524 р., зроблений автором Острозького літописця: «Року 1524 турци і татаре Зіньков спалили» [1, с. 126]. Про напад татар на Львівську землю у 1524 р. у літописі Крехівського монастиря 1494–1648 рр. Зазначено: «Татаре на стую Ан^ну [1524]» [11, с. 2]. Із цього запису окрім дати зрозумілим стає також число і місяць, у якому відбувся напад на околиці Крехова, – 26 липня, бо саме на цей час припадає день Св. Анни. Більш докладніше про вторгнення турків і татар на українські землі в 1524 р. повідомляє «Літопис князівства Литовського і Жемантійського», у якому, серед іншого, читаємо: «Лѣта божого нароженя 1524. Был великий утиск в Руских краинах около Львова от турков и татар, непооднокроть уторгненье чынечы, иж Премысльскую землю всю попалили, Саноцкую, Львовскую, Бэлзскую, Подольскую огнем и мечом попустошыли, окрутные морды и великие шкоды чынечы» [14, с. 350].

Із польських джерел звістки про появу ординців в Україні зафіксовані у хроніках Бернарда Ваповського (1450–1535) [43, с. 172, 195–196], Мартина Бельського (1495–1575) [37, с. 1026–1028], Олександра Гваньїні (1534/1538–1614) [2, с. 372–373], Матвія Стрийковського (1547–1582) [36, с. 393] та ін.

Важливі відомості про татарські походи в українські землі в зазначений період містяться в матеріалах Петра Томіцького (1464–1535), секретаря і раника короля Сигізмунда I [28; 29; 30]. Матеріали про турецько-татарські спустошення у 1523–1524 рр. знаходимо в сьомому томі актів [30, № 21, с. 23–24; № 28, с. 29–30; № 29, с. 30–31; № 30, с. 31; № 44, с. 43; № 49, с. 48; № 50, с. 49; № 60, с. 60–61; № 74, с. 74]. Документи, дотичні зазначених подій, надібуємо й у збірнику Даріюша Колодзейчика [35, № 19, с. 642–651; № 20, с. 652–659; № 21, с. 660–662; № 22, с. 663–664]. Якщо в П. Томіцького переважають повідомлення про татарські набіги й заходи протистояння їм, то у збірнику Д. Колодзейчика подано листування між володарями Кримського ханства й Польського королівства, у якій наявні запевнення кримської сторони в дотриманні вірності умовам мирних домовленостей, підтверджується надходження упомінок у сумі 15 тис. злотих та терміни їх подальшого отримання, мовиться про безперешкодну взаємну торгівлю й потребу стримування королем козаків від їхніх зазіхань на володіння хана та обіцянки кримського володаря не чинити шкоди ані Польському королівству, ані Литовсько-Руській державі.

Про події 1524–1525 рр. згадує у своєму творі «Потрійний Львів» Бартоломей Зіморевич, автор акцентує увагу на літньому нападі ординців 1524 р., спробах штурму Львова 25 липня та відступі 26 липня на день св. Анни. Історик звертає увагу на атмосферу великого песимізму після Сокальської поразки: «Фатальна бездіяльність і страх охопили душі всіх, зважаючи на нещасну Сокальську битву. Сторожові загони не насмілилися нічого вжити проти ворога» [7, с. 103]. Тут відомості хроніста дещо хибують

на точність, бо ж насправді військові сутички з татарами мали місце, щоправда до генеральної битви так і не дійшло.

Докладно оборону львів'янами міста улітку 1524 р. описує у своїй «Хроніці міста Львова» Денис Зубрицький. Узагальнюючи зібрані відомості історик писав: «Поєдинки тривали весь день (26 липня), а оскільки татарам не залежало на здобутті укріплених міст, а лише на сплюндруванні краю й захопленні невільників, то, провівши добу під Львовом, вони вдень св. Анни (26 липня) увечері підпалили обидва передмістя й подалися далі» [8, с. 133].

Таке швидке проникнення ординців в українські землі було пов'язане із плачевним станом оборони південно-східних рубежів Польського королівства. У жовтні 1520 р. на зібранні воєвод і старост у Львові було прийнято план оборони, затверджений королем. Згідно із цим документом на Поділлі мало стояти служебне військо чисельністю лише 600 жовнірів під проводом кам'янецького каштеляна Яна Творовського, йому повинні були допомагати вінницький і кам'янецький старости із шляхтою і всією людністю, яку можна буде зібрати. Начальником порубіжної сторожі було призначено українського шляхтича – хмільницького старосту з Комарова Якова Струся. Головний табір захисників із гетьманом на чолі повинен був знаходитися між Олеськом і Залізцями. На поміч оборонцям мав долучитися князь Костянтин Острозький із військом. Реальна чисельність війська на Поділлі в 1523 р. не перевищувала 1000 жовнірів [4, с. 28–29; 28, с. 113].

За таких обставин найбільшою потребою держави були кошти, вкрай необхідні для утримання найманого війська, водночас їх домагався й кримський хан. Зволікання короля із виплатою упоминок теж дратувало хана Мех-мед Гірея I (1514–1523) і створювало реальну загрозу для нових набігів. У 1521 р. Сигізмунд I Старий (1506–1548) надіслав данину в розмірі 15 тис. злотих. Одна половина суми надійшла готівкою, а друга – сукном. Мабуть, це не зовсім влаштовувало володаря ханату, бо вже того ж року «хан випускав татар» [40, с. 213].

В умовах боротьби Османської імперії за підкорення Угорщини султан Селім I (1512–1520) посилив наступ на землі Московського князівства, а з Польським королівством, щоб забезпечити його нейтралітет, ще в 1519 р. було укладено мирний договір. Відповідно султан намагався обмежити татарські походи в польські землі [18, с. 125]. Але зовсім припинити вторгнення орди він так і не зміг, бо уже 1520 р. двохтисячний татарський відділ напав на Поділля [2, с. 372; 5, с. 97]. Деякі автори вважають, що під час цього походу татари досягли Галицької землі [10, с. 36], зокрема їх перебування було помітним в околицях Рожнятова [17, с. 30].

Певний вплив на обмеження татарської навали на українські землі в 1521–1523 рр. мав не тільки зовнішньополітичний фактор – походи кримців та ногайців на Москву (1521) й Астрахань (1523), а й внутріполітичні чвари – напади ногайців на кримчаків із метою обмеження влади Гіреїв [18, с. 122–123]. Водночас Порта прагнула перешкодити політичному зближенню Польщі й Угорщини, на престол останньої мітив султан, щоб не допустити цього, османи активізували наступальні дії щодо Польщі [18, с. 126].

Однак активізація зовнішньополітичної діяльності Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) з метою повернення втрачених територій у Північному Причорномор'ї та відновлення антикримського союзу із ордами заволзьких ногайців, викликало занепокоєння Османської імперії, яка вбачала загрозу для своїх північних кордонів. Урешті такі наміри Литовсько-Руської держави були певною перешкодою для султана Сулеймана I (1520–1566) у його прагненні захопити Угорське королівство, яке підтримували Польща та ВКЛ (*Сигізмунд I – рідний дядько угорського короля Людовіка*). Разом із тим повернення московської політики в бік Казані та поразка кримців під Астраханню робили реальною можливість литовського наступу в Північному Причорномор'ї та надання військово-фінансової допомоги угорцям. Саме тому для прикриття османського наступу на середньому Дунаї, розпочато нове вторгнення до Польського королівства. До цього походу османи підштовхували татар ще від 1521 р., коли розпочалися воєнні дії на Балканах проти угорців, але тоді хан Мехмед I (1514–1523), який проводив незалежну від турків зовнішню політику, не давав ходу цим намірам, лише загибель володаря 1523 р. і прихід протурецького Саадет Гірея (квітень 1524–1532) дозволили османам повернутися до реалізації своїх геополітичних планів [23, с. 200–201; 34, с. 97].

Важливим зовнішньополітичним чинником активізації зовнішньої політики османів щодо Польщі було намагання султана чинити тиск на польського короля, щоб завадити його зближенню із австрійськими Габсбургами, заодно це була відповідь Польщі на захоплення Остафієм Дашковичем Очакова (1523 р.) та його похід на кримські аули [41, с. 94]. Навесні того ж 1523 року війська київського воєводства під керівництвом Остафія Дашковича захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське уфортифіковане місто Іслам (Іслам-Кермен), яке контролювало важливу стратегічну переправу на нижньому Дніпрі й було місцем збору орди перед нападом на Україну [22, с. 61; 25, с. 159]. Політично такі походи були умотивовані, адже Північне Причорномор'я в XV ст. належало Великому князівству Литовському й було відібране в нього лише у 80-х рр. XV ст. Кримським ханатом, правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців, загрожували османським володінням в Криму, але відповідали державному курсу литовського уряду [25, с. 158]. В цих умовах хан Саад Гірей теж посилює тиск на польського короля, демонструє турецьку військову допомогу (72 тис. вояків). Залякуючи Королівство Польське та ВКЛ військовою могутністю, хан домагався виплати уминок і покарання О. Дашковича за вчинений напад на м. Іслам та київського воєводу Андрія Немирича за перехоплених і скараних татарських гінців. Водночас польський посол Андрій Шелуха, що прибув до Бахчисараю, усіяко замовчував питання про уминок та повернення татарського полону [23, с. 202].

Походи козаків у Крим, невивплата уминок, затримка із передачею полону послужили каталізатором для нових татарських вторгнень. Уже в 1520 р. татарська орда чисельністю 2 тис. вторглася на Поділля, але була

розбита польським військом під командуванням Тшебінського [43, с. 172; 37, с. 1013; 5, с. 97]. Активну участь у стримуванні татар брав і князь Костянтин Острозький, який у 1520 р. організував оборону від степовиків між Олеськом та Залізціями [12, с. 168].

Із новим набігом ординці теж не забарилися. У 1521 р. п'ятитисячний татарський відділ напав на київське Полісся, знищив Мозир і рушив далі в білоруські землі до Пінська і Слуцька [6, с. 96; 4, с. 30].

Польський хроніст Бернард Ваповський стверджує, що в лютому 1523 р. турки за підтримки буджацьких татар пройшли грабіжницьким походом Поділля, Волинь і галицькі землі, а на зворотному шляху спалили Галич і Стрий [43, с. 791; 42, с. 44]. Про цей напад татар у 1523 р. є звітка і в праці Михайла Грушевського: «Рік сей приніс напад на Поділе турків і білгородських татар. Їх ватага (5 тис. воїнів) пустошила Поділе, пройшла Галичину, комендант жовнірського війська [...] Яків Сецігньовський зі своїм полком не відважився на них напасти [...], зіставшись пасивним свідком спустошень» [4, с. 30]. Однак уважний перегляд перебігу цих подій дає підстави для сумніву стосовно їхнього датування. На нашу думку, це, скоріш за все, події ранньої весни 1524 р., адже про ординський похід 1523 р. не згадують ані українські літописи, ані польські хроніки (крім Б. Ваповського), крім того, повністю співпадає район дій нападників (Поділля, Волинь, Руське воєводство), саме таким був цей напрямок і в 1524 р. Повторний похід ординців власними слідами й наступного року виглядає дещо алогічно, адже навіщо знову йти у попередньо спустошені терени.

Важливим у цьому повідомленні є звітка про початок походу – кінець зими. Однак польські хроніки кажуть, що то був початок весни 1524 р. Мартин Бельський із цього приводу залишив такий запис: «Того року (1524), навесні прийшло 12 тис. (*турків і татар. – І. Т.*), між якими 4 тис. білгородських та інших татар (*турків 8 тис. – І. Т.*), які багато сіл і містечок спалили, а між ними й Зіньків, містечко Станіслава Одровонжа, але замок оборонився й уцілів» [37, с. 1026–1027; 3, с. 373; 6, с. 97; 19, с. 117]. Його облога була безуспішною, проте турки й татари сильно спустошили саме місто та околиці [15, с. 126]. Далі нападники наблизилися до міста Красилова на волинському порубіжжі [42, с. 44; 18, с. 126]. Якщо Красилівський замок витримав наступ орди, то саме місто було спалено [5, с. 97].

Просуваючись у напрямку Руського воєводства, турки й татари підійшли до Рогатина. Із повідомлень розвідки татарські воєначальники знали про наближення польського війська на чолі з Миколою Фірлеєм (*великий гетьман коронний 1515–1526*) та українських шляхетських загонів із Вишневеця і Кам'янця-Подільського, а польських – із Тарнова та інших міст. Водночас до них надійшли відомості про розгром гетьманом Яном Тарнавським (*великий гетьман коронний 1527–1559*) одного османського відділу та невдале форсування турками Дністра й Дунаю. Це були окремі турецькі зағони, які поверталися додому, одні з них були розбиті спочатку біля Комарна, а інші – на Дністрі [5, с. 97; 18, с. 126]. Про цей епізод згадує

хроніст М. Бельський, який зазначає, що військо Яна Тарнавського «напало на турецький загін, що повертався з-під Комарна й розгромило його (під лісом понад болотом), а другий загін наші над Дністром розбили» [37, с. 1027; 3, с. 373].

Тим часом головні сили турецько-татарської армії почали штурм Рогатина. У Львівському літописі про цю подію, щоправда під 1525 р. (*має бути 1524 р. – І. Т.*) мовиться наступне: «Турци Рогатин доставали» [1, с. 100]. Докладніше цей штурм описує М. Бельський: «Відступаючи, турки під Рогатини підійшли, де захисники міста відмовилися повернути їхнього воїна, захопленого в полон, і почали штурм містечка. Побачивши, що нападники проламують дерев'яний частокіл, захисники відійшли до костелу, де під командуванням Сенявських (*зокрема, Олександра Сенявського, ротмістра кавалерії. – І. Т.*) чинили мужній опір напасникам» [37, с. 1027; 3, с. 373; 9, с. 26].

Отже, замкнувшись в уфортифікованому костелі, захисники міста продовжували чинити опір, адже міські стіни під натиском турецького війська, завалилися. Усі ворожі атаки було відбито [18, с. 126; 23, с. 203; 15, с. 279].

Розповідаючи про події під Рогатином, О. Гваньїні повідомляє навіть про двобій воїнів Миколая Замойського із турецьким вершником, який був знищений польським лицарем [3, с. 373]. Такі зачепні герці практикувалися з метою виманити решту війська до відкритого бою. Але через велику чисельну перевагу нападників, поляки не піддалися на цей підступ.

На цьому оповіді хроністів про весняний набіг орди в 1524 р. завершується. Історик Ярослав Дзира на підставі відомостей М. Бельського й М. Стрийковського, стверджує, що «турки під Рогатином були розгромлені польським військом» [5, с. 97].

Із-під Рогатина нападники відступили, але інші їхні загопи спричинили значні спустошення в інших місцевостях. Матвій Стрийковський пише, що «турки й татари раз за разом звоювали Львівську, Сяноцьку, Белзьку й Подільську землі, поляки були бездіяльними, пам'ятаючи сокальську поразку» [36, с. 393]. Автор хроніки відверто натякає на неготовність коронного війська та бездіяльність шляхти. Насправді ж король Сигізмунд I ужив певних заходів оборонного характеру, а саме за позичені гроші найняв 1600 вершників і 400 піхотинців, до яких долучив ще 430 жовнірів зі свого двору і 10 гармат та призначив на 7 березня 1524 р. збір шляхетського ополчення між Глинянами й Буськом, яке так і не зібралося [34, с. 94–95; 30, с. 31]. Хоча згідно королівських листів про збір шляхетського війська воно мало гуртуватися навколо відділу найманців, до якого прямували шляхетські загопи із Бузька, Львова, Кам'янця-Подільського, Таркова, Тенчина та інших міст. Проте навіть об'єднаних сил (1430 воїнів) було недостатньо для протистояння 12 чи 13 тисячному ханському війську [3, с. 373; 42, с. 44; 23, с. 203].

Новий напад не змусив на себе довго чекати. Невдовзі після відходу турецько-татарських військ, 40 тисячна кримська орда повторно вторглася в

межі Руського воєводства, спалила передмістя Львова й зупинилася, розташувавшись табором поблизу Мостиськ [6, с. 97; 5, с. 97; 18, с. 127]. Це був головний татарський кіш, із якого загони відправилися на пограбування краю. Саме сюди ординці зводили захоплених невільників до того часу, поки не набрали достатньої кількості, яку могли провадити і доки не повернулися усі їхні загони [8, с. 26].

Отже, під час татарського нападу навесні 1524 р. спустошень зазнали землі Подільського, Руського, Белзького воєводств, головні польські сили з огляду на попередні невдачі, не проявляли належної активності, лише окремі загони вступали у збройні сутички з ворогом, у яких із гідністю долали супротивника.

Не чекаючи нового набігу, зверхники Литовсько-Руської держави ще взимку розпочали укріплення кордонів, у порубіжні замки відправлено 2 тисячі кінного війська, розпочато ремонт київських укріплень та забезпечення їх зброєю, боєприпасами, харчами [23, с. 203–204].

Вагомим недоліком урядових заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону, що в умовах значної протяжності степового кордону та високої рухливості татарського війська прирікало українські землі на спустошення й руйнування. Тому король запропонував більш ефективний план оборони, який полягав у спрямуванні козацької флотилії до Тавані, де б козаки завадили переправі кримчаків через Дніпро. Але на перешкоді у здійсненні цього задуму стала нестача коштів, тому план був лише частково реалізований. На думку історика Бориса Черкаса, «цей план, по суті, є офіційним визнанням ролі козацтва у справі захисту українських земель від степовиків» [23, с. 204–205].

Загалом вжиті оборонні заходи змусили кримців оминати кордони Литовсько-Руської держави і вторгнутися в межі Королівства Польського. Татарські зверхники добре розраховали, що поляки ще не оговталися від весняного набігу білгородців і турків і очікують нового татарського наступу на київському напрямку [23, с. 205].

Літній похід очолювали військові достойники Озюбек, солтани Іслам, Бучкак, Янтур, татарський хан Саадет Гірей безпосередньої участі в ньому не брав, принаймні, джерела не фіксують його участі в цьому ньому [23, с. 203]. А згадка імені Аслам, який з-під Мостиськ розпустив 30- чи навіть 40-тисячну орду в різні сторони галицького краю, в цьому випадку означає солтан Іслам, який доводився двоюрідним братом перекопському ханові [43, с. 195–196; 3, с. 373; 5, с. 97; 42, с. 45].

В умовах ворожої навали король Сигізмунд наказав шляхті збиратися під Сандомиром, а сам із військом рушив до Львова. Але на час його приходу напасники уже відійшли. К. Острозький наздогнав їх, але, маючи недостатньо військ, у вирішальний бій не вступав [43, с. 195–196; 4, с. 31].

Напад стався у червні 1524 р. Про це довідуємося із листа перемишльського єпископа Андрія Крицького від 7 липня 1524 р., у якому зазначено, що «24 червня турки були за 2 км від Перемишля» [42, с. 44]. Важливим є спостереження історика Сигізмунда Войцеховського стосовно

початку нападу: «Ще не вийшли з Польщі турки, як вторглася 40-тисячна орда татар» [44, с. 210]. Отже, виглядає, що набіги відбувалися майже безперервно.

На думку Костянтина Гурського, спільний татаро-турецький набіг почався у липні: «На початку липня (1524 р.), – пише історик, – вторглися турки й татари, вибравши великий полон і не зустрічаючи ніде опору, повернулися додому» [34, с. 95]. Однак така категоричність К. Гурського щодо відсутності опору є сумнівною, про це свідчать подані нижче факти. Як відомо, наступ нападників був скерований на Поділля, Волинь і Львів. Саме «в червні 1524 р. турки дійшли до Львова і поза Львів. Менша частину їх була розбита Миколою Фірлеєм, а більша – молдавським господарем Стефаном IV» [44, с. 210]. Війська Миколи Фірлея 2 липня 1524 р. за дві милі від річки Серет розгромили татарські загони, які шукали за ясиром, а на Волині князь Костянтин Острозький завдав поразки тритисячному турецькому відділу. Та все ж невеликий загін османців (500 вершників) таки проник на Покуття, де спричинив значні спустошення, але на зворотному шляху був знищений молдованами. Інші відділи турецького війська були з тилу атаковані польською кіннотою і через Поділля відійшли до Білгорода [42, с. 45].

Отже, літній військовий похід на українські землі було здійснено спільними зусиллями турецько-татарських військ. «Присутність османів у лавах татар, – зауважує дослідник Борис Черкас, – особливо білгородських, була явищем нерідким, оскільки забезпечувала непогані прибутки від захопленого ясиру. У 20-30-х рр. маємо прямі докази участі турків у походах на північ. До того ж, у 1524 р. вони становили більшу частину війська, яке рушило на Україну з Білгорода» [26, с. 410].

А тим часом турецькі відділи намагалися відійти із захопленою здобиччю, тоді як татарські загони продовжували спустошення у Львівській, Перемишльській, Сяноцькій землях. Надвечір 25 липня 1524 р. ординці наблизилися до Львова й заклали кіш між *Збоїськами (нині Збоїща, північний Шев-ченківський мікрорайон Львова. – І. Т.)* і Мелеховом (*нині село Малехів у Жовківському районі Львівської області. – І. Т.*), а звідти відділ із 500 вершників наблизився до Галицького і Краківського передмість [42, с. 45]. Денис Зубрицький зауважує, що загін татарських вершників (400 воїнів) проник у передмістя Львова, із ним львів'яни над Полтвою пізно вночі почали «поєдинки» (сутички), час від часу стріляючи із гармат, встановлених на валах. Другого дня (26 липня) численні загони почали проникати від Збоїщ у західну частину передмість, татарські загони зупинилися за св. Юром, де заклали табір. Увечері, запаливши передмістя, ординці рушили далі [9, с. 133].

Хроніст Бартоломей Зіморевич так описує дії татар під Львовом улітку 1524 р.: «Татари з Асланом на чолі ціле літо спустошували (Русь), палили села, грабували селян і вже оточили військом головне місто Русі Львів, схиляючи його розмаїтими способами здатися. На їхній дикий галас мешканці відповідали з гармат. [Татари], розгнівані зухвалою відповіддю,

покарали обидва передмістя вогнем, у день св. Анни (26. 07), як попарені окропом відійшли» [7, с. 102–103].

Отже, рішучість львів'ян під час оборони міста змусила ординців відійти. Безрезультатними були спроби татар форсувати річку Полтву з боку села Клепарів у напрямку Краківського передмістя та зі сторони собору св. Юра, звідки ординці імітували напад на місто [15, с. 199]. Власне це була перевірка міста на його обороноздатність, яку Львів з гідністю витримав.

Відступивши з-піді Львова, татарські чапули продовжували плюндрування краю, зокрема ними були спалені Стрий і частково Щирець [42, с. 45]. Спустошено територію до Перемишля і Ярослава [21, с. 68; 13, с. 78].

Населення намагалося чинити опір зайдам. У Перемишльській землі опір нападникам очолив єпископом Андрій Крицький. Загони місцевих ополченців по лісах влаштовували напасникам засідки [34, с. 95]. Завзято оборонявся Прухніцький замок, під стінами якого загинуло 70 татар. Там же виявилось, що в бойових діях активну участь брали й татарські жінки, перевдягнуті у чоловічий одяг. Хоча їх завдання полягало у тому, щоб супроводжувати невільників [42, с. 45; 41, с. 52].

У Літописі князівства Литовського і Жемантійського про цю подію сказано так: «Межы которыми в мужских уберах и невест татарских неколько убили» [14, с. 350]. На цю обставину звернув увагу й хроніст Мартин Бельський, за словами якого «біля Прохницького замку де їх (татар. – І. Т.) було розбито, поміж убитими лежали дівчата з поголеними головами у чоловічому одязі. Багатьох із них селяни порубали косами» [37, с. 1028; 3, с. 373]. Це дало підставу історикові Лешкові Підгородецькому зробити припущення про участь у військових походах татарських жінок на рівні з чоловіками [41, с. 52].

На основі народної традиції Л. Підгородецький розповідає про нищення селянином із Розсохів на Підкарпатті ватажка татарського загону, загибель якого змусила відступити увесь відділ. Водночас трагічно завершилася оборона села Косіна, що біля Ланцута, де прихожани і ксьондз Войцех Яклевич заховалися в одному з дерев'яних будинків, але будівля була підпалена татарами, – й усі захисники загинули [32, с. 24; 41, с. 94]. Уточнюючи обставини цієї трагічної події, А. Валявендер зауважив, що «в селі Косіне місцевий ксьондз разом із парафіянами в костьолі згорів. Далі ординці спустошили Лежайськ і дійшли до Жешова» [42, с. 45].

Отже, у червні 1524 р. в українські землі за вказівкою зі Стамбула вторгнулася 30-тисячна (М. Бельський і Гваньїні – 40-тис.) татарська армія на чолі з Іслам-Гіреєм, пронеслася через руські землі. Вона розташовувалася поблизу Мостиськ, а своїми діями охопила територію Руського воєводства та Люблінського воєводства. К. Острозький та його польський колега – коронний гетьман Миколай Фірлей не змогли організувати належної відсічі [37, с. 1027–1028; 3, с. 373; 13, с. 78; 21, с. 68; 39, с. 27]. Причину невтішності ситуації Казимир Левицький бачить у недостатності збройних

сил та у зволіканні шляхетського ополчення, збір якого був призначений королем у Яворові, але воно, як завжди, прибуло із запізненням [38, с. 19].

Увесь тягар оборони взяли на себе загони місцевої самооборони. «Причина поразки, на думку історика Василя Уляновського, була передбачувана: раптовість нападу й неможливість швидко зібрати належне військо. При цьому слід зауважити, що безпосередньою причиною набігу татар стала політика Жигимонта I щодо скинення з престолу ставленика султана, хана Саадет-Гірея» [21, с. 68].

Другим напрямком наступу турків і татар було Велике князівство Литовське. Історик Петро Кулаковський вважає, що в червні 1524 р. мав місце й турецький напад на Поділля, але турків нараховувалося близько 4 тисяч, тому польське військо на чолі з Петром Кмитом завдало їм нищівної поразки у Молдавському князівстві біля Серету – лівої притоки Дунаю [13, с. 78]. Перебуваючи на Поділлі, нападники здобули Джуринський замок (давня назва Чурилів. – *I. Т.*) [42, с. 45]. «Татаре, – пише український літописець, – були на Подолю й Чурилова замку доставали» [1, с. 100]. Зазнаючи постійних нападів, українські землі Київщини й Поділля прикривали центральні райони ВКЛ від нападів татарських чапулів [26, с. 406].

Тоді ж у червні 1524 р. тепер уже кримсько-татарська орда під проводом царевичів: калги Узбек Гірея, Ислям Гірея, Бучек Гірея та Янтур Гірея вдерлася в межі українсько-литовських земель. Однак похід завершився невдало. Восени того ж року на зворотному шляху кримці були розбиті на дні-провській переправі українськими козаками Семена Полозовича та Криштофа Кмитиця [16, с. 36]. І дійсно, татари, довідавшись про збір коронних і шляхетських військ, почали стягувати свої загони до головного коша й швидко відходити. Тільки королівському авангарду вдалося перехопити декілька татарських відділів. Відчувши себе в безпеці, ординці почали переправу через Дніпро біля Таванського перевозу. Саме в цей момент невелика козацька флотилія (100–300 вояків) несподівано атакувала ворога, який повернувся із невеликою частиною полону й худоби. Дослідник Борис Черкас вважає, що «покинути полон, який становив основу здобичі, могла змусити тільки велика небезпека, якою була несподівана перешкода на переправі й побоювання підходу основних польсько-українсько-литовських військ, поява яких означала б для перекопців безвихідну пастку» [23, с. 205–206].

Загалом збільшення військового контингенту на кордонах та стратегія пасивної оборони виявилися малоефективними заходами перед вправним й мобільним супротивником, якому кількома воєнними походами вдалося нейтралізувати обидві держави, що цілком відповідало планам султана [23, с. 208]. А присутність османів у лавах татар, особливо білгородських, була частим явищем, бо вона забезпечувала їм непогані прибутки від продажу ясиру [24, с. 16].

Одним із наслідків ворожих вторгнень зазначеного періоду був голод у Руському воєводстві, спричинений татаро-турецькими наїздами та грабежами власного війська, яке замість того, щоб піти навздогін нападникам, «почало, як ті, грабувати до решти ще палаючі руські (українські) села, через що стався великий голод» [9, с. 134]. Важливою реальністю того часу був і постійний відтік людності, пов'язаний із татарськими нападами, що вкрай негативно позначилось на чисельності українського населення [2, с. 86].

Найбільшого удару ворожі набіги завдавали селянам: окрім розорення їхніх поселень нападники ще й вилюднювали їх, забираючи в неволю. Стосовно міст, негативним наслідком систематичних вторгнень степових воїнів було сповільнення темпів урбанізації, згасання промислів і торгівлі, значні демографічні втрати.

На думку історика Бориса Черкаса, «стратегія кримських ханів зводилася до того, аби частими, іноді щорічними, а часто й по декілька разів на рік нападами захоплювати в полон або знищувати населення. Документи і згадки сучасників весь час підкреслюють, що нападники намагалися не залишити нікого. Здорових чоловіків і жінок забирали, а слабких, малих і старих убивали. Зрозуміло, що така жорстокість була логічною тільки за умови, коли основна мета полягала в «розчищенні» земель від осілого населення. Штурмуючи міста, кримці, в кінцевому підсумку, не збиралися їх утримувати, у них просто не було для цього можливостей. Тому населені пункти теж знищувалися. Військова організація [Польського королівства] та ВКЛ виявилася безсилою проти цієї стратегії кримців [26, с. 409]. Зібране нашвидкуруч коронне військо і шляхетське ополчення могли вести тільки партизанську війну, не вдаючись до наступу на головні сили ханського війська [4, с. 31].

Таким чином, у 1520–1525 рр. українські й польські землі зазнали чотири турецько-татарських напади, найпотужнішими із них були весняний та літній 1524 р., націлені на Поділля, Волинь, Руське й Люблінське воєводства, їх особливостями були: віроломність, постійність, спільність дій турецько-татарських військ. Мета більшості цих набігів залишалася грабівницькою. Спустошень зазнало більше десяти міст (*згаданих у джерелах*) та велика кількість сіл. Коронне військо переслідувало окремі загони, але вирішального бою уникало через власну малочисельність. Активною була участь у боротьбі з татарами місцевого населення, проте його виступи були поодинокими і стихійними. Характер і масштаби весняного та літнього татаро-турецьких вторгнень 1524 р. свідчать про спланованість та підготовленість цих воєнних операцій. Під час набігів туркам і татарам було дано гідну відсіч, проте основні сили напасників не розбито. Нападники повернулися додому зі здобиччю, поразки зазнали лише окремі невеликі відділи ворога, а це було тривожним сигналом про можливе повторення серійних нападів, які Польське Королівство уже пережило на початку XVI століття.

Список використаних джерел

1. Бевзо О. Львівський літопис (Ісписаніє літом от рождества Христо-ва[...] року і по нім імущих) і Острозький літописець. (С кройніки Бельського речі потрібнії вибрані). Джерелознавче дослідження / О. Бевзо. – К. : Наукова думка, 1970. – 198 с.
2. Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. / І. Ворончук // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 86–94.
3. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / О. Гваньїні // Упорядник о. Ю. Мицик. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
 - a. 1007 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625 / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – 624 с.
5. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського / Я. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.
6. Енгель Й. Історія України та українських козаків / Й. Енгель // Упорядник Т. Чугуй. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.
7. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex / Б. Зіморевич // Переклад з латинської Н. Царьової. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
8. 8. Зубрицкий Д. Галицкая Русь въ XVI столѣтіи / Д. Зубрицкий // Чтенія въ императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московском университетѣ. – М. : Университетская типографія, 1862. – Кн. 3. – С. 1–84.
9. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.
10. Кісь Я. П. Татарсько-турецьке лихоліття в XV–XVI ст. на Галицьких землях / Я. Кісь // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. – Івано-Франківськ : Лілея НВ. – 1998. – С. 34–36.
11. Крижановский А. Руська «кройника» з XVII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1904. – Т. 62. – Кн. 4. – С. 1–3. – (*Miscellanea*).
12. Крип'якевич І. П. Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упорядник Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
13. Кулаковський П. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець VI – перша третина XVI століття) / П. Кулаковський // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2011. – Вип. 18. – С. 67–83.
14. Лѣтописецъ Великого князства Литовського и Жомоитського // ПСРЛ. – Т. 17: Западнорусские летописи / Летопись Рачинского. – Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова. – 1907. – С. 296–356.
15. Мандзяк В. Битви української середньовічної та ранньомодерної історії / В. Мандзяк : довідник. – Львів : Літопис, 2011. – 430 с.

16. Мельничук А. Роль прикордонних урядників і старост в організації козацтва та виокремлення з козацького середовища власної військової еліти (кінець XV – перша половина XVI ст.) / А. Мельничук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 32–38.
17. Михайлів Л. Рожнятів і околиці: історико-краєзнавча книга / Л. Михайлів. – Снятин : Прут-Принт, 2000. – 168 с.
18. Панащенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. / В. Панащенко // Феодалізм на Україні. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 114–132.
19. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст.: історично-археологічні нариси / Ю. Сіцинський. – К. : Українська академія наук, 1928. – 99 с.
20. Уляновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького / В. Уляновський // Острозька давнина. – Т. 1. – Львів. – 1995. – С. 24–31.
21. Уляновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Уляновський. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 168 с. – (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2).
22. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 53–67.
23. Черкас Б. Военна кампанія Великого князівства Литовського та Ко-рони Польської 1524 р. на українських землях / Б. Черкас // Україна в Центра-льно-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – В. 2. – К., 2002. – С. 200–209.
24. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540) // Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Б. Черкас; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – 22 с.
25. Черкас Б. Українське козацтво у військово-політичних процесах Великого князівства Литовського (20-30-ті рр. XVI ст.) / Б. Черкас // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. Наукові студії. – С. 158–164.
26. Черкас Б. Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV–XVI ст.: причини, передумови, наслідки // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. – С. 404–414.
27. Шаталов Д. Про типи нападів козаків і татар на українському Степовому Кордоні в другій половині XV – першій половині XVII ст. / Д. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2011. – Вип. 9. – С. 23–30.
28. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. T. 5 : 1519–1521 / per Stanislaum Gorski, red. Tytus Działyński. – Posnaniae : Biblioteka Kornicka, 1855. – 416 p.

29. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi [...] – T. 6 : 1522–1523. – Posnaniae : Biblio-thecae Kornicensis, 1855. – 361p.
30. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi [...]. – T. 7: 1524–1525. – Posnaniae, Biblioteka Kornicka, 1857. – 412 p.
31. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. – Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskiego. – T. 2. – Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda synów, 1885. – 985 s.
32. Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami / B. Baranowski. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1952. – 81 s.
33. Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1859. – 153 s.
34. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Rocz. 52. – T. III. – Zesz. 1. – S. 94–109.
35. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (XV–XVIII century): a study of peace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. – 1109 p.
36. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiój Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa : nakładem Gustawa Leona Glücksberga, w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1846. – T. 2. – 572 s.
37. Kronika Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowski. – Sanok : Druk Karola Pollaka, 1856. – T. II (Ks. IV, V). – 1222 s.
38. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki // Rocznik Wolyński : pod redakcją Jakuba Hoffmana. – Równe. – 1937. – T. 7. – S. 1–71.
39. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 349–398.
40. Podhorodecki L. Tatarzy / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 405 s. – (Światowid. Biblioteczka popularnonaukowa).
41. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska / L. Podhorodecki. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – 359 s.
42. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1587/ A. Walawender. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
43. Wapowski B. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535) / Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriore 1480–1535. Z rękopismu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wyd., zycorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – 363 p. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 2.), (Scriptores rerum Polonicarum, Nr. 2.).
44. Wojcechowski Z. Zygmunt Stary (1506–1548). – Warszawa, 1987. – 394 s.

References

1. Bevzo O. L'vivs'kyi litopys (Ispysanie litom ot rozhdestva Khrysto-va[...] roku i po nim imushchykh) i Ostroz'kyi litopysets'. (S kroyniky Bel'-s'koho rechi potribniyi vybrani). Dzhereloznavche doslidzhennya / O. Bevzo. – K. : Naukova dumka, 1970. – 198 s.
2. Voronchuk I. Ukrayins'ki litopysy pro vtraty ukrayins'koho naseleennya v rezul'tati tataro-turets'koyi ahresiyi protyahom KhVI – pershoi polovyny KhVII st. / I. Voronchuk // Zhytomyrshchyna na zlami tysyacholit'. – Zhytomyr: M.A.K., 2000. – T. 21. – S. 86–94.
3. Hvan'yini O. Khronika Yevropeys'koyi Sarmatiyi / O. Hvan'yini // Uporyadnyk o. Yu. Mytsyk. – K. : Vydavnychyy dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2007. a. 1007 s.
4. Hrushevs'kyi M. Istoriya Ukrayiny-Rusy. – T.VII: Kozats'ki chasy do roku 1625 / M. Hrushevs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1995. – 624 s.
5. Dzyra Ya. Tataro-turets'ki napady na Ukrayinu KhIII–KhVI st. za khroni-kamy Byel's'kykh i Strykovs'koho / Ya. Dzyra // Ukrayins'kyi istoryko-heo-hrafichnyy zbirnyk. – K., 1971. – Vyp. 1. – S. 83–102.
6. Enhel' Y. Istoriya Ukrayiny ta ukrayins'kykh kozakiv / Y. Enhel' // Uporyadnyk T. Chuhuy. – Kharkiv: Fakt, 2014. – 640 c.
7. Zimorovych B. Potriyny L'viv. Leopold Triples / B. Zimorovych // Pereklad z latyns'koyi N. Tsar'ovoyi. – L'viv : Tsentr Yevropy, 2002. – 224 s.
8. 8. Zubryts'kyi D. Halytskaya Rus' v XVI stol. / D. Zubryts'kyi // Chteniya v ymperatorskom Obshchestve ystoriy y drevnostey rossiys'kykh pry Moskovskom unyversytete. – M. : Unyversytet'skaya tipohrafiya, 1862. – Kn. 3. – S. 1–84.
9. Zubryts'kyi D. Khronika mista L'vova / D. Zubryts'kyi // Pereklad z pol's'koyi I. Svarnyka. – L'viv : Tsentr Yevropy, 2002. – 640 s.
10. Kis' Ya. P. Tatars'ko-turets'ke lykholittya v XV–XVI st. na Halyts'kykh zemlyakh / Ya. Kis' // Halyts'ka zemlya: istoriya ta suchasnist'. Materialy naukovoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 1100-rychchyu Halycha. – Ivano-Frankivs'k : Lileya NV. – 1998. – S. 34–36.
11. Kryzhanovskyy A. Rus'ka «kroynyka» z XVII v. // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – 1904. – T. 62. – Kn. 4. – S. 1–3. – (Miscellanea).
12. Kryp'yakevych I. P. Hnatevych B., Stefaniv Z. ta in. Istoriya ukrayins'koho viys'ka (vid knyazhykh chasiv do 20- kh rokiv KhKh st.) / Uporyadnyk B. Yakymo-vych. – L'viv : Svit, 1992. – 702 s.
13. Kulakovs'kyi P. Knyaz' Kostyantyn Ivanovych Ostroz'kyi i oborona ukrayins'kykh zemel' vid tatars'koyi ahresiyi (kinets' VI – persha tretyna KhVI stolittya) / P. Kulakovs'kyi // Naukovi zapysky [Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»]. Istorychni nauky. – 2011. – Vyp.18. – S. 67–83.
14. Litopysets Velykoho knyazstva Lytov's'koho y Zhomoys'koho // PSRL. – T.17: Zapadnorusskiye letopysy / Letopys' Rachynskoho. – Sankt-Peterburh: Tipohrafiya M. A. Aleksandrova. – 1907. – S. 296–356.
15. Mandzyak V. Bytvy ukrayins'koyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi isto-riyi / V. Mandzyak : dovidnyk. – L'viv : Litopys, 2011. – 430 s.
16. Mel'nychuk A. Rol' prykordonnykh uryadnykiv i starost v orhanizatsiyi kozatstva ta vyokremlennya z kozats'koho seredovyscha vlasnoyi viys'kovoyi elity (kinets' KhV

- persha polovyna KhVI st.) / A. Mel'nychuk // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. – 2013. – Vyp. 36. – S. 32–38.
17. Mykhayliv L. Rozhnyativ i okolytsi: istoryko-krayeznavcha knyha / L. Mykhayliv. – Snyatyn : Prut-Prynt, 2000. – 168 s.
 18. Panashenko V. Ahresiya Kryms'koho khanstva i sultans'koyi Turechchyny na Ukrayinu v kintsi XV – pershiy polovyni XVI st. / V. Panashenko // Feodalizm na Ukrayini. – K. : Naukova dumka, 1990. – S. 114–132.
 19. Sitsins'kyy Yu. Oboronni zamky Zakhidnoho Podillya XIV–XVII st.: istorychno-arkheolohichni narysy / Yu. Sitsins'kyy. – K. : Ukrayins'ka akademiya nauk, 1928. – 99 s.
 20. 20. Ul'yanovs'kyy V. Vidome i nevidome z biohrafii ta diyal'nosti knyazya K. I. Ostroz'koho / V. Ul'yanovs'kyy // Ostroz'ka davnyina. – T. 1. – L'viv. – 1995. – S. 24–31.
 21. 21. Ul'yanovs'kyy V. «Slavnyy dlya vsikh chasiv cholovik»: knyaz' Kostyantyn Ivanovych Ostroz'kyy / V. Ul'yanovs'kyy. – Ostroh: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», 2009. – 168 s. – (Seriya «Vydatni postati Ostrohiany». – Vyp. 2).
 22. Cherkas B. Ostafiy Dashkovych – cherkas'kyy i kanivs'kyy starosta XVI st. / B. Cherkas // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2002. – # 1. – S. 53–67.
 23. Cherkas B. Voyenna kompaniya Velykoho knyazivstva Lytovs'koho ta Korony Pol's'koyi 1524 r. na ukrayins'kykh zemlyakh / B. Cherkas // Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do XVIII st.). – V. 2. – K., 2002. – S. 200–209.
 24. Cherkas B. Ukrayina v politychnykh vidnosynakh Velykoho knyazivstva Lytovs'koho z Kryms'kym khanstvom (1502–1540) // Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / B. Cherkas; NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny. – K., 2003. – 22 s.
 25. Cherkas B. Ukrayins'ke kozatstvo u viys'kovo-politychnykh protsesakh Velykoho knyazivstva Lytovs'koho (20-30- ti rr. XVI st.) / B. Cherkas // Istynu vstanovlyuye sud istoriyi: Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. – K., 2004. – T. 2. Naukovi studiyi. – S. 158–164.
 26. Cherkas. B. Borot'ba za Ukrayinu mizh Velykym knyazivstvom Lytovs'-kym i Kryms'kym khanatom na perelomi KhV–KhVI st.: prychny, peredumovy, naslidky // Terra cossacorum: studiyi z davn'oyi istoriyi Ukrayiny. Naukovyy zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriya Stepanovycha Stepankova. – K. : Instytut istoriyi Ukrayiny NANU, 2007. – S. 404–414.
 27. Shatalov D. Pro typy napadiv kozakiv i tatar na ukrayins'komu Stepovomu Kordoni v druhiy polovyni KhV – pershiy polovyni KhVII st. / D. Shatalov // Naddniprovs'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati. – 2011. – Vyp. 9. – S. 23–30.
 28. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae. T. 5 : 1519–1521 / per Stanislaum Gorski, red. Tytus Działyński. – Posnaniae : Biblioteka Kornicka, 1855. – 416 p.
 29. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi [...] – T. 6 : 1522–1523. – Posnaniae : Biblio-thecae Kornicensis, 1855. – 361p.

30. Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenis-simi Principis Sigismundi [...]. – T. 7: 1524–1525. – Posnaniae, Bibliotheca Kornicka, 1857. – 412 p.
31. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński. – Wydanie drugie poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynowskiego.– T. 2. – Warszawa: nakład i druk S. Orgelbranda synów, 1885. – 985 s.
32. Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami / V. Baranowski. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1952. – 81 s.
33. Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami / J. Barto-szewicz. – Warszawa, 1859. – 153 s.
34. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów // Biblioteka Warszawska. – 1891. – Roczn. 52. – T. III. – Zesz. 1. – S. 94–109.
35. Kolodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: inte-rnational diplomacy on the European periphery (XV–XVIII century): a study ofpeace treaties followed by annotated documents / D. Kolodziejczyk. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2011. – 1109 p.
36. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkow-skiego. – Warszawa : nakładem Gustawa Leona Glücksberga, w Drukarni Stanisła-wa Strąbskiego, 1846. – T. 2. – 572 s.
37. Kronika Marcina Bielskiego / wyd. K. J. Turowski. – Sanok : Druk Ka-rola Pollaka, 1856. – T. II (Ks. IV, V). – 1222 s.
38. 38. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki // Rocznik Wołyński : pod redakcją Jakuba Hoffmana. – Równe. – 1937. – T. 7. – S. 1–71.
39. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku / J. Ochmański // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 349–398.
40. Podhorodecki L. Tatarzy / L. Podhorodecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 405 s. – (Światowid. Biblioteczka popularnonaukowa).
41. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska / L. Podhoro-decki. – Warszawa: Książka i wiedza, 1987. – 359 s.
42. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1587/ A. Walawender. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
43. Wapowski B. Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego część ostatnia, czasy podługoszowskie obejmująca (1480–1535) / Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriore 1480–1535. Z rękopismu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wyd., życorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1874. – 363 p. – (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Nr. 2.), (Scriptores rerum Polonicarum, Nr. 2.).
44. Wojcechowski Z. Zygmunt Stary (1506–1548). – Warszawa, 1987. – 394 s.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

И. Тымив

**Хронология татарских турецьких набегов на Украину
в 1520–1525 гг.**

В статье рассмотрено политические взаимоотношения Польского Королевства и Великого Княжества Литовского с Крымским ханством в последнем пятилетии первой четверти XVI в., оборонные мероприятия польских и литовских властей. Освещена хронология вооруженных вторжений турецко-татарских войск на украинские земли, выяснены цель нападений и военного похода татарской армии летом 1524 г., тактика и характер вражеских действий, следствия ее пребывания на территории края.

Ключевые слова: источники, хронология, татары, турки, набег, военный поход, опустошения, оборона.

I. Tymiv

**The Chronology of the Tatar and Turkish Invasions to
Ukraine in 1520-1525**

The article presents the political interrelations of the Kingdom of Poland and Great Lithuanian Principality with the Crimean Khanata in the last five years of the first quarter of the 16th century. The article also finds out the defensive measures of Polish and Lithuanian governments and presents the chronology of the armed Turkish and Tatar invasions to Ukraine. The aim of the invasions and the war campaign of the Tatar army in summer 1524, the tactics and the chronology of the assailants' actions, the consequences of their being at the territory of the region are also mentioned.

Keywords: sources, chronology, Tatars, Turks, invasion, war campaign, devastation, defense

УДК 94 (477) «15/16»:392

К. С. Калініченко

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Розвиток української державності, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на духовні цінності, морально етичні константи української нації.

Консолідуючим чинником розвитку суспільства й нації в цілому виступає ідея української державності, яка потребує міцного підґрунтя через удосконалення системи національно-патріотичного виховання, що базується на українських народних традиціях, кращих надбаннях національної та світової історичної пам'яті.

Суспільству як ніколи потрібна активна участь у розвитку української духовності різнобічно та гармонійно розвинених національно свідомих,

високоосвічених, життєво компетентних громадян, здатних до саморозвитку та самовдосконалення.

Мета даної праці – проаналізувати основи військових традицій, розвиток бойової підготовки українського козацтва, їх трансформацію в часі, сучасний стан національно-патріотичного виховання, що базується на кращих надбаннях національної та світової історичної пам'яті, засвідчити патріотичні аспекти моральних та історичних цінностей українського козацтва.

Ключові слова: *державність, виховання, традиції, історична пам'ять.*

Популяризація моральних та історичних цінностей українського козацтва постійно перебуває в полі зору науковців, у тому числі співробітників Черкаського національного та Черкаського державного технологічного університетів. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про активне розроблення указаної проблеми на науково-теоретичному, методичному і практичному рівнях. Узагальнюють окремі питання методології духовноморального виховання у своїх наукових працях відомі історики М. І. Бушин, А. Г. Морозов, В. М. Лазуренко та ін.

Козацтво, як епоха національно-духовного і державницького утвердження українців, назавжди увійшло у свідомість українського народу, як символ прагнення до волі. Військові традиції для українських козаків завжди відігравали важливе значення з огляду на воєнізований характер їх життя. Засади військового життя козаків були закладені ще у часи розквіту цієї спільноти та розвивались і трансформувались до її остаточної ліквідації (як соціального стану в 1920 р.) [1]. Поряд із цим, спільна історична пам'ять українців назавжди зафіксувала героїчний пафос козацької боротьби за волю України та людську гідність, що відіграло надзвичайно важливе значення для становлення української національної ідеї відродження та розбудови нації й держави.

Історичні надбання минулого й сьогодні є орієнтирами, що рухають український народ до самоствердження і незалежності. Зберігаючи свої звичаї і традиції, символи і обереги українці змогли вистояти у жорстокій боротьбі за волю і незалежність й донести ідею державності до прийдешніх поколінь.

Черкащина є невичерпним джерелом знань, до яких матимуть змогу доторкнутися мандрівники і туристи під час подорожей нашими місцевостями. Адже це край чудової та різноманітної природи, яка зберегла героїчну історію і унікальну культуру українців. Знайомство з історичними місцевостями дасть змогу мандрівникам і туристам оволодіти необхідними знаннями, задовольнити свою цікавість, принесе позитивні враження і емоції [3].

Й зрозуміло, що характерною рисою українського сучасного суспільства є неодноразове звернення до козацьких військових традицій, використання яких вважалось ознакою «українськості» новітніх українських військових формувань і громадських рухів.

У наш час дослідження та вивчення козацької спадщини є досить актуальним. У цьому русі козацьке бойове мистецтво заслуговує на поширення у спортивно-мистецькому вигляді серед учасників козацького відродження й молоді, може прислужитись воно й Збройним Силам України. Слушним є й застосування традицій військово-козацького самоврядування. Саме тому різні політичні сили не лише використовують козацьку героїку та відповідну повагу до неї з боку українського суспільства, але й змушені рахуватись з такою специфікою українського менталітету.

Таким чином, дослідження українських військових традицій та спроб їх відродження в сучасному суспільстві має як науковий, так і суспільний інтерес.

Винахідливість козаків, їхнє уміння малими силами перемагати кількісно сильнішого ворога до цих пір вражає науковців, дослідників, краєзнавців та громадян, які цікавляться історією рідного краю.

Під час вивчення наукових праць вітчизняних знавців пізнаєш багато цікавинок, що стосуються винахідливості та кмітливості козаків.

Зокрема, козаки під керівництвом Івана Богуна, обороняючи взимку Умань, обливали земляний вал навкруг фортеці водою, поки він не вкрився товстим шаром льоду, і фортеця стала неприступною. Звичайне колесо обмотували ганчір'ям, обливали смолою, підпальювали і пускали котитись із кріпосної стіни, що приводило армію ворога до переляку і вона тікала світ за очі.

Під Корсунем, на Черкащині козаки вперше у світі поставили артилерію на колеса. А Богдан Хмельницький у своєму війську ввів кінну артилерію на 100 років раніше Західної Європи [3].

У 1576 році, історія засвідчила, що за гетьманування Богдана Ружинського українські козаки у бою на суходолі застосували порохові ракети. Один з вояків запропонував використати «літаючий вогонь». Звісна річ, це були паперово-берестяні, дерев'яно-олив'яні пристрої. Гільза складалася з п'яти – шести мішечків пороху. Нею вистрілювали зі спеціальної установки, що нагадувала великий нерухомий лук із подовженим хоботом, і «ракета» долала досить велику відстань – 150-200, а то й більше метрів. Багато козаків власноруч «запускали вогняних зміїв» у тилу ворога і близько від наметів турецького командування. Робилося це просто: гільза настромлялася на вістря списа, порох підпальювався і спис кидався якомога далі в бік противника. Уже перших кількох залпів «ракети» нагнали такого жаху на ворогів, що тим годі було й думати про опір. До того ж «ракети» вибухали стільки разів, скільки було в них мішечків пороху. «Пекельна зброя» робила свою справу: завойовники втекали світ за очі. [4].

Рити окопи в три лінії оборони, металеві якірці, їжаки вигадав Іван Сірко. Навіть ідея виготовлення торпед також належить козакам. Вони вибивали з двох боків колоду, одну частину заглибини використовували для заряду, іншу для пороху і підпальювали порох. У воді колода шипіла і пливла із димом прямо на турецьку галеру, а зіткнувшись із нею, вибухала, пробивала дірку у борту і всередині спалахувала пожежа. Тобто, початок виготовлення сучасної торпеди був зроблений козаками.

Розглядаючи військово-морське мистецтво українських козаків, треба брати до уваги рівень розвитку виробництва, характер суспільного ладу, історичні і національні особливості країни тощо. З початку зародження Запорізької Січі за часів гетьманів Вишневецького, Сагайдачного для військової діяльності були характерні глибока оцінка обстановки, кропітка підготовка до війни, моральна підготовка воїнів до боротьби з ворогом, вірний вибір моменту початку бойових дій і напрямок головного удару.

Рішучість і цілеспрямованість в ході бою помножена на раптовість в діях і розгрому ворога по частинах та ще й умілому використанню різних методів збройної боротьби характеризувала Запорізьке військо як найкраще в Європі. Маючи різні думки з тих чи інших історичних подій 500 річної давнини дослідники козацтва приходять до однієї думки – що козацтво – це унікальне явище в історії народу. Особливою відзнакою цього явища були морські походи запорізьких козаків, які принесли їм всесвітню славу.

Відомі у середовищі науковців – дослідників козацтва довгі, легкі в русі козацькі чайки зайняли своє почесне місце серед бойових військових човнів. Винайшов і першим побудував «чайки» наш земляк — гетьман із Канева Самійло Кішка. Він мріяв про справжній козацький флот, який би вільно плавав Чорним морем.

Підводний човен теж винайшли козаки. Зовні його корпус обшивали шкірою, накривали герметичною палубою і завдяки додатковій вазі занурювали під воду. На палубі вертикально ставили шахту, в середині якої перебував козак. Він оглядав горизонт і вів човен. Шахта водночас служила і для проникнення повітря всередину човна. Під водою човни рухалися за допомогою весел, герметичність бортів у місцях отворів для весел забезпечували шкіряні манжети.

З середини XVI століття, не маючи державності, український народ створив збройні сили – козацтво – одну із головних ознак держави. Цей період історії української землі пов'язаний з іменем славетного гетьмана Дмитра Вишневецького (Байди), який для надання міжнародного значення запорізькому козацтву розробив певний стратегічний план – для боротьби з ворогом залучити збройні сили інших держав – Польсько-Литовської, Московської, Молдавської. Дійсно, воювати з наймогутнішою армією в світі Отоманської Порти і її сателітом – Кримським Ханством – наодинці – було б самогубством. Тому вище керівництво січовиків проводило складну не завжди до кінця успішну дипломатичну роботу по об'єднанню інших держав, народи яких поневолюються турецько-татарською ордою. Як не відзначити той факт, що в результаті особистої зустрічі Д.Вишневецького й російського царя Івана Грозного козаки отримали матеріали для виготовлення човнів – козацьких чайок. Більше того, разом із запорожцями в походах брав участь морський флот Донських козаків. Їхні флотилії приставали до грузинських берегів, ховаючись від негоди, або погоні турецького флоту.

До скарбниці військового мистецтва належить віднести й стратегію активного захисту. Організуючи морські походи на кримсько-турецькі володіння, гетьман Д.Вишневецький переносив військові операції на

територію ворога, що призводило до паніки, моральних і матеріальних збитків противника.

У перші два десятиріччя XVII століття стратегію активного захисту, тільки з більш руйнівними наслідками, запровадив геніальний український полководець, козацький гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Його концепція боротьби проти турецько-татарської агресії була зорієнтована не тільки на відсіч нападів на Україну, а й на військові дії на території Туреччини і Кримського ханства, послаблюючи військову силу ворога, знищуючи ворожий флот, руйнуючи їхні порти. Блискавичні, непередбачувані, раптові, завжди успішні набіги на прибережні міста і села Причорномор'я, із смертоносними результатами мали свої не аби які великі наслідки. Тепер в корні почала мінятися військова доктрина самого могутнього державного об'єднання – Отоманської Порти: з агресивних загарбницьких дій треба було переключитись на оборонні. А це передбачало і побудову фортець в гирлі Дніпра, щоб не пускати козацькі чайки в море, і утримання свого флоту, як біля фортець, так і біля своїх берегів, це і укріплення берегової лінії великих міст, охорона торговельних човнів. Ступінь загрозовості тієї проблеми турецький султан відчув, коли отримав заяви від причорноморських міст Анатолії і Балкан про захист від козаків, бо в іншому випадку вони визнають їхню владу. А це вже були перші паростки розпаду імперії [8].

А коли у 1648 році спалахнуло полум'я Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, на Черкащині утвердився полковий устрій – полки стали важливими адміністративно-територіальними та військовими одиницями Української козацької держави. А гетьманська резиденція у Чигирині стала центром державотворчих процесів і привертала увагу послів Росії, Польщі, Туреччини, Швеції та інших держав. Тут гетьман підписав близько 300 універсалів з важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики української держави.

На території краю в 1648 році відбулася переможна битва під Корсунем. У звитязну і легендарну історію черкаського краю яскравими постатями увійшли, окрім видатного державотворця Богдана Хмельницького, наші земляки – Петро Дорошенко, Максим Кривоніс, Филон Джалалій, Лаврін Капуста, Станіслав Морозенко та багато інших козацьких ватажків. Захищаючи батьківську землю, козаки виробили, винайшли незвичну військову організацію, систему керування нею. Козацькі засоби ведення битв на морі і на суші, наступальний характер дій збагатили скарбницю світового військового мистецтва.

У другій половині XVII – XVIII ст. функціонували своєрідні козацькі полки, котрі зіграли надзвичайно важливу роль у заселенні краю та захисті населення від кочовиків.

Маніфестом від 3 серпня 1775 року Катерина II сповістила населенню Імперії не тільки про знищення козацької вольниці на Дніпрі, але й про відсутність козацького стану на Україні. Адже з цього часу заборонялося вживати навіть слово «козак». Зрозуміло, що розчерком пера не можна було знищити ні запорожців, ні створену ними військову організацію, яка мала

вікові традиції як по охороні кордонів, так й участі в бойових діях проти регулярних армій багатьох країн. Козацтво, як соціальна верства, не тільки не перестало існувати, але й надалі залишалася ваговою часткою українського суспільства, що намагалася відстояти свої давні права та привілеї.

На початку ХХ століття зокрема, впродовж 1917-1920 років виникають спроби відродження військово-козацької спільноти, використання відповідних військових традицій під час розбудови Збройних Сил.

Революційні події початку 1917 року збудили приспані козацькі мрії українців. В умовах широкомасштабних революційних зрушень і трагічної збройної боротьби за українську державність досить помітне значення відігравали спроби відновлення козацької військової спільноти та використання окремих українських військово-козацьких традицій. Усе це засвідчувало вагомість козацької героїки та сприяло актуалізації частини військових традицій українських козаків, прийнятних для розбудови Збройних Сил незалежних українських державних утворень та напіввійськових українських національних формувань[1].

При цьому, керівництво незалежних українських державних утворень підкреслювало обов'язковість опертя на військово-козацькі традиції попередніх часів, що було виявом спадковості українського військового життя. Проявом цього було намагання використати військову термінологію (для позначення рангів, посад і військово-структурних елементів) та зразки козацького одягу (у розробках військової уніформи). Підкреслимо, що використовувався, переважно, досвід козацької доби, а досягнення тогочасної козацької спільноти залучалися меншою мірою.

Сформульований в історичних, літературних та мистецьких творах, козацький дух став популярним у народі завдяки цілеспрямованій культурно-просвітницькій праці українських громадських діячів [2].

Українські культурно-просвітні та громадсько-політичні організації, зокрема «Просвіта», напередодні української революції проводили різноманітні заходи, на яких провідною темою було козацьке походження українців, героїчне козацьке минуле, наголошувалося на потребі повернутися до козацьких, тобто республіканських і демократичних, засад життя[2].

Аспекти, пов'язані з військовою організацією та особливостями бойового застосування українського козацтва у ХХ столітті залишилися донині недостатньо дослідженими в науковій літературі, а всебічне розкриття цієї теми не набуло належного висвітлення в історичній науці.

Але козачина завжди була і залишається актуальною темою української історії. Пожвавлення інтересу до козацької проблематики в кінці 80-90-х роках минулого століття обумовлене рядом факторів. Поява на світовій арені незалежної вільної української держави підсилила прагнення українства дослідити своє коріння, спадщину попередніх поколінь, свою історію з метою чіткого усвідомлення хто ми і чого варті. Зацікавлення минулим, вивчення досвіду працелюбних предків дало поштовх процесу відродження народних традицій. Яскравим свідченням цьому є намагання відродити козацькі традиції.

Протягом 90-х років минулого століття почали активно формуватися козацькі війська, створюватися в окремих населених пунктах сотні, курені.

Справа благородна і схвальна. Однак чомусь про добрі вчинки новоявлених козаків сьогодні мало що чути. Тому коли мова йде про відтворення народних традицій, бажано акцентувати увагу і докладати зусиль на відродження тих елементів матеріальної і духовної культури, які випробувані часом, мають добру славу в народній пам'яті, здатні сприяти покращанню матеріального добробуту кожного окремого громадянина країни, народу і народної держави в цілому, забезпеченню сприятливих умов для духовного росту людини. Бойові та військові традиції козаків, які беруть початок від славної історії всього українського козацтва, засновані на ідеологічних засадах православного воїнства, завжди були основою патріотизму та гідності війська українського і були спрямовані на підтримку високого бойового духу, виховання стійкості і хоробрості воїнів.

26 червня 2012 року рішенням Черкаської обласної ради прийнято Програму підтримки розвитку українського козацтва в Черкаській області на 2012-2015 роки. У Програмі зазначено, що українське козацтво послідовно використовує кращі набутки багатьох поколінь своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень Українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності.

Програма підтримки розвитку українського козацтва в Черкаській області на 2012-2015 роки спрямована на підтримку розвитку козацьких громадських організацій на 2012-2015 роки.

Її виконання дасть змогу здійснити подальший всебічний розвиток і утвердження козацтва як активної громадської сили, здатної зробити певний внесок у консолідацію суспільства, відродження його історичних цінностей.

Програма спрямована на забезпечення ефективного механізму взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування з козацькими громадськими організаціями та створення необхідних умов для відродження і розвитку історичних, патріотичних, духовних та культурних традицій козацтва в області, реалізації потенціалу козацької ідеї та консолідації українського суспільства, залучення козацьких громадських організацій до військово-патріотичного виховання молоді, науково-дослідницької та пропагандистсько-видавничої роботи, охорони громадського порядку.

Основними завданнями Програми є:

- створення належних умов для подальшого динамічного розвитку козацького руху в Черкаській області;
- збереження і пропаганда історичної й культурної спадщини української нації;
- забезпечення повноцінного функціонування української мови та відродження народних звичаїв;
- вивчення, популяризація історії та розвитку Українського козацтва;

– об'єднання зусиль органів місцевої виконавчої влади і громадськості у використанні виховних і культурних традицій Українського козацтва.

– Виконання Програми сприятиме реалізації державної політики щодо підтримки розвитку Українського козацтва в області, зокрема:

– забезпеченню оптимальних умов налагодження взаємодії органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та козацьких громадських організацій у питаннях збереження історико-культурних, духовних традицій козацтва як складової частини українського народу;

– поліпшенню організаційних, інформаційних та науково-методичних умов реалізації державної політики у сфері розвитку козацтва в області;

– розвитку та вдосконаленню системи військово-патріотичного виховання дітей та молоді на території області;

– вивченню і популяризації історичної, духовної та культурної спадщини козацтва;

– налагодженню співробітництва й обміну досвідом між козацькими громадськими організаціями та аналогічними організаціями, які існують в Україні та за її межами;

– залученню козацьких організацій до участі в охороні громадського порядку;

– проведенню інформаційної та роз'яснювальної роботи з питань розвитку історичних, патріотичних, духовних та культурних традицій козацтва серед населення області;

– об'єднанню козацьких організацій області в єдину організацію, здатну консолідувати суспільство на засадах національно-патріотичної ідеї, історичних традицій та з метою виховання підростаючого покоління [10].

Патріотичні, військові, духовні та культурні традиції українського козацтва в наш час є не тільки предметом наукових досліджень, а й взірцем для наслідування і використання їх пізнавально-виховних можливостей. Саме тому козацька тематика і роль Черкащини в становленні та розвитку українського козацтва привертає все більшу увагу науковців та громадськості.

Українське козацтво сьогодення послідовно використовує кращі набутки багатьох поколінь своїх попередників, утверджує, розвиває і боронить національну ідею, сприяє захисту політичних, економічних, культурних та історичних досягнень українського народу, бере активну участь у забезпеченні його духовного розвитку, фізичного здоров'я, високої моральності.

Список використаних джерел

1. Задунайський В. Військові традиції українських козаків у кінці XIX – на початку XX ст. та їх відродження в новітню добу: автореферат ... доктора історичних наук, Донецьк, 2007. – 30 с.
2. Бушин М. І., Лазуренко В. М. Витоки державності. Чигиринщина. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко. – Черкаси, 2006. – 342.
3. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозачий рух в Україні 1917 – 1918 рр. – Київ, 2010. – 671 с.

4. Історія, культура і природа Черкащини на туристичних маршрутах регіону. Ч. 1. [авт.-упоряд. Т. Нераденко] . – Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2014. – 203 с. : іл.
5. Волошина Г. Військове мистецтво українського козацтва: ракети, вогненні колеса і летючий вогонь [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://novasich.org.ua/index.php?go=News&file=print&id=6196>.
6. Україна – моя Батьківщина ред. М. І. Бушин. – Черкаси : ЧДТУ, 2003. – 295 с.
7. Масненко В., Українська історіографія кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітимації, «Історія та історіографія в Європі», 2004, №3, с.30. Історія козацтва. Держава – військо – битви./ О. Гуржій, Т. Чухліб. – К: Арій, 2011.
8. Українське козацтво, В. Лепко, ПП «Торсінг плюс», Харків, 2011.
9. Славна козацька епоха в історії України. Художні твори вітчизняних класиків / Укладач О.В. Завязкін. – ПП «КРИСТАЛ БУК», 2015. – 320 с.
10. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. – ПП «КРИСТАЛ БУК», 2015. – 400 с.
11. Програма підтримки розвитку українського козацтва в Черкаській області на 2012-2015 роки [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.vatytno.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=103&Itemid=127

References

1. Zadunays'kyy V. Viys'kovi tradytsiyi ukrayins'kykh kozakiv u kintsi KhIKh – na pochatku KhKh st. ta yikh vidrozhennya v novitnyu dobu – avtoreferat doktora istorychnykh nauk, Donets'k, 2007. – 30 s.
2. Bushyn M. I., Lazurenko V. M. Vytoky derzhavnosti. Chyhyrynshchyna. – Vyd. 2-he, dop. i pererobl. / M. I. Bushyn, V. M. Lazurenko. – Cherkasy, 2006. – 342.
3. Lobodayev V. Revolyutsiyna stykhiya. Vil'nokozachyy rukh v Ukrayini 1917 – 1918 rr. – Kyuiv, 2010. – 671 s.
4. Istorya, kul'tura i pryroda Cherkashchyny na turystychnykh marshrutakh rehionu. Ch. 1. [avt.-uporyad. T. Neradenko] . – Cherkasy : Chabanenko Yu.A., 2014. – 203 s. : il.
5. Voloshyna H. Viys'kove mystetstvo ukrayins'koho kozatstva: rakety, vohnenni koleasa i letyuchyy vohon' [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: <http://novasich.org.ua/index.php?go=News&file=print&id=6196>.
6. Ukrayina - moya Bat'kivshchyna red. M. I. Bushyn. – Cherkasy : ChDTU, 2003.- 295 s.
7. Masnenko V., Ukrayins'ka istoriohrafiiya kintsya KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittya: mezhi natsional'noyi identychnosti ta politychnoyi lehitymatsiyi, «Istorya ta istoriohrafiiya v Yevropi», 2004, #3, s.30. Istorya kozatstva. Derzhava – viys'ko – bytvy./ O. Hurzhiy, T. Chukhlib. – K: Ariy, 2011.
8. Ukrayins'ke kozatstvo, V. Lepko, PP «Torsinh plyus», Kharkiv, 2011.
9. Slavna kozats'ka epokha v istoriyi Ukrayiny. Khudozhni tvory vitchyznyanykh klasykiv / Ukladach O.V. Zavyazkin. – PP «KRYSTAL BUK», 2015. – 320 s.
10. Ukrayins'ke kozatstvo. Zoloti storinky istoriyi. – PP «KRYSTAL BUK», 2015. – 400 s.
11. Prohrama pidtrymky rozvytku ukrayins'koho kozatstva v Cherkas'kiy oblasti na 2012-2015 roky. [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: http://www.vatytno.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=103&Itemid=127

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Е. С. Калиниченко

Военные традиции украинского казачества

Развитие украинской государственности, интеграция Украины в мировое и европейское сообщество предусматривают ориентацию на духовные ценности, морально этические константы украинской нации. Консолидирующим фактором развития общества и нации в целом выступает идея украинской государственности, реализация которой требует усовершенствования системы национально-патриотического воспитания, основанной на украинских народных традициях, лучших достижениях национальной и мировой исторической памяти. Обществу как никогда требуется активное участие в развитии украинской духовности разносторонне и гармонично развитых национально сознательных, высокообразованных, жизненно компетентных граждан, способных к саморазвитию и самосовершенствованию. Цель данной работы – проанализировать основы военных традиций, развитие боевой подготовки украинского казачества, их трансформацию во времени, а также современное состояние национально-патриотического воспитания, основанного на лучших достижениях национальной и мировой исторической памяти, засвидетельствовать патриотические аспекты нравственных и исторических ценностей украинского казачества.

Ключевые слова: государственность, воспитание, традиции, историческая память.

K. Kalinichenko

Military traditions of Ukrainian Cossacks

The development of the Ukrainian state, Ukraine's integration into the world and European community provide guidance on spiritual values, moral and ethical constants Ukrainian nation.

Unifying factor in the development of society and the nation as a whole acts idea of Ukrainian statehood, which requires strong foundation by improving the system of national-patriotic education based on Ukrainian folk traditions, the best achievements of national and world historical memory.

Society is demanded active participation in the development of Ukrainian spirituality versatile and harmoniously developed nationally conscious, highly vital competent citizens, capable of self-development and self-improvement.

The purpose of this work to analyze the foundations of military traditions, the development of combat training of the Ukrainian Cossacks, their transformation over time, the current state of national-patriotic education based on the best achievements of national and world historical memory, witness patriotic aspects of moral and historical values of the Ukrainian Cossacks.

Cossacks, as the era of national and spiritual strengthening Ukrainian statehood forever entered the consciousness of the Ukrainian people as a symbol of the desire for freedom. The military tradition for Ukrainian Cossacks always played an important given the militarized nature of their life. The principles of

military life Cossacks were laid in the heyday of the community and developed and transformed to its final disposition (such as social status in 1920).

Keywords: government, education, traditions, historical memory.

УДК 908 (477.46)

О. О. Голуб

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ЧЕРКАЩИНІ (2013-2015 рр.)

На основі статистичних даних, взятих з офіційних сайтів державних і місцевих органів влади, автор здійснює аналіз демографічних змін в Черкаській області за останні роки, розглядає числові дані по області в порівнянні з іншими областями та загальноукраїнськими показниками, а також висвітлює перспективи щодо чисельності населення на Черкащині та в Україні загалом, виходячи з ситуації, що склалася в державі.

Ключові слова: Черкаська область, чисельність населення, природне скорочення, міграція, народжуваність, смертність, демографічні процеси.

У світлі останніх подій в Україні хотілося б розглянути їх вплив на чисельність населення держави та зупинитись саме на Черкаській області. Бо саме люди, їх праця та наукові досягнення – це майбутнє держави. Тому стрімке скорочення населення за останні роки, особливо за рахунок молодих та працездатних громадян, ні в якому разі не йде на користь державі.

Метою цієї статті є показати на прикладі Черкаської області необхідність позитивних зрушень в державі, без яких інтенсивність скорочення чисельності населення буде тільки збільшуватись, а бажання українців заводити сім'ю та рости дітей на батьківщині – зменшуватись.

7 січня 1954 року була створена Черкаська область, до складу якої увійшли три міста обласного підпорядкування (Черкаси, Сміла, Умань) і території 30 районів Київської, Полтавської, Кіровоградської і Вінницької областей. З цього моменту чисельність населення Черкаської області незмінно збільшувалась і на початок 1990 року становила 1 531,6 тис. осіб. З початку 90-х років розпочалося стабільне зменшення чисельності населення і за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року становило вже 1 403 тис. осіб наявного населення [6].

Станом на 01.01.2014 року чисельність наявного населення Черкаської області була лише 1 259,9 тис. осіб, з них 712,4 тис. осіб (56,5%) проживало в міських поселеннях, а відповідно 547,5 тис. осіб (43,5%) проживало у сільській місцевості. Щільність населення області становила 60,3 чол./км².

Частка міських жителів, як ми бачимо, є меншою загальноукраїнського показника (станом на 01.01.2014 частка по Україні складає: міського

населення – 69,0%, сільського населення – 31,0%), тому Черкаська область належить до групи слабо урбанізованих областей.

Найбільшими населеними пунктами за чисельністю населення в межах області є міста: Черкаси, Умань, Сміла, Золотоноша та Канів [2].

Упродовж 2013 року чисельність наявного населення області скоротилась на 8,9 тис. осіб: на 8,4 тис. осіб – внаслідок природного скорочення; на 0.5 тис. осіб – за рахунок за рахунок міграційних процесів.

Загалом з моменту Всеукраїнського перепису населення 2001 року чисельність наявного населення Черкащини зменшилась на 143,1 тис. осіб (10,2%), у тому числі: на 41,2 тис. осіб зменшилось міське населення та на 101,9 тис. осіб – сільське. Цікавим є той факт, що зменшення кількості жителів було зареєстровано в усіх містах обласного значення та районах області, крім території Смілянського району [5].

Із статистичних даних за останні 13 років ми можемо зробити висновок, що чисельність сільського населення скорочується більш ніж в 3 рази стрімкіше, ніж чисельність жителів міст. Однією з основних причин цього процесу є те, що випускники сільських шкіл масово вступають до міських ВУЗів та отримують потім роботу на місцях, або ж просто переїжджають до міст через небажання працювати на землі, с худобою тощо. І їх цілком можна зрозуміти, тому що умови життя в українському селі і сьогодні залишають бажати кращого. В деяких селах досі немає водо- та газопостачання, немає телефонного зв'язку (ні стаціонарного, ні мобільного), а про інтернет та кабельне телебачення жителі багатьох сіл і не мріють. Тому сільська молодь і "рветься" до міст заради світлішого майбутнього.

Визначальним фактором зменшення чисельності населення залишається природне скорочення. Починаючи з 2002 року за рахунок перевищення кількості померлих над кількістю народжених чисельність населення області скоротилась на 135,9 тис. осіб. Протягом 2002 – 2005 років природне скорочення неухильно зростало і досягло 10,9 осіб на 1000 населення. У 2006 – 2012 роках за рахунок як зменшення рівня смертності, так і росту народжуваності інтенсивність природного скорочення зменшилась до 6,1‰, а у 2013 році цей показник становив 6,6‰.

У сільській місцевості природне скорочення вище, ніж у міських поселеннях – 10,9 особи на 1000 населення проти 3,3.

У 2013 році природне скорочення спостерігалось в усіх містах і районах області, а інтенсивність коливалася від 1 особи на 1000 населення у м. Умані до 16,6 – у Канівському районі.

Інтенсивність природного скорочення в області (6,6‰) майже вдвічі перевищує загальноукраїнський (3,5‰) і поступається лише Луганській та Полтавській (6,8‰), Сумській (7,8‰), Чернігівській (9,4‰) областям [4].

Протягом 2013 року в області зареєстровано народження 12 100 малюків (9,6 народжених на 1000 осіб наявного населення), водночас зареєстровано 20 477 померлих осіб (16,2‰). На 100 померлих припадало 59 народжених живими дітей.

Рівень народжуваності у Черкаській області – один з найнижчих серед регіонів України (9,6‰ проти середньоукраїнського 11,1‰), нижчий він тільки у Луганській (9,1‰), Сумській (9,1‰), Чернігівській (9,2‰) та Донецькій (9,4‰) областях.

У 2013 році порівняно з 2012 роком кількість народжених зменшилась на 698 осіб (5,5%), а в розрахунку на 1000 осіб – з 10,1‰ до 9,6‰. Серед районів та міст спостерігалася значна диференціація рівня народжуваності – від 6,9‰ на території, підпорядкованій Ватутінській міськраді, до 11,7‰ в Чигиринському районі. Рівень народжуваності в міських поселеннях становив 9,7 осіб на 1000 населення, у сільській місцевості – 9,4‰.

Переважна більшість новонароджених в області – це перші діти. У 2013 році їх питома вага склала 49%, частка других за черговістю народження дітей – 36,7%, третіх і наступних – 14,3%.

Головним чинником скорочення чисельності населення залишається смертність. У 2013 році на Черкащині зареєстровано 20 477 померлих осіб, у тому числі 9 583 чоловіки і 10 894 жінки. Загальна кількість померлих у 2013 році зменшилась проти 2012 року на 190 осіб, а в розрахунку на 1000 осіб залишилась на рівні 2012 року (16,2‰).

Черкаська область має один з найвищих рівнів смертності в Україні (16,2‰ проти середньоукраїнського 14,6‰), більше тільки у Житомирській (16,5‰), Полтавській (16,6‰), Кіровоградській (16,7‰), Сумській (16,9‰) та Чернігівській (18,6‰) областях.

Рівень смертності у сільській місцевості в 1,6 рази перевищує міські поселення (20,3‰ та 13‰ відповідно) внаслідок «старішої» вікової структури сільського населення області.

У 2013 році загальний коефіцієнт смертності залишався на рівні 2012 року (16,2‰). Найвищий рівень смертності спостерігався у Канівському районі (25,2‰), найнижчий – у місті Умань (10,5‰).

Із загальної кількості померлих осіб становили: у віці до 16 років – 123 особи (0,6%), у віці 16 – 59 років – 3 752 особи (18,3%), у віці 60 років і старшому – 16 602 особи (81,1%) [2].

Головними причинами смерті залишаються хвороби системи кровообігу (70,8% від загальної кількості померлих), новоутворення (11,6%) та зовнішні причини смерті (5,9%).

Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року у 2013 році порівняно з 2012 роком зменшився з 9,6 до 7,3 осіб на 1000 живонароджених.

Основними причинами смерті дітей у віці до 1 року були окремі стани, що виникають у перинатальному періоді (51,7% померлих), природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії (20,2%).

Наступним чинником формування чисельності населення, який суттєво впливає на демографічну ситуацію області, є міграція населення.

У 2013 році всіма міграційними потоками було охоплено 40,3 тис. осіб, що на 6,7% (2,9 тис. осіб) менше, ніж у 2012 році. Якщо внутрішньорегіональна міграція впливає на перерозподіл населення в межах

області, то зовнішня міграція, що складається з міжрегіональної та міждержавної, формує його сальдо.

Протягом 2013 року на Черкащину прибуло 9 707 осіб, у тому числі з інших регіонів України – 8 782 особи (90,5% від загальної кількості прибулих), вибуло за межі області 10 261 особа (97,7% від загальної кількості вибулих) [3].

У міжрегіональній міграції зв'язки з сусідніми областями, зокрема Київською, Кіровоградською, Вінницькою, Полтавською, склали 31,6% всього міжрегіонального обороту. Найбільший показник від'ємного сальдо у міжрегіональній міграції Черкаська область мала з Київською областю, розмір якого склав 0,6 тис. осіб (1 тис. прибулих і 1,6 тис. вибулих).

У 2013 році в область прибуло 925 іммігрантів, вибуло – 237 емігрантів. Позитивне сальдо міграції у цьому потоці склало 688 осіб. Серед прибулих з-за меж України іммігранти з країн СНД становили 82,1%, з інших країн – 17,9%. Серед вибулих з області за межі України 40,9% виїхали до країн СНД, 59,1% – до інших країн.

У міграційних процесах зі всіма країнами СНД область мала позитивне сальдо, а найбільш інтенсивним був міграційний рух з Росією: з цієї держави в область прибуло 473 особи, вибуло – 68.

З інших держав в область прибуло 160 осіб, а найбільше – із США (20 осіб) та Ізраїлю (24 особи). До інших держав емігрувало 138 осіб, найбільше – до Німеччини (49 осіб), Ізраїлю (26 осіб), США (13 осіб). Більш активні в міграційних процесах жінки, вони складають 52% прибулих і 53% вибулих мігрантів [6].

Починаючи з середини 2014 року і до сьогодні міграційні процеси значно змінилися – сальдо міграції стало негативним, і чисельність населення Черкаської області почала стабільно і швидко падати.

Причинами таких демографічних процесів як в Черкаській області, так в Україні загалом, завжди були низький рівень життя, соціально-економічні проблеми, екологічна криза тощо. За останній рік цей список доповнився бойовими діями на сході країни, які забрали життя багатьох людей, в тому числі кількох жителів Черкащини, які добровільно відправилися до зони проведення АТО або були мобілізовані.

Бажання жити в Україні підірвала і небачена раніше економічна криза, яка вкрай негативно позначилася на житті всіх українців. Девальвація гривні, зростання цін на товари та тарифів на житлово-комунальні послуги, збільшення податків та ін. призвели до песимістичного настрою народу та відсутності будь-яких перспектив. Як результат, багато українців, які раніше і не думали про еміграцію, намагаються у будь-який спосіб втекти з держави, бо не бачать в ній майбутнього для себе та своїх дітей.

Так, за даними Державної служби статистики України станом на 1 лютого 2015 року чисельність наявного населення Черкаської області становить 1 250 925 осіб, тобто порівняно з минулим роком скоротилася майже на 10 тис. осіб. Якщо подивитися на природний рух населення у січні

2015 року, то за місяць в Черкаській області народилося 1002 особи, в той час як померло 1984 особи.

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, до 2050 року населення України скоротиться до 35 млн. чоловік. Такий висновок зазначена установа зробила ще в далекому 2011 році. Зважаючи ж на всі ті негативні зрушення, що відбулися в державі за останній рік, та на відсутність віри в покращення ситуації в найближчому майбутньому, така оцінка Інституту демографії та соціальних досліджень вже уявляється досить оптимістичною. Щоб не бути голослівними, звернемося до статистичних даних тієї ж Державної служби статистики України: на початку 2011 року чисельність населення України становила 45 760,1 тис. осіб; на початку 2012 року – 45 633,6 тис. осіб; на початку 2013 року – 45553 тис. осіб; на початку 2014 року – 45 426,2 тис. осіб; на початку 2015 року – 42 910,9 тис. осіб (без урахування населення території АРК і міста Севастополя) [1].

Отже, за 24 роки незалежності України чисельність її населення скоротилася майже на 10 млн. осіб, а кількість жителів Черкаської області майже на 20% менша, ніж була у 1990 році. Це аж ніяк не можна назвати позитивними зрушеннями. А враховуючи зазначене вище та беручи до уваги сьгоднішні події, можна зауважити, що в майбутньому на нас чекає ще більш приголомшлива статистика.

Список використаних джерел

1. Державний комітет статистики України: офіційний сайт [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
2. Головне управління статистики у Черкаській області: офіційний сайт [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.stat.cherkassy.ua
3. Черкаська обласна державна адміністрація: офіційний сайт [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.oda.ck.ua
4. Статистичний щорічник Черкаської області : Статистичне видання – Черкаси, 2013 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ck.ukrstat.gov.ua/shchoric13/index.html>
5. Черкащина у цифрах : Статистичне видання – Черкаси, 2013 рік [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2014/prez_zb_cherk_13.pdf
6. Регіональний розвиток Черкаської області : Статистичне видання – Черкаси, 2013 рік [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2014/zb_region_rozv_13.pdf

References

1. Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny: ofitsiyyny sayt [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: www.ukrstat.gov.ua
2. Holovne upravlinnya statystyky u Cherkas'kiy oblasti: ofitsiyyny sayt [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: www.stat.cherkassy.ua
3. Cherkas'ka oblasna derzhavna administratsiya: ofitsiyyny sayt [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: www.oda.ck.ua

4. Statystychnyy shchorichnyk Cherkas'koyi oblasti : Statystychny vydannya – Cherkasy, 2013 [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: <http://www.ck.ukrstat.gov.ua/shchoric13/index.html>
5. Cherkashchyna u tsyfrakh : Statystychny vydannya – Cherkasy, 2013 rik [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2014/prez_zb_cherk_13.pdf
6. Rehional'nyy rozvytok Cherkas'koyi oblasti : Statystychny vydannya – Cherkasy, 2013 rik [Elektronnyy resurs] / Rezhym dostupu: http://www.ck.ukrstat.gov.ua/source/arch/2014/zb_region_rozv_13.pdf

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

А. А. Голуб

Демографическая ситуация в Черкасской области (2013-2015 гг.)

На основе статистических данных, взятых с официальных сайтов государственных и местных органов власти, автор осуществляет анализ демографических изменений в Черкасской области за последние годы, сравнивает областные статистические данные с другими областями и общеукраинскими показателями, а также освещает перспективы по численности населения в Черкасской области и в Украине в целом, исходя из ситуации, сложившейся в государстве.

Ключевые слова: Черкасская область, численность населения, естественное сокращение, миграция, рождаемость, смертность, демографические процессы.

O. Golub

Demographic situation in the Cherkasy region (2013-2015)

Based on statistics taken from the official websites of state and local authorities, the author analyzes demographic changes in Cherkasy region in recent years. The article outlines comparative analysis of the numeric data of different regions and all-indicators. Also author highlights the prospects for population in Cherkasy region and in Ukraine in general, based on the situation in the country.

Particular attention is paid to the period of 2013-2015, because this period full of events that negatively reflected on demographic condition in Ukraine. The author stresses the need for positive reforms that will enhance the prospects of the country in the eyes of its citizens, as more and more young and promising Ukrainians are leaving the country in hope for a brighter future for themselves and their families that badly affects the prospects of the state.

In conclusion the author states that with such negative demographic processes and so intense decrease in population the country will face sad consequences.

Keywords: Cherkasy region, population, natural reduction, migration, births, deaths, demographic processes.

Г. М. Чепурда

**ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ГІДРОБУДІВНИЦТВА
ТА ЗРОШЕННЯ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ
«ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ»**

Досліджено, як здійснювались перші кроки у гідробудівництві та зрошенні на території України напередодні втілення “Великого плану перетворення природи”.

Ключові слова: гідробудівництво, зрошувальні заходи, зрошення.

Важливою складовою “Великого плану перетворення природи” мали стати великі будови на Дніпрі – Каховське та Кременчуцьке водосховища, а також цілий ряд магістральних каналів. Гідробудівництво мало забезпечити виконання завдань з пом’якшення природних умов у степових регіонах та стабілізації продовольчої ситуації у повоєнні роки. У цьому контексті великого значення набувало вивчення попереднього досвіду гідробудівництва та зрошення.

Мета статті полягає у вивченні досвіду гідробудівництва та зрошення в Україні у довоєнний період, який використовувався у ході будівництва зрошувальних систем за “Великого плану перетворення природи”.

Широкого поширення в дореволюційний час отримали ідеї перетворення річки Дніпро в судноплавну (в районі дніпровських порогів), а також використовувати його води для зрошення південних степів. В дореволюційний період існувало близько 20 проектів кінцевою метою яких було досягнення вказаних вище цілей. Серед них проекти російських інженерів М.С. Лелявського, В.Є. Тімонова, Г.О. Графіто, Д.І Юскевіча та ін. [1, 3].

А один з відомих російських гідротехніків Ф.П. Моргуненков у 1913 році, вивчаючи важливість зрошувальних заходів та їх місце серед інших завдань по використанню вод Дніпра, писав, що в жарких маловодних місцях зрошувальна вода нічим не може бути замінена. Замість вигорілих степів з повторними засухами вона може дати багату, квітучу країну з високою садовою, городньою і польовою культурою, якої без зрошування досягти не можна [2, 8].

Нажаль, байдужість царського уряду, Перша світова війна та національно-визвольні змаганнями які розгорілись на території колишньої Російської імперії перешкодили реалізувати в життя запропоновані ідеї.

Після встановлення радянської влади у 1920-х рр. Державна комісія з електрифікації Росії визнала за необхідне здійснити в найкоротші терміни будівництво гідроелектростанції на Дніпрі. Партійно-державне керівництво визнавало, що великі будови на Дніпрі мають особливе значення для

піднесення економіки півдня України, і насамперед Херсонської, Запорізької, Миколаївської і Дніпропетровської областей.

Збудована за проектом професора І.Г. Александрова в роки першої п'ятирічки сама потужна в Європі Дніпровська гідроелектростанція ім. Леніна поклала початок використанню енергетичних ресурсів Дніпра. У той же час побудова цієї електростанції дала величезний практичний досвід, який в майбутньому було використано при створенні ряду важливих водних-артерій Українського степу – каналів [3, 10].

Необхідно відмітити, що зрошувальна система в Україні, і зокрема на півдні, існувала. Для боротьби з посухою у передвоєнні роки були створені у колгоспах та радгоспах зрошувальні ділянки по 15–25 гектарів. Була підготовлена технічна документація та розпочате будівництво великих іригаційних масивів: Маяко-Біляєвського на площі 3000 гектарів та Троїцької зрошувальної системи на площі 900 гектарів (обидва об'єкти в Одеській області); Капуловського масиву на площі 1500 гектарів (Дніпропетровська область); Кам'янського зрошувального масиву на площі 100 гектарів (Запорізька область); в радгоспі Полякова на площі 3800 гектарів та у радгоспі “Городній Велетень” на площі 2000 гектарів (обидва у Херсонській області) [4, 2]. Розпочате у передвоєнні роки іригаційне будівництво по Україні, за словами М.С. Хрущова, з ряду причин було призупинене, не дивлячись на те, що українськими науково-дослідними та проектними організаціями були встановлені значні можливості розвитку зрошення в Україні [4, 3].

Якщо у 1916 р. зрошувані площі на території України були незначні і становили всього лише 6 тисяч гектарів, то перед Другою світовою війною загальна площа зрошуваних земель в Україні зросла до 102,5 тисяч гектарів [2, 13]. За обережними підрахунками Ради Міністрів УРСР загальна площа зрошення на півдні України могла бути доведена до 2,7 – 3,0 млн. гектарів. При 60 % долі участі у сівозміні зернових, Україна могла щорічно одержувати з цих зрошуваних земель цілковито стійкий валовий збір зерна у 400 млн. пудів при середній урожайності 225 пудів з гектара [5, 3]. Великі водні артерії: Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай могли зрошувати 2,0 млн. гектарів; по Дніпру – південна ліва частина – на площі 1,5 млн. гектарів; по Південному Бугу – 250 тис. гектарів; по Дністру – 100 тис. гектарів; по Дунаю – 100 – 150 тис. гектарів. Навіть стічні і шахтні води міст України та промислових районів Донбасу та Криворіжжя могли дати до 100000 гектарів зрошуваних земель додатково [2, 13].

Але зрошувальна система, яка існувала на той час, не відповідала сучасному рівневі розвитку сільського господарства. Тогочасні зрошувальні системи мали густу сітку постійних, непрохідних для сільськогосподарських машин зрошувальних каналів, які, як правило, робилися через кожні 80 – 150 метрів і розділяли зрошувані землі на дрібні, відокремлені поливні ділянки розміром у 1,5-3- 10 гектарів.

Багаторічна практика показала, що густа мережа постійних зрошувальних каналів при малих розмірах поливних ділянок:

а) приводить до недовикористання 4 – 6, а у ряді випадків 10 – 12% поливних земель, зайнятих безпосередньо під постійними зрошувачами і розташованими вздовж зрошувальних каналів, що звичайно не засівалися сільськогосподарськими культурами;

б) приводить до втрат врожаю до 3-5% внаслідок пошкодження посівів сільськогосподарських культур машинами при поворотах;

в) перешкоджає високопродуктивному використанню тракторів, комбайнів, бавовнозбиральних та інших сільськогосподарських машин, не дозволяє проводити механізований поперечний обробіток просапних культур, а також призводить до підвищених втрат пального при роботі тракторів;

г) підвищує обсяг робіт з очистки постійних зрошувальних каналів від наносів та рослинності, при чому така робота на той час виконувалась, як правило, вручну і відволікала велику кількість робочої сили колгоспів і радгоспів;

г) збільшує втрати води на фільтрацію, що сприяє підвищенню рівня ґрунтових вод та погіршує меліоративний стан поливних земель;

д) сприяє розвитку уздовж зрошувальних каналів осередків бур'янів та шкідників сільськогосподарських культур [6, 642].

Багато передових колгоспів і радгоспів, науково-дослідницькі установи розробили і застосували на практиці нові, досконаліші способи облаштування зрошувальної мережі шляхом заміни постійних зрошувальних каналів такими каналами, які влаштовуються тільки на період поливів і зарівнюються в залежності від вимог механізації обробітку ґрунту та догляду за посівами.

Накоплений передовими колгоспами, радгоспами, а також науково-дослідними установами досвід перевлаштування зрошувальних систем на той час дозволив повсюдно перейти на нову систему зрошення із застосуванням тимчасових зрошувальних каналів. Ця нова система зрошення відкрила можливість проведення ширших заходів з покращення використання зрошувальних земель і застосування більших поливних ділянок і широко впроваджувалась у 1950 – 1960-ті рр.

Отже, ідеї перетворення Дніпра розроблялися з початку ХХ ст., після приходу до влади більшовиків тут розгорнулося велике гідробудівництво. Паралельно тривало накопичення досвіду по створенню власних водоймищ у колгоспах та радгоспах України. Проте у повоєнний період прийшли до висновку, що густа мережа постійних зрошувальних каналів при малих розмірах поливних ділянок не є ефективною, що відкривало шлях до розробки проектів широкомасштабного гідробудівництва та розбудови зрошувальних систем.

Список використаних джерел

1. Сумський Л.М. Величні будови комунізму / Л.М. Сумський. – К.: Рад. шк., 1951. – 72 с.
2. Жеребкін Г.П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості Півдня Української РСР / Г.П. Жеребкін. – К., 1952. – С. 12

3. Сліпченко П.С. Величні будови сталінської епохи на Дніпрі: Стенограма публічної лекції / П.С. Сліпченко. – К., 1951. – 51 с.
4. Довідка про можливості забезпечення запланованого зрошення енергією // ЦДАГО України Ф. 1 Оп. 80 спр. 698 – Арк. 7-18.
5. Довідка про стан організації боротьби з ерозією ґрунту лісгоспах та МС Луганської області // ЦДАВО України – Ф. 5105. – Оп. 2. – Спр. 242. – Арк. 1 – 14.
6. Постановление Совета Министров СССР, 17 августа 1950 г. О переходе на новую систему орошения в целях более полного использования орошаемых земель и улучшения механизации сельскохозяйственных работ // Решения партии и правительства. – М.: Политиздат, 1950.– С. 647

References

1. Sums'kyu L.M. Velychni budovy komunizmu / L.M. Sums'kyu. – K.: Rad. shk., 1951. – 72 s.
2. Zherebkin H.P. Velyki budovy komunizmu na Dnipri i rozvytok promyslovosti Pivdnya Ukrayins'koyi RSR / H.P. Zherebkin. – K., 1952. – S. 12
3. Slipchenko P.S. Velychni budovy stalins'koyi epokhy na Dnipri: Stenohrama publichnoyi lektsiyi / P.S. Slipchenko. – K., 1951. – 51 s.
4. Dovidka pro mozhlyvosti zabezpechennya zaplanovanoho zroshennya enerhiyeyu // TsDAHO Ukrayiny F. 1 Op. 80 spr. 698 – Ark. 7-18.
5. Dovidka pro stan orhanizatsiyi borot'by z eroziyeyu hruntu lis'hospakh ta LMS Luhans'koyi oblasti // TsDAVO Ukrayiny – F. 5105. – Op. 2. – Spr. 242. – Ark. 1 – 14.
6. Postanovlenye Soveta Mynystrov SSSR, 17 avhusta 1950 h. O perekhode na novuyu systemu oroshennyya v tselyakh bolee polnoho yspol'zovannya oroshaemykh zemel' y uluchshennyya mekhanyzatsyy sel'skokhozyaystvennykh rabot // Reshennyya partyu y pravytel'stva. – M.: Polytyzdat, 1950.– S. 647

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

Г. М. Чепурда

Начальный этап гидростроительства и орошения на Украине накануне "Большого плана преобразования природы".

Исследовано, как осуществлялись первые шаги в гидростроительстве и орошении на территории Украины накануне воплощения "Большого плана преобразования природы".

Ключевые слова: гидростроительство, оросительные мероприятия, орошения.

G. Chepurda

The initial phase of hydro construction and irrigation in Ukraine on the eve of «The Great Plan of Nature Transformation»

It was researched how the first steps in hydro construction and irrigation were carried out in Ukraine on the eve of the "Great Plan of Nature Transformation" implementation.

Keywords: hydro construction, irrigation measures, irrigation.

І. Ю. Стадник

**ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ
90-х рр. ХХ ст. ЯК РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ**

Розкрито особливості етнічного складу населення Центральної України в 90-ті роки ХХ століття. Виділено найбільші етнічні групи, що населяють регіон, проаналізовано кількісні і якісні показники етнічних меншин Центральної України.

Ключові слова: національні меншини, етнічні групи, Центральна Україна.

В процесі історичного розвитку внаслідок дії цілого ряду факторів на території сучасної України сформувався поліетнічний склад населення, тобто на її теренах поряд з представниками титульного етносу проживали різні етнонаціональні групи, що належали до різних етнолінгвістичних сімей.

Етнічний склад населення України загалом, та окремих її регіонів зазвичай був предметом дослідження істориків, географів, етнологів, соціологів, економістів [1], разом з тим, особливості Центральної України, її ресурсний потенціал національно-культурного відродження, яке було характерною рисою 90-х років ХХ століття, залишалися поза увагою дослідників.

Історично обумовлений і той факт, що різні регіони України заселені по-різному, тобто традиційно мали різний етнічний склад; різним було і співвідношення представників різних національностей в залежності від регіону їх проживання. Територіальні межі даного дослідження охоплюють Центральну Україну, а саме Вінницьку, Дніпропетровську, Кіровоградську, Полтавську та Черкаську області. Особливостей етнічної структури окресленого регіону, що мало місце в 90-х роках ХХ століття наведені в таблиці 1.

Як видно з таблиці, до якої ми занесли дані про найбільші національності, відсоток представників національних меншин на території Центральної України порівняно невеликий і до того ж окреслений регіон традиційно вважався стабільним з огляду на специфіку міжнаціональних відносин.

При характеристиці національних меншин, що проживають на території України дослідники і, зокрема, О.В. Антонюк, зазначають, що національні меншини різняться між собою за кількісними та якісними показниками [2, с. 217]. Далі в характеристиці національних меншин Центральної України ми будемо використовувати саме цей підхід.

Таблиця 1

Найбільші етнічні групи Центральної України в 90-х роках ХХ століття

Національності, що мешкають в регіоні	Кількість осіб даної національності, що мешкають на території									
	Вінницької області		Дніпропетровської області		Кіровоградської області		Полтавської області		Черкаської області	
	Кількість осіб	В % до всього населення обл.	Кількість осіб	В % до всього населення обл.	Кількість осіб	В % до всього населення обл.	Кількість осіб	В % до всього населення обл.	Кількість осіб	В % до всього населення обл.
Всього населення області	1920,8 тис.	100	3869,9 тис.	100	1224,8 тис.	100	1778,7 тис.	100	1527,4 тис.	100
Українці	1757,9	91,5	2770,8	71,6	1047,0	85,5	1536,6	86,4	1381,7	90,5
Росіяни	1124,8	5,9	935749	24,2	144076	11,7	178965	10,2	122308	8,0
Білоруси	5099	0,3	49536	1,3	9648	0,8	9543	0,6	6318	0,4
Євреї	26200	1,4	50096	1,3	4554	0,3	6668	0,4	6505	0,4
Молдавани	3377	0,2	6636	0,2	10600	0,9	2737	0,2	1,8	0,1
Поляки	8404	0,4	5436	0,1	941	0,07	1,3	0,08	1,2	0,08
Болгари	333	0,02	2740	0,1	3148	0,2	1,3	0,07	0,4	0,02
Німці	320	0,02	6396	0,2	666	0,06	0,8	0,05	486	0,03
Татари	666	0,03	5639	0,1	797	0,06	1111	0,06	738	0,05
Цигани	899	0,05	4062	0,1	929	0,08	982	0,06	979	0,06
Азербайджанці	212	0,01	6050	0,2	367	0,03	1203	0,1	575	0,04
Вірмени	592	0,03	4795	0,1	688	0,06	1314	0,1	636	0,04

Так, національні меншини мають особливості за характером розселення (компактне або дисперсне). Центральній Україні традиційно було притаманне дисперсне розселення етнічних меншин, хоч подекуди можна виділити і місця компактного проживання. Так в звітах обласних відділів в справах національностей та міграцій, направлених до Державного комітету в справах національностей і міграції, вказується, що на території Вінницької області можна було виокремити місця компактного проживання євреїв (м. Тульчин, смт. Шпиків Тульчинського району, м. Томашпіль, ст. Вапнярка Томашпільського району, м. Крижополь, м. Шагород, м. Бершадь), поляків (с. Гранів, с. Куна Гайсинського району, с. Городківка, с. Вербівка Крижопольського району, с. Кирсанівка, с. Касіївка, с. Печера Тульчицького району, с. Мурафа Шаргородського району, м. Бар, м. Тульчин, с. Спітків Мурованокурілівецького району), росіян (м. Ладижин Тростянецького району), білорусів (м. Ладижин Тростянецького району), молдаван (м. Могильов-Подільський), чехів (с. Миколаївка Козятинського району) [3; с. 2].

В Кіровоградській області визначалися місця компактного проживання росіян (села Калинівка, Клинци. Покровське, Червоний Яр Кіровоградського району; с. Злинка, смт. Смоліне Маловісківського району; с. Зибкове, Камбурліївка Онуфріївського району, с. Микільське, Золотарівка Світловодського району); молдаван (с. Грузьке Кіровоградського району, с. Добрянка Вільшанського району, с. Каніж, Мартокоша, Панчеве Новомиргородського району); болгар (смт. Вільшанка, с. Добре, Діцулове, Мала Вільшанка, Мала Мазниця, Станкувате Вільшанського району) [4; с. 2].

В Полтавській області виділялися місця компактного проживання росіян (міста області: Полтава, Кременчук, Комсомольськ, Лубни, Миргород, такі райони, як Гадяцький, Карлівський, Лохвицький, Пирятинський,

* Таблицю складено і підраховано за наступними даними: Численність та склад населення Черкаської області за даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 р. // Черкаська правда. – 1990. – 23 червня; Інформаційно – аналітична довідка про етнополітичну, міграційну ситуацію в Полтавській області та роботу відділу у справах національностей та міграції Полтавської обласної державної адміністрації № 67 від 30.08.2000 р. // Поточний архів Державного департаменту у справах національностей та міграцій. – С. 2-10; Про етнополітичну, міграційну ситуацію в області та роботу управління №44 від 18.01.2001 р. (Кіровоградська область) // Поточний архів Державного департаменту у справах національностей та міграцій. – С.2; Дані про чисельність представників національних меншин в адміністративно-територіальних районах України (за даними перепису населення 1989 р.) // Бюлетень Державного комітету в справах національностей і міграції. – 1999. - № 3. – С. 92 – 96.; Інформаційно – аналітична довідка про етнополітичну, міграційну ситуацію в Вінницькій області та роботу відділу у справах національностей та міграції Вінницької обласної державної адміністрації № 01-06/3 від 16.01.2001 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах національностей та міграцій – С.16; Інформаційно – аналітична довідка про етнополітичну, міграційну ситуацію в Дніпропетровській області та роботу відділу у справах національностей та міграції Дніпропетровської обласної державної адміністрації № 67 від 30.08.2000 р. // Поточний архів Державного департаменту у справах національностей та міграцій.

Полтавський), білорусів (міста області, такі райони, як Гадяцький, Глобинський, Лохвицький тощо), грузинів (міста області, такі райони, як Гадяцький, Глобинський, Гребінківський, Полтавський тощо), євреїв (міста області, такі райони, як В-Багачинський, Гадяцький, Лохвицький, Кобиляцький, Пирятинський, Полтавський, Хорольсткий тощо) та ін. [5; с. 2-5].

Наступною характеристикою національних меншин є їх чисельність. З таблиці ми бачимо, що найчисельнішою меншиною в окресленому регіоні була російська, всі інші етнічні меншини за чисельністю незрівнянно менші.

Відрізнялися етнічні меншини і за місцем проживання. В межах всієї України 67, 9% населення проживало в містах. До міських жителів відносилися 99,2% євреїв, 84,6 % росіян, 86,4 % вірмен, 84,9% татар, 79,3 % білорусів, 79,3% азербайджанців, 70,9% німців, 69,4% греків, 67,6% поляків. У сільській місцевості на початку досліджуваного періоду проживали 74% румунів, 73% гагаузів, 67% молдаван [2; с. 218]. Така ж ситуація спостерігалася на території Центральної України, адже наприкінці досліджуваного періоду, станом на 1 січня 1998 року, в Вінницькій області проживало 47,9% міського населення, в Кіровоградській області – 61,2%, в Полтавській – 58,6%, в Черкаській – 54,9% [6; с. 7].

Спостерігалися відмінності між національними меншинами і за показниками, що стосуються їхньої зайнятості розумовою і фізичною працею. Так відсоток зайнятих розумовою діяльністю серед євреїв – 67,6, росіян – 38,6, білорусів 31,6. Висока питома вага зайнятих фізичною працею у молдаван – 84,2%, болгар – 74,3%, поляків – 72,6%. Найнижчий цей показник у євреїв – 32,4% [2; с. 219].

Існують відмінності між національними меншинами і за рівнем освіти, зокрема в сфері вищої освіти. Так, на 1000 осіб у віці 15 років і старшого віку серед євреїв вищу освіту мають 358 чоловік, росіян – 158, білорусів – 116, поляків – 69, болгар – 66, молдаван – 40 [2; с. 219].

Важливою характеристикою регіону є і його полілінгвістичність. Різні етнонаціональні групи на території України є представниками різних етнолінгвістичних сімей – індоевропейської, уральської, алтайської. Згідно з даними передостаннього перепису населення 1989 року до найпоширеніших мов належить 43 мови. Після української мови, яку з 37370368 чол. Українців визнали за рідну 32773813 чол. Найпоширенішою мовою України і зокрема в її Центральному регіоні, була російська, яку з росіян визнали за рідну 11147466 чол. На інші мови припадає лише 1244203 чол., отже виходячи з загальної кількості населення України 51 449479 чол. із того, що носії української і інших мов (крім російської) разом становлять 34018016 чол., слід вважати, що їх близько 2/3 населення України, а 1/3 становила російськомовне населення [7; с. 94]. Етнічна приналежність особи не завжди співпадала з її мовним вибором.

Важливим чинником, що впливав на зміну етнічного складу регіону в окреслений період виступала міграція.

Загалом по Україні за шість років (з 1991 по 1996 рік) загальна картина міграції по Україні мала такий вигляд: 48% від загального потоку мігрантів вибуло з України, 52% прибули [8; с. 5].

Згідно з даними того ж дослідження різняться і показники в'їзду і виїзду етнічних груп України. За роки дослідження (1991–1996 рр.) міграційне сальдо росіян та білорусів стало від'ємним, у єврейської та німецької етногруп також спостерігалось велике від'ємне сальдо, разом з тим спостерігалось активне зростання чисельності вірмен та грузинів в Україні. Змінювалася ситуація щодо в'їзду – виїзду молдаван, якщо в 1991 році кількість тих, хто в'їхав на територію України значно переважала кількість тих, хто виїхав, то в 1996 році кількість вибулих трохи перевищувала кількість прибулих. Загальним для всіх груп було те, що після 1994 року падає міграційна активність населення в цілому і кожної окремої етнічної групи зокрема [8; с. 63, 67].

Характерною особливістю Центральної України, а саме Черкаської області є наявність такої групи мігрантів як євреї–паломники. 4600 паломників–хасидів з 25 країн побувало у вересні 1997 року у м. Умань на могилі духовного лідера брацлавських хасидів цадика Нахмана. Найбільше паломників було з Ізраїлю – 3900, США – 425, Франції – 94. Вперше зареєстровано паломників з Росії – 3 та Вірменії – 1 [9; с. 5]. Дані про кількість мігрантів-хасидів подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Дані про паломників–хасидів за 1994 –1997 роки

Роки	Всього паломників	У тому числі дітей	Кількість країн
1994 р.	3015	~	12
1995 р.	3560	144	23
1996 р.	4627	819	19
1997 р.	4600	849	25

* Таблицю складено за даними: Вісник відділу в справах національностей, міграцій та культур Черкаської облдержадміністрації. – 1998. – № 3. - С. 5.

Отже, територія Центральної України, до складу якої входять Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Черкаська та Полтавська області був етнічно строкатим, хоч мав і певні особливості: титульний етнос становив в окресленому регіоні абсолютну більшість (приблизно 88, 35%), на інші національні меншини припадало 11,65 %, тобто кожна національна меншина, з огляду на їх чисельність, мала невелику питому вагу в загальній кількості населення. Відносна віддаленість центральної частини України від кордонів з іншими державами (Молдовою, Румунією, Угорщиною,

Словаччиною, Польщею, Білоруссю, Росією) обмежувала безпосередній вплив з боку цих держав на представників своїх етносів, що є меншинами на території Центральної України. Таким чином, це дає підстави для дослідження відродження етнічних меншин і діяльності їх культурних організацій як складової частини цього процесу в умовах домінування українського етносу, адже основою розвитку є саме внутрішній потенціал етносів, що відроджуються, а не всебічна підтримка етнічно споріднених сусідніх країн.

Список використаних джерел

1. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: словник–довідник. К.: В–во УАДУ, 1997, – 272 с.; Етнічний довідник у 3 ч. / За ред. В.Євтуха К.: Держ. комітет у справах нац. і мігр., 1996 – 97. – Ч. 2. – Етнічні меншини в Україні. – 174 с.; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. - К., 1998; Мала енциклопедія етнодержавознавства / Упор. Римаренко Ю.І. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.; Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. К.: Ін–т соціології НАН України, 1998. – 176 с.; Статистичні дані про чисельність українців в адміністративно–територіальних районах // Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграцій та культів. – 1995. – червень № 2.. – С. 46 – 53.; Україна в цифрах у 1991 р.: Короткий статистичний довідник / Державний комітет статистики України. – К.: Наукова думка – К., 1992 р. – 180 с.; Україна в цифрах у 1997 р.: Короткий статистичний довідник / Державний комітет статистики України. – К.: Наукова думка, 1998. – 188 с.
2. Антонюк О.В. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. – К., 1999. – 284 с.
3. Інформаційно – аналітична довідка про етнополітичну, міграційну ситуацію в Вінницькій області та роботу відділу у справах національностей та міграції Вінницької обласної державної адміністрації № 01-06/3 від 16.01.2001 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах національностей та міграцій. – 18 с.
4. Про етнополітичну, міграційну ситуацію в області та роботу управління // Управління у справах національностей, міграції та релігій Кіровоградської облдержадміністрації. – 18.01.2001. – № 44. – 10 с.
5. Інформаційно–аналітична довідка про етнополітичну, міграційну ситуацію в Полтавській області та роботу відділу у справах національностей та міграції обласної держадміністрації // Відділ у справах національностей та міграції Полтавської обласної держадміністрації. – 03.01.01– 18 с.
6. Україна в цифрах у 1997 р.: Короткий статистичний довідник / Державний комітет статистики України. – К.: Наукова думка, 1998. – 188 с.
7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч./ За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1977. – Ч. 2. – 704 с.
8. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991 – 1996 рр. на зміну етнічного складу населення України та її регіонів: Жовтень 1998. – К.: Міжнар. орг. з міграції, 1998. - 95 с.
9. Вісник відділу в справах національностей, міграцій та культів Черкаської облдержадміністрації. – 1998. – № 3. – 20 с.

References

1. Ukrayina: etnonatsional'na palitra suspil'noho rozvytku: slovnyk–dovidnyk. K.: V–vo UADU, 1997, – 272 s.; Etnichnyy dovidnyk u 3 ch. / Za red. V.Yevtukha K.: Derzh. komitet u spravakh nats. i mihr., 1996 – 97. – Ch. 2. – Etnichni menshyny v Ukrayini. – 174 s.; Naulko V. Khto i vidkoly zhyve v Ukrayini. - K., 1998; Mala entsyklopediya etnoderzhavoznavstva / Upor. Rymarenko Yu.I.. – K.: Dovira, Heneza, 1996. – 942 s.; Rudnyts'ka T. Etnichni spil'noty Ukrayiny: tendentsiyi sotsial'nykh zmin. K.: In–t sotsiolohiyi NAN Ukrayiny, 1998. – 176 s.; Statystychni dani pro chysel'nist' ukrayintsiv v administratyvno–terytorial'nykh rayonakh // Informatsiynyy byuleten' Ministerstva Ukrayiny u spravakh natsional'nostey, mihratsiy ta kul'tiv. – 1995. – cherven' № 2.. – S. 46 – 53.; Ukrayina v tsyfrakh u 1991 r.: Korotkyy statystychnyy dovidnyk / Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny. – K.: Naukova dumka – K., 1992 r. – 180 s.; Ukrayina v tsyfrakh u 1997 r.: Korotkyy statystychnyy dovidnyk / Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny. – K.: Naukova dumka, 1998. – 188 s.
2. Antonyuk O.V. Formuvannya etnopolityky Ukrayins'koyi derzhavy: istorychni ta teoretyko–metodolohichni zasady: Monohrafiya. – K., 1999. – 284 s.
3. Informatsiyno – analitychna dovidka pro etnopolitychnu, mihratsiynu sytuatsiyu v Vinnyts'kiy oblasti ta robotu viddilu u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Vinnyts'koyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi № 01-06/3 vid 16.01.2001 r. // Potochnyy arkhiv Derzhavnoho komitetu Ukrayiny u spravakh natsional'nostey ta mihratsiy. – 18 s.
4. Pro etnopolitychnu, mihratsiynu sytuatsiyu v oblasti ta robotu upravlinnya // Upravlinnya u spravakh natsional'nostey, mihratsiyi ta relihiy Kirovohrads'koyi obl'aderzhadministratsiyi. – 18.01.2001. – № 44. – 10 s.
5. Informatsiyno–analychna dovidka pro etnopolitychnu, mihratsiynu sytuatsiyu v Poltav's'kiy oblasti ta robotu viddilu u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi oblasnoyi derzhadministratsiyi // Viddil u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi Poltav's'koyi oblasnoyi derzhadministratsiyi. – 03.01.01– 18 s.
6. Ukrayina v tsyfrakh u 1997 r.: Korotkyy statystychnyy dovidnyk / Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny. – K.: Naukova dumka, 1998. – 188 s.
7. Natsional'ni protsesy v Ukrayini: istoriya i suchasnist'. Dokumenty i materialy. Dovidnyk. U 2 ch./ Za red. V.F.Panibud'lasky. – K.: Vyshcha shkola, 1977. – Ch. 2. – 704 s.
8. Vyvchennya vplyvu zovnishn'oyi mihratsiyi 1991 – 1996 rr. na zminu etnichnoho skladu naselennya Ukrayiny ta yiyi rehioniv: Zhovten' 1998. – K.: Mizhnar. orh. z mihratsiyi, 1998. - 95 s.
9. Visnyk viddilu v spravakh natsional'nostey, mihratsiy ta kul'tiv Cherkas'koyi obl'aderzhadministratsiyi. – 1998. – №3. – 20 s.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

И. Ю. Стадник

Этнический состав населения Центральной Украины 90-х гг. XX ст. как ресурсный потенциал национально-культурного возрождения

Раскрыты особенности этнического состава населения Центральной Украины в 90-е годы XX века. Выделено крупнейшие этнические группы,

населяющие регион, проанализированы количественные и качественные показатели этнических меньшинств Центральной Украины.

Ключевые слова: национальные меньшинства, этнические группы, Центральная Украина.

I. Stadnyk

Ethnic composition of Central Ukraine population in 90th of twentieth century as a resource potential of national cultural renaissance

The features of the ethnic composition of Central Ukraine in the 90th years of the twentieth century. Highlight the largest ethnic groups that inhabit the region, analyzed quantitative and qualitative indicators of ethnic minorities in Central Ukraine.

Keywords: national minorities, ethnic groups, central Ukraine.

УДК 94(477)«17/19»+94(438)

Т. Д. Чубіна

ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ ЖІНОК РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ: СЕСТРИ СОФІЯ ТА ОЛЬГА

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

Ключові слова: тендерна історія, жінка, родина, Потоцькі, сестри.

Зміна парадигми соціальної історії привела до оновлення її теоретико-методологічного апарату і розширення предметного поля досліджень, що, у свою чергу, інтенсифікувало становлення окремих субдисциплін, зокрема – гендерної історії [19, с. 2].

Кінець 60-х років у Європі та США позначений бурхливим розвитком нової ділянки досліджень, яку прийнято називати «жіночими студіями» (англ. – woman’s studies, фр. – études féministes, пол. – feminologia). Принагідно варто зазначити, що розвиток цієї царини досліджень відбувався в межах багатьох гуманітарних наук (соціальна психологія, соціологія, соціальна антропологія, лінгвістика, літературознавство та ін.) Її основні теоретичні та методологічні засади висвітлені в численних публікаціях [2, с. 19–44; 4, с. 275–278; 10]. Поява колективних праць і спеціальних тематичних випусків фахових періодичних видань, присвячених висвітленню відповідного спектра проблем, а також започаткування спецкурсів у деяких вищих навчальних закладах Європи і США стало ознакою визнання академічним середовищем наукової «валідності» жіночих студій [8, с. 78–79].

У межах етнології (культурної антропології) жіночі студії розвивалися на ґрунті дослідження способів культурного конструювання жіночності, аналізу структури сім'ї та статевого розподілу праці [5, с. 71–73]. Жіночі студії спрямовані на проведення спеціальних досліджень різних форм вияву жіночого компонента, його місця, ролі, значення в усіх сферах життєдіяльності: у соціальних структурах і процесах, у світогляді, господарсько-виробничій сфері, мистецтві, літературі та ін., хоча первісно вони ґрунтувалися на епістемологічній критиці андроцентризму наукової думки, який мав місце в працях описового і теоретичного характеру тощо.

У наш час жіночі студії посіли гідне місце в системі наукових знань. Видання в 1991 р. фундаментального п'ятитомного монографічного дослідження «Історія жінок на Заході» загальним обсягом близько 3000 сторінок [3] стало свідченням поважного ставлення до всебічного вивчення проблеми «жінка в історії культури».

Жіночі студії в Україні перебувають в ембріональному стані, хоча ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. засадничі ідеї українського фемінізму, започаткованого О. Пчілкою, Н. Кобринською, Л. Українкою, О. Кобилянською, Л. Яновською, знайшли свій розвиток у діяльності жіночого «Клубу Русинок» і «Кружка українських дівчат», а пізніше – у створеній 1906 р. всеукраїнській організації «Жіноча громада». Проте штучно перервана на тривалий час традиція жіночих студій в Україні, спотворені комуністичною ідеологією і дискредитовані соціалістичною практикою засадничі ідеї фемінізму є головними чинниками занепаду цього напрямку досліджень в Україні. Звична недооцінка значення розроблення жіночої тематики в межах академічної науки, зведення досліджень до рівня окремих аматорських публіцистичних розвідок ще більше ускладнюють ситуацію, перетворюючи українців на аутсайдерів світового наукового процесу в цій надзвичайно важливій ділянці.

Упродовж останніх років зростає інтерес наукової громадськості до жіночих студій. Розроблення навчальних курсів із гендерної проблематики [14] та початок їх викладання у вищих навчальних закладах – важливі, недвозначні та рішучі кроки на шляху до визнання академічним середовищем жіночих студій як самостійної галузі гуманітарних досліджень і вагомій ланки повноцінної гуманітарної освіти.

В історії та сьогоденні жінка посідає визначне місце. Однак через зосередження гендерних та жіночих досліджень здебільшого в площині вивчення історії жіночого руху, розвитку феміністичних ідей в Україні, а також ролі української жінки в історії [13], вони все ще мають дещо однобокий і фрагментарний характер.

Жіночий образ зберігається переважно як міфопоетичний. Щоправда, література і мистецтво докладають чимало зусиль, аби зруйнувати усталений образ, надавши йому «гламурного» змісту.

Крізь тисячоліття й досі залишаються святими такі ролі жінки, як: берегиня домашнього вогнища, мати, продовжувачка роду. Тож не дивно, коли мова заходить про жінку, відразу спрацьовує культурологічний стереотип. Але не можна обминути образи жінок, які змінювали перебіг історичних подій,

надихали чоловіків на подвиги і безумства, змушували вірити в силу жіночої краси та розуму, стверджували, що Жінка – це велика сила і дар божий.

Маємо за мету показати образи жінок, доля яких була тісно переплетена з магнатським родом Потоцьких, з Україною. Це образи жінок, що вміли кохати і були коханими, образи, які надихали вельможних чоловіків на величні діяння, на потурання простих жіночих слабостей.

Дана стаття покликана розкрити маловідомі сторінки життя колоритних представниць родини Потоцьких – доньок Станіслава Щенсного Потоцького та Софії Вітт - сестер Софії (в заміжжі Кисельової) та Ольги (в заміжжі Нарішкіної).

Переклади польських джерел, які зустрічаються в статті, авторка робила самостійно. Досліджені в статті аспекти є однією з перших спроб в сучасній історіографії зробити життєопис маловідомих українцям постатей.

Софія Потоцька (в заміжжі Кисельова) (1801–1875 рр.) – старша донька Станіслава Щенсного Потоцького та Софії Вітт [21, с. 191].

Мати досить рано стала виводити її в світ. Юна врода причарувала багатьох чоловіків.

Унаслідок роздільної угоди отримала з батьківського спадку 2 млн. злотих. У 1817 р., під час перебування Олександра I в Тульчині, нібито мала з ним, як і її сестра Ольга, короткий роман за наказом матері. Та намагалася заручитися підтримкою імператора в юридичній війні за спадок по чоловікові, яку вона вела з його дітьми від другого шлюбу. Того ж року руки молодшої Софії почав добиватися граф Павло Кисельов (1788–1872 рр.), флігель-ад'ютант і улюбленець імператора, з 1817 р. інспектор, а з 1819 р. начальник штабу II армії в Тульчині [16, с. 274].

Улітку 1821 р. Софія вийшла за нього заміж. У 1823 р. Кисельов став генерал-ад'ютантом, 1835 р. – членом Державної ради, потім - міністром державних маєтків, а після закінчення Кримської війни – російським послом у Парижі; був людиною освіченою та прогресивною. Кисельова отримала в посаг від матері (навіпіл із сестрою Ольгою) Немирів Брацлавського повіту з 10 тис. кріпаків і окремо – на 30 тис. дукатів коштовностей і на 20 тис. дукатів срібла.

В юності Софія славилась своєю красою і мала багато залицяльників, серед яких був і О. Пушкін. Останній познайомився з красунею ще до її одруження, ймовірно, у Петербурзі, де вона подовгу жила з матір'ю після смерті батька.

Відомо, що любов до жінки для Пушкіна була цілющим джерелом його натхнення і творчості. Поет любив багатьох жінок і якимось, напередодні одруження, очевидно, підводячи підсумок любовним захопленням, взимку 1829–1830 рр., будучи в гостях у московських сестер Катерини і Єлизавети Ушакових, написав їм в альбом два списки жінок, яких кохав. Цей список згодом отримав назву Дон-Жуанського. Перший був списком серйозних захоплень, його закінчувала майбутня дружина Наталія, а другий – менш серйозних. Так от, вже в першому списку поет ввів інтригу тим, що четверту позицію позначив NN.

Кого тільки не готували на місце NN! В книзі П. Губера «Дон-Жуанський список О.С. Пушкіна», перераховано декількох претенденток на таємну любов. Серед них називалися: Марія Аркадіївна Голіцина, внучка генералісімуса О.В. Суворова, графиня Наталія Вікторівна Кочубей, в заміжжі Строганова, чотири дочки прославленого у війні 1812 р. генерала Раєвського – Катерина, Олена, Марія (Волконська), Софія – і дружина історика Карамзіна – Катерина Андріївна.

В виданні Пушкінського Дому «Пушкін. Дослідження і матеріали», є цікава стаття Л.П. Гроссмана «Біля витоків Бахчисарайського фонтану». Тут вперше, достатньо обґрунтовано, таємним коханням була названа Софія Станіславівна Потоцька [15].

Якщо вірити «Дон-Жуанському списку», те четверте любовне захоплення Пушкіна виявилось найсильнішим і найтривалішим саме через недосяжність предмету відчуттів.

Ймовірно, ще в Петербурзі поет дізнався, що зиму сестри Софія і Ольга проводили в Тульчині і Умані, а на літо виїжджали в Кримську Масандру. Саме в Петербурзі поет обговорював з Миколою Миколайовичем Раєвським-молодшим ідею поїздки з сімейством його прославленого батька до Криму.

Реалізацію його мрії наблизило заслання на південь в травні 1820 р.

В кінці листопаду 1820 р. Пушкін їде в Кам'янку, в маєток Давидових і Раєвських, і, звичайно ж, вирушає до Тульчина, де жила Софія Потоцька, але, очевидно, теж без успіху.

Другий раз Пушкін побував в Тульчині в листопаді 1822 р., по дорозі до Києва.

Неприступність Софії пояснювалася, по-перше, дивно цілісним її характером, по-друге, принциповою натурою і тим, що вона ще з 1817 р. закохалася в одного з найблисучіших представників гвардії, що відрізнився у війні 1812 р., генерала Павла Дмитровича Кисельова. Доречі, все своє довге життя вона залишалася вірна цій любові, незважаючи навіть на зраду чоловіка. Пушкін, звичайно ж, про це здогадувався, але надії не втрачав до тих пір, поки не дізнався, що Софії оголошена нареченою Кисельова і вони отримали благословення Государя.

Доля Софії Станіславівни склалася нещасливо. Молодята поселилися в Тульчині, містечку Потоцьких, де знаходився головний штаб другої армії, начальником якого був П.Д. Кисельов. В 1822 р. в Берліні померла її матінка Софія Потоцька. Помираючи, вона доручила молодшу дочку Ольгу піклуванню Кисельових, і це розбило щастя Софії.

Сестра Ольга своєю красою і практицизмом незабаром в очах Кисельова затьмарила Софію. Одного разу Софія навіть застала чоловіка в обіймах своєї сестри. Горда полячка вже не змогла пробачити свого чоловіка, хоча і продовжувала його любити.

Пушкін, знаючи характер своєї «гордої дівчи», все ще на щось сподівався. В липні 1823 р. поет переїхав з Кишинєва до Одеси і був, напевно, присутній на вінчанні Ольги Потоцької з генералом Левом

Олександровичем Нарішкіним в Грецькому соборі, бував він і в будинку Потоцьких, бачився з Софією.

Тут Пушкін закінчує «Бахчисарайський фонтан». В травні 1823 р. поет почав писати роман у віршах «Євгеній Онегін», багатопланову енциклопедію російського життя. Сімейна лінія в романі в основі своїй написана з сімейства Потоцьких-Кисельових.

В образі Ольги він нічого не змінив, залишив навіть ім'я. Софії дав ім'я Тетяни. Можливо, тому що Тетяна в перекладі з грецького означає «засновниця». Судячи з усього, саме вона дійсно стала засновницею його роману у віршах [17, с. 52-58; 20, с. 194-195; 18].

Не можна сказати, що Софія Станіславівна зовсім не розуміла і не цінувала генія Пушкіна. Так, в листах (Софія писала виключно французькою мовою) з Тульчина чоловіку до Петербурга в 1827 р. вона писала: «Привези також обидва нові романи Вальтера Скотта і декілька російських віршів Пушкіна, як наприклад, «Бахчисарайський фонтан», «Онегін», нову його трагедію; а якщо побачиш його, передай йому, що я вчуся російської мови, щоб читати його вірші» [15].

Пізніше, в 1828 р., вона хвилювалася, чи не потрапив поет на російсько-турецьку війну. Відомо, що Пушкін просився на війну, але Микола його не пустив.

Тоді Пушкін, не питаючи дозволу, помчав на кавказький фронт, де таки один раз взяв участь в бойових діях, поки про це не доповіли генералу Паськевичу, і той, вручивши відомому на всю Росію поету шаблю, відправив його назад. Отже, як бачимо, Софія добре знала характер поета і тому вельми співчутливо віднеслася до його загибелі в 1837 р.

Подальше сімейне життя Софії склалося сумно, у неї вмирає в 1824 р. єдиний син двох років. Далі її з чоловіком розвели різні політичні погляди. Потоцька була на стороні польських таємних організацій і повсталих декабристів. Декабристи, хоча і готували П.Д. Кисельова в свій уряд, але він не був на їх стороні. Софія всіляко ж підтримувала польських повстанців.

На початку 30-х років її чоловік писав: «Я не создан, чтобы... в моей домашней жизни препираться о политических мнениях» [15]. Але на розрив з чоловіком вона все ж таки не хоче йти. Тимчасові розлуки змінюються повним розривом, і на початку 30-х років Софія Станіславівна назавжди поселяється за кордоном, в основному в Парижі. Розрив з чоловіком вона пояснювала його невірністю. Основою духовного життя Кисельової залишається любов до Польщі і мрія про її звільнення, вона захоплено зустрічає національно-визвольні рухи в інших країнах.

Польський історик Єжи Лоек пише, що Софія віддячувала зраду свого чоловіка тим, що з кожним роком вела дедалі вільніший спосіб життя. Вона часто відвідувала Париж і Відень, щораз більше віддаючись своїй улюбленій розвазі – азартним іграм. Треба сказати, що їй у цьому таланило більше, аніж її єдинокровному братові, який помер багато років тому, бо своє майно вона не прогайнувала, а навпаки, навіть примножила покладені в закордонні банки капітали [6, с. 345]. Після вибуху листопадового повстання Софія стала

палкою патріоткою [7, с. 85] і завзятою противницею царату; відтоді й аж до кінця життя вона ставилася до Петербурга зі зневагою й огидою. У 1831 р. перебувала у Відні, де вплинула на рішення брата Олександра взяти участь у Листопадовому повстанні. 1837 р. вона писала до одного зі своїх друзів: «Цар велить прийняти його в «Софіївці», яку перейменував на Царицин Сад. Моя сестра Ольга просить позичити їй свої убори, бо прийматиме його у військових поселеннях Вітта. Навіть якби на мою голову впала цеглина, мені не було б так боляче, як від цієї звістки. Не можу змиритися з думкою, що шляхетне чоло моєї сестри схилитиметься перед залізною рукою, яка тяжіє над усією нашою родиною і навіть прахові померлих не дає спокою. Досі я весь час думала, що ми з сестрою одного духу і що наше завдання — спокутувати свою провину за одруження з москалями. Я написала Ользі лист, у якому намагалася переконати її, як гідно вона вчинила б, коли б уся її поведінка стала виявом болю, який вона змушена терпіти через лихо, що впало на наш край і на всю родину...» [10]. Зрозуміла річ, що за такої орієнтації Софії її заміжжя за генералом Кисельовим не могло бути щасливим.

Софія провадила активне світське життя узимку – в Парижі, улітку – на курортах. Була тісно пов'язана з домом Валевських і Матильдою Бонапарт (племінницею Наполеона Бонапарта), яка мала літературний салон. У Парижі виховувала за її словами, племінника, а правдоподібно, що рідного сина, якого звали Ст. Клер [18]. Записала йому всі свої маєтності – близько 7 млн. франків. Її дім служив місцем зустрічей польської та європейської аристократії, а також еміграційної правиці. Водночас пристрасна картярка та святоша, Кисельова дошкулила З. Красінському злостивими плітками на тему його роману з Дельфіною Потоцькою.

У січні 1848 р., вражена революцією, утекла з Палермо до Неаполя. У травні того ж року намагалась запобігти створенню Легіону Міцкевича. Адам Міцкевич критикував її антилегіонову діяльність. Кисельова перебувала в політичних відносинах із центром діяльності консервативного табору польської еміграції, так званим Готелем Лямбер. Під час Кримської війни доставляла йому цінні відомості про пропозиції англійської і російської дипломатії щодо польської справи. Твердила, що у випадку поступок царату на користь поляків належить прагнути до тривалого зближення Польщі й Росії. Однак через кілька років, особливо після розгрому Січневого повстання, критично сприймала прояви лояльності царату з боку поміщиків Королівства Польського. Належала до прибічників світської влади Папи Римського та противників об'єднання Італії, підтримуючи своїм впливом пропалську фракцію в Готелі Лямбер. У зв'язку з тим критикувала італійську Політику Наполеона III [16, с. 275].

В 1856 р. П.Д. Кисельова призначають послом до Парижа, і він, боячись бути скомпрометованим з боку своєї дружини, готовий був навіть вислати її з Франції.

Ольга Нарішкіна овдовіла в 1846 р. і в кінці 50-х років виїхала до Парижа для останніх зустрічей з Павлом Дмитровичем Кисельовим.

Кисельов в 1862 р., вийшовши у відставку, залишився жити в Парижі, де і помер в 1872 р. у віці 84-х років, вся колонія росіян оплакувала його смерть. Його дружина, яка до кінця днів зберегла своє подружнє звання, померла 2 вересня 1875 р. у віці 74-х років у Парижі, в повній самотності [21, с. 196].

Так, різні політичні погляди з чоловіком, його зрада з сестрою, кардинально змінили життєву лінію Софії Кисельової. Але дивно, що не дивлячись на казуси, які життя приносило двом сестрам – вони продовжували любити одного і того ж чоловіка – Павла Кисельова. Але співставляючи факти можна стверджувати, що він віддавав перевагу лише одній з них.

Ольга Потоцька (в заміжжі Нарішкіна) (1803–1861 рр.) – молодша донька Станіслава Щенсного Потоцького та Софії Вітт; рідна сестра Олександра, Мечислава, Болеслава Потоцьких та Софії Потоцької (в заміжжі Кисельової) [9].

Ольга була такою ж вродливою, як і її сестра Софія. За Ольгою упадало багато чоловіків, серед них і командир гвардійського корпусу, генерал-губернатор М. Милорадович, і князь П. Лопухін.

23 березня (4 квітня) 1824 р. вона обвінчалася з генералом Левом Олександровичем Нарішкіним (1785–1846 рр.) [11, с. 219], нащадком славного російського дворянського роду, і жила з ним у повній злагоді; щоправда, їй чужі були патріотичні почуття сестри, в Росії їй жилося цілком комфортно [6, с. 346].

З 1823 р. молодша з дочок Станіслава Щенсного та Софії Потоцьких – Ольга – стає власницею Тальнівського маєтку. У заповіті було зазначено, що цей маєток повинен переходити в спадщину по жіночій лінії. І коли в 1824 р. Ольга вийшла заміж за Лева Олександровича, Тальне разом із селами маєтку, як придане графині, перейшло до Нарішкіних. За графинею числилися землі 30440 десятин, зі значними лісами і з 5520 ревізькими душами. На той час це було дуже велике землеволодіння.

Єдина дочка Нарішкіних – Софія, вийшла заміж за графа Петра Петровича Шувалова та народила двох синів – Андрія та Павла та доньок – Ольгу, одружену з князем Олександром Долгоруковим; Олену, одружену з відомим цукрозаводчиком Бобринським і Софію, заміжною за племінником Костянтином.

Після смерті чоловіка (1846 р.) Ольга Нарішкіна жила у родині своєї доньки Софії, але досить часто хворіла. Розуміючи, що життєві сили її полишають, Ольга їде до Франції, щоб побачити Павла Кисельова – чоловіка своєї рідної сестри, якого вона таємно продовжувала кохати з молодих років. Відтоді Павло та Ольга були нерозлучні до самої її смерті.

Померла Ольга Нарішкіна 7 жовтня 1861 р. у Парижі [21, с. 200].

Ми намагалися показати образи двох жінок, яскравих представниць магнатського роду Потоцьких, доля яких тісно була переплетена. Це образи жінок, які уміли кохати і були коханими, образи, які надихали шанованих, відомих чоловіків на величні діяння, на потурання простих жіночих

слабостей. Вони не тільки були музами багатьох чоловіків, а й самі інколи відзначались чоловічою вдачею...

Список використаних джерел

1. Czartkowski A. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925. – 228 s.
2. Dagenais H. Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. – 1987. – № 11.
3. Duby G., Perrot M. Histoire des femmes en Occident. – Paris, 1991.
4. Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991.
5. Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993. – 268 s.
6. Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). – 6-e wyd. – Warszawa: Alfa, 1995. – 443 s.
7. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna: 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996. – 227 s.
8. Mathieu N.-C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris: Côté-Femmes, 1991.
9. Potocka Olga / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
10. Theories of Women's Studies // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983.
11. Вигель Ф. Записки / Ф. Вигель // Под ред. С. Штрайха. – М.: Артель писателей «Круг», 1928. – Т. 2. – 355 с..
12. Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003. – 36 с.
13. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія / За загальн. ред. Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.
14. Зленко В. Історія феміністичного руху: Програма лекційного курсу для гуманітарних спеціальностей / В. Зленко. – Київ, 1998. – 11 с.
15. Золотухин А. Фонтан слёз и утаенная любовь Пушкина / А. Золотухин. – Режим доступу: <http://www.cnw.mk.ua/pushkin/rus/fontan.htm>.
16. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник / В. Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
17. Рябцев Е. 113 прелестниц Пушкина / Е. Рябцев. – Ростов-на-Дону, 1999. – 510 с.
18. Святелик В. Тайна жизни Пушкина / В. Святелик. – Тульчин, 1999. – 140 с.
19. Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Старченко. – Львів, 2002. – 18 с.
20. Черейский Л. Пушкин и его окружение: Словарь-справочник / Л. Черейский. – 2-е изд. – Л., 1989. – 544 с.
21. Чубіна Т. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи / Т. Чубіна. – Черкаси, 2007. – 251 с.

References

1. Czartkowski A. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925. – 228 s.

2. Dagenais H. Méthodologie féministe et anthropologie: une alliance possible // Anthropologie et sociétés. – 1987. – № 11.
3. Duby G., Perrot M. Histoire des femmes en Occident. – Paris, 1991.
4. Etudes féministes et anthropologie // Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. – Paris: Presses Universitaires de France, 1991.
5. Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993. – 268 s.
6. Łojek J. Dzieje pięknej Bitynki. Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej. (1760–1822). – 6-e wyd. – Warszawa: Alfa, 1995. – 443 s.
7. Łojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna: 1799–1921. – 4-e wyd. – Warszawa: Alfa-Wero, 1996. – 227 s.
8. Mathieu N.–C. L'Anatomie politique. Catégorisations et idéologie du sexe. – Paris: Côté-Femmes, 1991.
9. Potocka Olga / Genealogia dynastyczna // <http://www.genealog.home.pl/>.
10. Theories of Women's Studies // G. Bewies, R. Duelli Klein. – London, 1983.
11. Vigel' F. Zapiski / F. Vigel' // Pod red. S. Shtrajha. – M.: Artel' pisatelej «Krug», 1928. – T. 2. – 355 s..
12. Ęndernij aspekt zhinki u suchasnomu suspil'stvi: normativno-pravovi ta metodichni materialii. – Cherkasi, 2003. – 36 s.
13. Zhinochi studii v Ukraïni: Zhinka v istorii ta s'ogodni: Monografija / Za zagal'n. red. L. Smoljar. – Odesa: Astroprint, 1999. – 440 s.
14. Zlenko V. Istorija feministichnogo ruhu: Programa lekcijnogo kursu dlja humanitarnih special'nostej / V. Zlenko. – Kiiïv, 1998. – 11 s.
15. Zolotuhin A. Fontan sljoz i utaennaja ljubov Pushkina / A. Zolotuhin. – Rezhim dostupu: <http://www.cnw.mk.ua/pushkin/rus/fontan.htm>.
16. Kolesnik V. Vidomi poljaki v istorii Vinnichchini: Biografichnij slovník / V. Kolesnik. – Vinnicja, 2007. – 1008 s.
17. Rjabcev E. 113 prelestnic Pushkina / E. Rjabcev. – Rostov-na-Donu, 1999. – 510 s.
18. Svjatelik V. Tajna zhizni Pushkina / V. Svjatelik. – Tul'chin, 1999. – 140 s.
19. Starchenko N. Stanovishhe zhinki-shljahtjanki na Volini drugoi polovini XVI – pochatku XVII st.: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. ist. nauk: 07.00.01 / N. Starchenko. – L'viv, 2002. – 18 s.
20. Cherejskij L. Pushkin i ego okruzhenie: Slovar'-spravochnik / L. Cherejskij. – 2-e izd. – L., 1989. – 544 s.
21. Chubina T. Rid Potoc'kih: osobistosti na tli epohi / T. Chubina. – Cherkasi, 2007. – 251 s.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

Т. Д. Чубина

Исторические портреты женщин рода Потоцких: сестры София и Ольга

Человек является элементом всех форм социальности, от самых простых общностей до современных цивилизационных и политических суперсистем. Поэтому взгляд на исторические процессы неотделим от изучения отдельных личностей и династий. В данной научной статье речь идет о роде Потоцких, его вкладе в историю и культуру Украины.

Ключевые слова: гендерная история, женщина, семья, Потоцкие, сестры.

**Historical Portraits of the Women of Pototsky Family:
Sisters Sofia and Olha**

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Key words: gender history, woman, family, the Pototsky, sisters.

УДК 94 (477.46) (043)

О. О. Спіркіна

**КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ЧЕРКАЩИНИ 1991–2001 РОКІВ
У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ:
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

В статті досліджується стан наукової розробки теми з метою аналізу історіографії проблеми культурно-мистецького життя Черкаського регіону 1991–2001 років у контексті національного відродження. На основі застосування загальнонаукових методів автору вдалося дати характеристику науковій спадщині та спробувати об'єднати історіографію незалежної України в єдиний потік. Виявлено, що культурно-мистецьке життя Черкащини періоду державної незалежності комплексно ще не було досліджено. Матеріали статті можуть бути корисні для подальшого вивчення історії України, історії української культури та регіоналістики періоду незалежності України.

Ключові слова: історіографія, культурно-мистецьке життя, наукова спадщина, національне відродження, культура.

Вивчення історико-культурних процесів у регіональному їх прояві є важливою передумовою відтворення цілісної картини загального стану справ, проблем і тенденцій у культурі країни. Особливої актуальності цей напрям досліджень набуває нині в Україні, оскільки в радянський період розробка національно-культурної проблематики не стимулювалася. Відтак, такий культурно-розмаїтий регіон, яким є Черкащина, досі не став предметом зацікавлень науковців, що і зумовило вибір теми наукової розвідки.

При аналізі літератури з досліджуваної проблеми була зроблена спроба об'єднати історіографію незалежної України в єдиний потік. Для 1990-х рр. характерна відсутність наукових досліджень зі згаданої проблеми.

Дисертаційні дослідження та монографії, в яких науковці розглядали художньо-мистецьке життя (або його аспекти) України чи окремого регіону,

підручники та навчальні посібники з історії культури України, науково-документальні і публіцистичні книги, енциклопедії, антології та різноманітні довідники, краєзнавча література, в яких висвітлювалися окремі напрямки культурного життя Черкащини, добре проілюстровані книги інформативно-рекламного характеру, присвячені знаменним датам, про культуру та творчу інтелігенцію Черкаської області, наукові статті зі згаданої тематики почали з'являтися в 2000-ні рр.

Значний інтерес викликали докторська дисертація «Діячі культури України в період системних змін 1985-1991 рр.» [1] історика В. І. Абакумової, в яких вперше у вітчизняній історіографії була зроблена спроба комплексно дослідити історичний розвиток і функціонування соціально-професійної групи діячів культури в період, що передував здобуттю Україною незалежності і сприяв реалізації соціокультурної функції української історіографії. Крім того, було з'ясоване місце і роль митців у процесах, пов'язаних із духовним та культурним розвитком суспільства.

Досліджувати культурне життя України періоду державної незалежності почали науковці з кінця 1990-х рр. Так, в 1999 р. Н. А. Кулик захистила дисертацію по темі «Культурні процеси в Україні 90-х рр. ХХ ст. (на прикладі державних закладів культури)» [2], в якій було обґрунтовано напрями культурних процесів в нашій державі в 1991–1998 рр., проаналізовано тенденції їх розвитку та виявлено протиріччя перебігу.

Дисертаційні дослідження, які висвітлювали культурно-мистецьке життя окремого регіону України почали проводити науковці, серед яких історики та мистецтвознавці О. О. Баковецька, Г. Д. Борейко, С. В. Виткалов, П. Х. Даценко, в основному, починаючи з 2000-х рр.

Необхідно підкреслити, що Г. Д. Борейко [3] та П. Х. Даценко [4] досліджували культурно-мистецьке життя Рівненщини та Житомирщини, але хронологічні рамки їхніх наукових розвідок не захоплювали періоду доби незалежності, коли розгорталися сучасні культурно-мистецькі процеси та здійснювалися спроби їх теоретичного осмислення.

Вперше предметом комплексного наукового дослідження стала регіональна культурно-мистецька проблематика одного із регіонів України, хронологічні межі періоду якого охопили 1991–2011 рр., у дисертації С. В. Виткалова «Культурно-мистецьке життя Рівненщини періоду державної незалежності України» [5] в 2011 р., в якій були окреслені провідні тенденції, що намітилися в культурному житті області, проаналізовано стан і форми культурно-мистецької активності в краї та виявлено особливості роботи музеїв зі збереження пам'яток культури і мистецтва.

Предметом дослідження історика О. О. Баковецької [6] також були культурологічні процеси одного із регіонів України періоду державної незалежності, але вона досліджувала проблеми культурного життя, які висвітлювалися на сторінках періодичної преси, не окремої області, а півдня України, географічні межі якого охоплювали Одеську, Миколаївську та Херсонську області.

Науковці М. О. Антошко [7], О. В. Граб [8], В. А. Мітлицька [9], І. І. Романько [10] та інші внесли свій вклад у дослідження історії становлення та розвитку культурно-мистецького життя України, дослідивши окремі його аспекти (літературний, музичний, театральний тощо) різних періодів існування нашої держави, окрім доби незалежності, таких регіонів, як Волинь, Закарпаття та інші, але всі вони, окрім історика І. І. Романько, – мистецтвознавці, тому їх наукові розвідки проводилися більше через призму мистецтва, ніж історії.

Культурно-мистецьке життя Черкащини 1991–2001 рр. до цього часу було залишене поза увагою науковців, хоча деякі його аспекти були висвітлені у наукових працях істориків. Так, О. В. Мельниченко в дисертації «Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст.» [11] вперше здійснила спробу комплексного аналізу розвитку музейної та пам'яткоохоронної справи на прикладі окремого регіону України. Її наукова праця присвячена роботі державних та громадських музеїв області у контексті загальноукраїнських тенденцій. Також, вона з'ясувала проблеми утворення і функціонування державних історико-культурних заповідників, їх роль в дослідженні і в охороні історико-культурних пам'яток.

Для вивчення історії створення та розвитку Шевченківського національного заповідника (м. Канів) важливе значення мало ґрунтовне монографічне дослідження З. П. Тархан-Берези «Святиня» [12], яке побачило світ в 1998 р., і містило ряд архівних, історичних, літературних, фольклорних джерел та особистих спостережень науковця.

В 2000-ні рр. було опубліковано ряд наукових праць, підручників та навчальних посібників з історії культури України, в яких характеризувався етап становлення української державності, але регіональні особливості культурного життя Черкаської області не були досліджені.

Для висвітлення повноти картини відкриття пам'ятників, пам'ятних знаків тощо жертвам голодомору 1932–1933 рр. на Черкащині автором була вивчена книга, яка вийшла друком у м. Черкаси в 2002 р. «Голод 1932–1933 років на Черкащині: документи і матеріали» [13] автором та упорядником якої була історик Т. А. Клименко. В науково-історичному виданні були представлені архівні матеріали, взяті з Державного архіву Черкаської області.

Крім того, два томи із серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією: Черкаська область» [14–15], які вийшли друком відповідно в 2003 р. і 2004 р., містили відомості про реабілітованих громадян регіону, а також нариси про художників і письменників Черкащини, які зазнали політичних репресій.

У 2011 р. побачив світ добре проілюстрований четвертий том «Історії декоративного мистецтва України» [16], в якому було висвітлено історію народного мистецтва ХХ ст., охарактеризовано розвиток основних його видів, розглянуто творчість народних майстрів різних регіонів, діяльність підприємств народних художніх промислів тощо, зокрема проаналізовано

розвиток гончарства, хатнього малювання та писанкарства на Черкащині в 1990-ті рр.

Для розкриття історіографії культурно-мистецького життя регіону у повному обсязі необхідно вивчити науково-публіцистичні книги, присвячені окремим митцям краю, але таких видань мало. В 1997 р. вийшов нарис В. Т. Поліщука «Василь Захарченко: штрихи до портрета» [17], який наразі став найбільш ґрунтовним дослідженням творчості літератора-шістдесятника.

В 2009 р. побачила світ книга черкаського журналіста А. І. Беленя «Євчик Василь Павлович: аналітичний нарис» (2009 р.) [18], присвячена творчості черкаського художника, в якій, крім біографічних даних митця, містилася характеристика його творчості, а також репродукції картин.

Вагомий вклад в дослідження життєвого та творчого шляху українського народного художника Д. Г. Нарбути внесла художньо-документальна повість Г. Д. Гусейнова «Данило, син Григорія» [19], яка була третьою книгою його трилогії «Незаймані сніги», що побачила світ в 2010 р. Варто вказати, що ця книга, крім художньої цінності, мала значний науковий потенціал, так як вона була написана на основі архівних та родинних матеріалів, а всі події та герої мали історичне підтвердження.

Особливо цінними для розкриття теми дослідження були енциклопедії, зокрема Енциклопедія Сучасної України. Серед її авторів – відомі дослідники, мистецтвознавці, краєзнавці та інші, а саме: Т. І. Березюк [20], Ю. Б. Борисов [21], М. І. Бушин [22–23], М. В. Вихристюк [24], Т. Ф. Гордова [25], Ю. П. Іщенко [26–27], Н. М. Клименко [28–29] та інші.

Сучасні технології дозволили користуватися не лише паперовими книгами, а й їх електронними версіями, наприклад енциклопедією «Мистецький олімп України – 2006» (Інтернет-проект «Енциклопедія «Хто є хто в Україні»). На думку автора, ця наукова праця корисна для всебічного висвітлення окремих аспектів української культури, зокрема вона надала інформацію про творчі колективи області [30–31] та Шевченківський національний заповідник [32].

В 2007 р. вийшов унікальний збірник у 2-х книгах «Письменники Черкащини» [33–34], упорядником якого був (на той час) голова Черкаського обласного осередку НСПУ Г. П. Білоус. До нього увійшли вибрані твори та біографічні відомості всіх письменників Черкаської області, які на той момент плідно працювали у царині української культури, що дало можливість дослідити біографічні дані та творчість практично всіх черкаських літераторів, які жили та творчо працювали на території Черкаської області в 1991–2001 рр.

У період державної незалежності України вийшов ряд довідників різного характеру, в яких розкривалися деякі аспекти культурно-мистецького життя Черкаського регіону.

Важливим, була поява в 2007 р. енциклопедичного довідника «Шевченківські лауреати, 1962–2007» [35], автором-упорядником якого був відомий український енциклопедист М. Г. Лабінський. В статтях довідника

містилися короткі біографічні відомості лауреатів Національної премії ім. Т. Г. Шевченка за 1962–2007 рр., висвітлено основні віхи їх творчої діяльності, з додаванням фотопортретів і бібліографії про їх творчість.

В 2003 р. зусиллями черкаської газети «Нова Доба» вийшов бібліографічний довідник, присвячений 50-річчю становлення мас-медіа в Черкаському регіоні, «Журналісти Черкащини (1954–2004)» [36], до якого ввійшли біографічні дані на 600 журналістів, які писали історію Черкаської області з 1954 р. по 2004 р., та найбільш відомих авторів з числа фахівців різних професій, діяльність яких пов'язана з пресою та телебаченням.

Особливу цінність при вивченні творів монументального мистецтва (пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних дошок тощо), які були встановлені в м. Черкаси, становив краєзнавчий довідник «Пам'ятки Черкас» [37], складений істориками-краєзнавцями П. П. Сосою, Г. І. Березняком та В. М. Мельниченком в 1998 р., в якому, крім коротких описів і фотографій пам'яток, додавалася інформація про символіку та музеї міста.

У другому десятиріччі державної незалежності України на Черкащині вийшли друком книги про культурно-мистецьке життя регіону кінця 90-х рр. ХХ ст. – початку 2000-х рр., які мали більш рекламно-інформаційну цінність, ніж наукову чи історичну, але, враховуючи той факт, що до сьогодні ще не було видано ґрунтовної наукової праці з визначеної теми, ці книги представляли неабиякий інтерес для автора. Крім того, вони мали багатий ілюстративний матеріал та стислу інформацію про творчу інтелігенцію, професійні та аматорські художні колективи Черкаського регіону.

Так, в 2003 р. побачив світ яскраво проілюстрований ювілейний презентаційно-іміджевий каталог «Черкащина – серце України. 1954–2004» [38], присвячений 50-річчю утворення області, в якому були висвітлені, зокрема історико-культурні події, які характеризували Черкащину за весь період її існування у вигляді ілюстрацій з коротким поясненням.

До 195-ї річниці з дня народження Т. Г. Шевченка, 360-ї річниці Української Козацької держави та 55-ї річниці Черкаської області вийшла книга «Черкащина – духовності скарбниця» [39], в якій був представлений регіон з точки зору історії, розвитку мистецтва, культури та були показані його надбання і духовність, а також відтворення національних традицій, мови, історії тощо через призму сучасного мистецтва і народну творчість.

На думку автора, вихід книги «Жива традиція: майстри народного мистецтва Черкащини» [40], присвяченої 55-й річниці утворення Черкаської області та 15-річчю діяльності Черкаського обласного осередку НСМНМУ, в 2009 р. мав велике значення для вивчення становлення і розвитку декоративно-прикладного мистецтва в регіоні в 1991–2001 рр. Багатий фотоматеріал, короткі біографічні довідки про майстрів народного мистецтва та стислий мистецтвознавчий аналіз їх творчості, зробили її необхідним елементом у вивченні одного із аспектів культурного життя Черкащини.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. виходить ряд праць краєзнавчого характеру (книги, навчальні та бібліографічні посібники, буклети, вісники), в яких тією

чи іншою мірою висвітлювалося культурне життя регіону періоду державної незалежності України.

Таким чином, у нашому дослідженні були використані книги науковця М. І. Бушина історико-краєзнавчого характеру циклу «Черкаський край в особах» [41–46], в яких містилися історико-документальні нариси, зокрема про культурне життя краю, довідки про відомих людей Лисянського, Маньківського, Чигиринського та інших районів Черкаської області, а також м. Черкаси, починаючи з 1954 р. та закінчуючи 2000-х рр. Крім того, цінність циклу полягала в тому, що інформація про творчу інтелігенцію та становлення і розвиток культурно-мистецького життя краю була розділена порайонно, що давало можливість зробити порівняльний аналіз.

Одним із важливих пластів історіографії культурно-мистецького життя Черкащини 1991–2001 рр. стали наукові статті, надруковані в збірниках наукових праць, журналах і матеріалах науково-практичних конференцій.

Українські вчені присвячували свої наукові розвідки різним аспектам культурного життя Черкаського регіону періоду незалежності України. Такі науковці, як Т. Гордова [47] та Н. Клименко [48] досліджувала художньо-мистецьке життя регіону; О. Месевря – літературне [49]; П. Андрійчук [56], І. Лапінський [57], О. Мартиненко [58] – музичне і фестивальне; О. Веселова [50], В. Вечерський [51], Г. Голиш [52], В. Горбик [53], Р. Маньковська [54], О. Мельниченко [55] та інші – розвиток музейного будівництва, створення заповідників, збереження пам'яток історії та культури тощо.

Отже, автором була зроблена спроба об'єднати історіографію незалежної України в єдиний потік. Виявлено, що в кінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. з'явилися дисертації та монографії, в яких було розглянуте художньо-мистецьке життя (або його аспекти) України чи окремого регіону, але комплексно культурно-мистецьке життя Черкаської області періоду державної незалежності не було досліджене. Встановлено, що з кінця ХХ ст. почала виходити краєзнавча література, а також книги інформативно-рекламного характеру про культуру та творчу інтелігенцію області, замітки та статті про видатних особистостей, які були фундаторами культурного життя краю, та наукові статті зі згаданої тематики.

Аналіз історіографії з порушеної автором теми свідчить, що історія культурно-мистецького життя Черкаського регіону 1991–2001 рр. у контексті національного відродження недостатньо досліджена. Матеріали статті можуть бути корисні для подальшого вивчення історії України, історії української культури та регіоналістики періоду державної незалежності України.

Список використаних джерел

1. Абакумова В. І. Діячі культури України в період системних змін 1985-1991 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Абакумова Вікторія Іванівна ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 37 с.

2. Кулик Н. А. Культурні процеси в Україні 90-х рр. ХХ ст. (на прикладі державних закладів культури) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Кулик Наталія Андріївна ; Національний ун-т культури і мистецтв. – К., 1999. – 19 с.
3. Борейко Г. Д. Культурне життя Рівненщини у 50-60 роки ХХ століття : тенденції та особливості розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Борейко Галина Дмитрівна ; Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Рівне, 2010. – 19 с.
4. Даценко П. Х. Культурно-мистецька спадщина Житомирщини у вимірах українського духовного життя ХІХ – першої третини ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Даценко Петро Харитонович ; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2005. – 19 с.
5. Виткалов С. В. Культурно-мистецьке життя Рівненщини періоду державної незалежності України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Виткалов Сергій Володимирович ; Національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2011. – 15 с.
6. Баковецька О. О. Проблеми культурного життя півдня України на сторінках періодичної преси (90-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Баковецька Ольга Олександрівна ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 21 с.
7. Антошко М. О. Мистецьке життя Вінничини 60-х рр. ХІХ – першої половини ХХ ст. в контексті художньої культури Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / Антошко Марина Олегівна ; Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 2011. – 18 с.
8. Граб О. В. Літературно-мистецьке життя Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. у контексті трансформації національної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Граб Ольга Вікторівна ; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2005. – 20 с.
9. Мітлицька В. А. Музичне життя Катеринославщини середини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.03 «Теорія та історія культури» / Мітлицька Вікторія Анатоліївна ; Харківська держ. академія культури. – Х., 2000. – 17 с.
10. Романько І. І. Розвиток театрального мистецтва України в 1917-1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Романько Ірина Іванівна ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 19 с.
11. Мельниченко О. В. Музейна справа та пам'яткоохоронна робота на Черкащині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Мельниченко Олена Василівна ; Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 22 с.
12. Тархан-Берега З. П. Святиня : науково-історичний літопис Тарасової гори : [монографія] / З. П. Тархан-Берега. – К. : Родовід, 1998. – 543 с.
13. Голод 1932–1933 років на Черкащині : документи і матеріали / авт.-упоряд. Т. А. Клименко [та ін.] ; Державний архів Черкаської області. – Черкаси : [Б. в.], 2002. – 224 с.

14. Белень А. І. Сонцелюб / А. І. Белень // Реабілітовані історією : Черкаська область : У 27 т. – Сміла : ДВПІ «Тясмин», 2003. – Книга 3. – С. 378–383.
15. Поліщук В. Мандрівник по сонячним дорогам / В. Поліщук // Реабілітовані історією : Черкаська область : У 27 т. – Сміла : ДВПІ «Тясмин», 2004. – Кн. 4. – С. 419–424.
16. Історія декоративного мистецтва України : У 5 т. / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2011. – Т. 4. – 512 с.
17. Поліщук В. Т. Василь Захарченко : штрихи до творчого портрета / В. Т. Поліщук. – Черкаси : Сіяч, 1997. – 55 с.
18. Белень А. І. Євч Василь Павлович : аналітичний нарис / А. І. Белень. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2009. – 48 с. : іл.
19. Гусейнов Г. Данило, син Григорія / Григорій Гусейнов // Незаймані Сніги : документальні повісті : У 3 кн. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2010. – Кн. 3. – С. 7–148.
20. Березюк Т. І. Головка Володимир Пилипович / Т. І. Березюк // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2006. – Т. 6. – С. 64.
21. Борисов Ю. Б. Афонін Віктор Андрійович / Ю. Б. Борисов // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2001. – Т. 1. – С. 810.
22. Бушин М. І. Бондар Іван Іванович / М. І. Бушин // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2004. – Т. 3. – С. 249.
23. Бушин М. І. Грабовська Ганна Федорівна / М. І. Бушин // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2006. – Т. 6. – С. 355.
24. Вихристюк М. В. Гоменюк-Мельник Софія Остапівна / М. В. Вихристюк // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2006. – Т. 6. – С. 129.
25. Гордова Т. Ф. Дуненко Артур Вікторович / Т. Ф. Гордова // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2008. – Т. 8. – С. 541.
26. Іщенко Ю. П. Дахівник Віталій Борисович / Ю. П. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2007. – Т. 7. – С. 237.
27. Іщенко Ю. П. Жигало Володимир Олексійович / Ю. П. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2009. – Т. 9. – С. 557.
28. Клименко Н. М. Гайдук Іван Михайлович / Н. М. Клименко // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2006. – Т. 5. – С. 307–308.

29. Клименко Н. М. Грабовський Станіслав Йосипович / Н. М. Клименко // Енциклопедія Сучасної України. – К. : НАН України, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2006. – Т. 6. – С. 359.
30. Канівське училище культури і мистецтв : мистецькі навчальні заклади // Мистецький олімп України 2006 [Електронна версія книги] // Українська конфедерація журналістів : Who-is-who.ua : біографії, довідники, інформація [Сайт]. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/8/95.html>.
31. Уманський муніципальний камерний хор // Мистецький олімп України 2006 [Електронна версія книги] // Українська конфедерація журналістів : Who-is-who.ua : біографії, довідники, інформація [Сайт]. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/4/53.html>.
32. Шевченківський національний заповідник : історико-культурна спадщина України // Мистецький олімп України 2006 [Електронна версія книги] // Українська конфедерація журналістів : Who-is-who.ua : біографії, довідники, інформація [Сайт]. – Режим доступу : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/10/111.html>.
33. Письменники Черкащини : вибрані твори : У 2-х кн. / упоряд. Г. П. Білоус. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2007. – Кн. 1. – 515 с.
34. Письменники Черкащини : вибрані твори : У 2-х кн. / упоряд. Г. П. Білоус. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2007. – Кн. 2. – 512 с.
35. Шевченківські лауреати, 1962–2007 : енциклопедичний довідник / авт.-упоряд. М. Г. Лабінський. – К. : Криниця, 2007. – 768 с. : портр.
36. Журналісти Черкащини (1954–2004) : бібліографічний довідник / авт.-упоряд. С. А. Томіленко, Г. В. Суховершко. – Черкаси : БРАМА ; Видавець Вовчок О. Ю., 2003. – 256 с. : фотогр.
37. Пам'ятки Черкас / авт.-упоряд. П. П. Соса, Г. І. Березняк, В. М. Мельниченко. – Черкаси : «Сіач», 1998. – 112 с.
38. Черкащина – серце України : ювілейний презентаційно-іміджевий каталог : 1954–2004 рр. / ред. кол. : В. Мельниченко [та ін.]. – Черкаси : «Бізнес-стиль», 2003. – 400 с.
39. Черкащина – духовності скарбниця : рекламно-інформаційне видання / укл. А. Ю. Чабан. – Черкаси : Бізнес-стиль, 2009. – 329 с. : іл.
40. Жива традиція : майстри народного мистецтва Черкащини : фотоальбом / укл. О. В. Теліженко, Т. М. Теліженко. – Черкаси : Бізнес-Стиль, 2009. – 238 с.
41. Бушин М. І. Черкаський край в особах : 1941-2001 : Лисянщина / М. І. Бушин. – Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. – Кн. 1. – 352 с.
42. Бушин М. І. Черкаський край в особах : 1941-2001 : Чигиринщина / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Вид-во Відлуння-плюс, 2002. – Кн. 3. – 208 с.
43. Бушин М. І. Черкаський край в особах : 1941-2001 : Маньківщина / М. І. Бушин, Ю. М. Вовкотруб. – Черкаси : Вид-во «ЦНТЕІ», 2004. – Кн. 7. – 388 с.
44. Бушин М. І. Черкаський край в особах : 1941-2001 : місто Черкаси / М. І. Бушин, Є. П. Єрмілов. – Черкаси : Вид-во «ЦНТЕІ», 2005. – Кн. 9. – 392 с.
45. Бушин М. І. Черкаський край в особах : 1941-2001 : місто Черкаси / М. І. Бушин, Є. П. Єрмілов. – Черкаси: [Б. в.], 2005. – Кн. 10. – 392 с.

46. Бушин М. І. Черкаси : 1954-2004 / М. І. Бушин, В. М. Лазуренко, І. Ю. Мащенко, Є. М. Стрижак. – Черкаси : Вид-во «ЦНТЕІ», 2005. – 448 с.
47. Гордова Т. Ф. Проблема становлення Черкаської мистецької школи / Т. Ф. Гордова // Вісник ХДАДМ : збірка наукових праць. – Х., 2008. – № 11. – С. 40–45.
48. Клименко Н. Черкаський скульптор С. Грабовський / Н. Клименко // Образотворче мистецтво. – 1985. – № 5. – С. 12–13.
49. Месевря О. У «магнієвому спаласі» творчості В. І. Захарченка / Ольга Месевря // Письменники-шістдесятники з Черкащини : зб. праць міжвузівської науково-практич. конференції : 70-річчю В. Захарченка присвяч., 22 березня 2006 р. ; М-во освіти і науки України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького та ін. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 51–55.
50. Веселова О. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні / Олександра Веселова // Краєзнавство. – 2009. – № 1–2. – С. 169–179.
51. Вечерський В. В. Заповідники України / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. – 1997. – № 2. – С. 36–38.
52. Голиш Г. М. Осередки духовності / Г. М. Голиш // Краєзнавство Черкащини. – 2005. – № 8. – С. 69–84.
53. Горбик В. О. Проблеми дослідження та збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 141–151.
54. Маньковська Р. В. Краєзнавчі дослідження в музеях України / Р. В. Маньковська // Краєзнавство в Україні : сучасний стан і перспективи : наук. збірник. – К. : Академія, 2003. – С. 42–50.
55. Мельниченко О. В. Утворення історико-культурних заповідників Черкащини та проблеми їх розвитку / О. В. Мельниченко // Краєзнавство Черкащини. – 2005. – № 8. – С. 84–99.
56. Андрійчук П. О. Українське народне хорове мистецтво як сценічний виразник традиційного народного гуртового співу [Електронний ресурс] : методична розробка / П. О. Андрійчук // Українські культурні дослідження : експериментальна веб-сторінка науковців українського центру культурних досліджень [Сайт]. – Режим доступу : http://culturalstudies.in.ua/zv_2009-3.php.
57. Лапінський І. Л. Троїсті музики [Електронний ресурс] / І. Л. Лапінський // Українські культурні дослідження : експериментальна веб-сторінка науковців українського центру культурних досліджень [Сайт]. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/metod_amator_6_6.php.
58. Мартиненко О. М. З досвіду проведення фестивалів аматорського театрального мистецтва в Україні [Електронний ресурс] / О. М. Мартиненко // Українські культурні дослідження : експериментальна веб-сторінка науковців українського центру культурних досліджень [Сайт]. – Режим доступу : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-8.php.

References

1. Abakumova V. I. Diyachi kulturi Ukrainy v period sistemnih zmin 1985–1991 rr. : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya d-ra ist. nauk : spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrainy» / Abakumova Viktoriya Ivanivna ; Donetskyy nats. un-t. – Donetsk, 2011. – 37 s.

2. Kulyk N. A. Kulturni protsesi v Ukraini 90-h rr. XX st. (na prikladi derzhavnih zakladiv kulturi) : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 17.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Kulyk Natalya Andrivna ; Natsionalny un-t kulturi i mystetstv. – K., 1999. – 19 s.
3. Boreyko G. D. Kulturne zhittya Rivnenschini u 50-60 roki XX stolittya : tendentsii ta osoblivosti rozvitku : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 26.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Boreyko Galina Dmitriivna ; Rivnenskiy derzh. gumanitarniy un-t. – Rivne, 2010. – 19 s.
4. Datsenko P. H. Kulturno-mistetska spadschina Zhitomirschini u vimirah ukrayinskogo duhovnogo zhittya XIX – pershoi tretini XX st. : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. mistetstvoznnav. : spets. 17.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Datsenko Petro Haritonovich ; Derzhavna akademiya kerivnih kadriv kulturi i mistetstv. – K., 2005. – 19 s.
5. Vitkalov S. V. Kulturno-mistetske zhittya Rivnenschini periodu derzhavnoi nezalezhnosti Ukraini : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. mistetstvoznnav. : spets. 26.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Vitkalov Sergiy Volodimirovich ; Natsionalniy un-t kulturi i mistetstv. – K., 2011. – 15 s.
6. Bakovetska O. O. Problemi kulturnogo zhittya pivdnya Ukraini na storinkah periodichnoi presi (90-ti rr. XX st.) : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «istoriya Ukraini» / Bakovetska Olga Oleksandriivna ; Odeskiy nats. un-t im. I. I. Mechnikova. – O., 2005. – 21 s.
7. Antoshko M. O. Mistetske zhittya VInnichini 60-h rr. XIX – pershoi polovini XX st. v konteksti hudozhnoi kulturi Podillya : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. mistetstvoznnav. : spets. 26.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Antoshko Marina Olegivna ; Natsionalna muzichna akademiya Ukraini im. P. I. Chaykovskogo. – K., 2011. – 18 s.
8. Grab O. V. Literaturno-mistetske zhittya Galichini kintsya XIX – pershoi tretini XX st. u konteksti transformatsi natsionalnoi svidomosti : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. mistetstvoznnav. : spets. 17.00.01 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Grab Olga Viktorivna ; Derzhavna akademiya kerivnih kadriv kulturi i mistetstv. – K., 2005. – 20 s.
9. Mitlitska V. A. Muzichne zhittya Katerinoslavschini seredini XIX – pochatku XX st. : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. mistetstvoznnav. : spets. 17.00.03 «Teoriya ta istoriya kulturi» / Mitlitska Viktoriya Anatoliivna ; Harkivska derzh. akademiya kulturi. – H., 2000. – 17 s.
10. Romanko I. I. Rozvitok teatralnogo mistetstva Ukraini v 1917–1920 rr. : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «istoriya Ukraini» / Romanko Irina Ivanivna ; NAN Ukraini. in-t istorii Ukraini. – K., 1999. – 19 s.
11. Melnichenko O. V. Muzeyna sprava ta pam'yatkoohoronna robota na Cherkaschini v drugiy polovini XX – pochatku XXI st. : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 «istoriya Ukraini» / Melnichenko Olena Vasilivna ; Cherkaskiy derzh. un-t im. B. Hmel'nitskogo. – Cherkasi, 2007. – 22 s.
12. Tarhan-Bereza Z. P. Svyatinya : naukovo-istorichniy litopis Tarasovoi gori : [monografiya] / Z. P. Tarhan-Bereza. – K. : Rodovid, 1998. – 543 s.
13. Golod 1932–1933 rokiv na Cherkaschini : dokumenti i materialy / avt.-uporyad. T. A. Klimenko [ta in.] ; Derzhavniy arhiv Cherkaskoi oblasti. – Cherkasi : [B. v.], 2002. – 224 s.
14. Belen A. I. Sontselyub / A. I. Belen // Reabilitovani istoriey : Cherkaska oblast : U 27 t. – Smila : DVPP «Tyasmin», 2003. – Kniga 3. – S. 378–383.

15. Polischuk V. Mandrivnik po sonyachnim dorogam / V. Polischuk // Reabilitovani istorieyu : Cherkaska oblast : U 27 t. – Smila : DVPP «Tyasmin», 2004. – Kn. 4. – S. 419–424.
16. Istoriya dekorativnogo mistetstva Ukraini : U 5 t. / [golov. red. G. Skripnik] ; NAN Ukraini, IMFE im. M. T. Rilskogo. – K., 2011. – T. 4. – 512 s.
17. Polischuk V. T. Vasil Zaharchenko : shtrihi do tvorchoho portreta / V. T. Polischuk. – Cherkasi : Siyach, 1997. – 55 s.
18. Belen A. I. Evich Vasil Pavlovich : analitichniy naris / A. I. Belen. – Cherkasi : Vidvo Chabanenko Yu. A., 2009. – 48 s. : il.
19. Guseynov G. Danilo, sin GrigorIya / GrigorIy Guseynov // Nezaymani Snigi : dokumentalni povisti : U 3 kn. – D. : ART-PRES, 2010. – Kn. 3. – S. 7–148.
20. Berezyuk T. I. Golovko Volodimir Pilipovich / T. I. Berezyuk // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2006. – T. 6. – S. 64.
21. Borisov Yu. B. Afonin Viktor Andriyovich / Yu. B. Borisov // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2001. – T. 1. – S. 810.
22. Bushin M. I. Bondar Ivan Ivanovich / M. I. Bushin // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2004. – T. 3. – S. 249.
23. Bushin M. I. Grabovska Ganna FedorIvna / M. I. Bushin // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2006. – T. 6. – S. 355.
24. Vihristyuk M. V. Gomenyuk-Melnik Sofiya Ostapivna / M. V. Vihristyuk // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2006. – T. 6. – S. 129.
25. Gordova T. F. Dunenko Artur Viktorovich / T. F. Gordova // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2008. – T. 8. – S. 541.
26. Ischenko Yu. P. Dahivnik Vitaliy Borisovich / Yu. P. Ischenko // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2007. – T. 7. – S. 237.
27. Ischenko Yu. P. Zhigalo Volodimir Oleksiyovich / Yu. P. Ischenko // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopediyi Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2009. – T. 9. – S. 557.
28. Klimenko N. M. Gayduk Ivan Mihaylovich / N. M. Klimenko // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T. G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2006. – T. 5. – S. 307–308.
29. Klimenko N. M. Grabovskiy Stanislav Yosipovich / N. M. Klimenko // Entsiklopediya Suchasnoi Ukraini. – K. : NAN Ukraini, Naukove tovaristvo im. T.

- G. Shevchenka, Koordinatsiyne byuro Entsiklopedii Suchasnoi Ukraini NAN Ukraini, 2006. – T. 6. – S. 359.
30. Kanivske uchilische kulturi i mistetstv : mistetski navchalni zakladi // Mistetskiy olimp Ukraini 2006 [Elektronna versiya knigi] // Ukrainska konfederatsiya zhurnalistiv : Who-is-who.ua : biografii, dovidniki, informatsiya [Sayt]. – Rezhim dostupu : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/8/95.html>.
 31. Umanskiy munitsipalniy kamerniy hor // Mistetskiy olimp Ukraini 2006 [Elektronna versiya knigi] // Ukrainska konfederatsiya zhurnalistiv : Who-is-who.ua : biografii, dovidniki, informatsia [Sayt]. – Rezhim dostupu : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/4/53.html>.
 32. Shevchenkivskiy natsionalniy zapovidnik : istoriko-kulturna spadschina Ukraini // Mistetskiy olimp Ukraini 2006 [Elektronna versiya knigi] // Ukrainska konfederatsiya zhurnalistiv : Who-is-who.ua : biografii, dovidniki, informatsiya [Sayt]. – Rezhim dostupu : <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/olimp2006/10/111.html>.
 33. Pismenniki Cherkaschini : vibrani tvori : U 2-h kn. / uporyad. G. P. Bilous. – Cherkasi : Vidavets Chabanenko Yu. A., 2007. – Kn. 1. – 515 s.
 34. Pismenniki Cherkaschini : vibrani tvori : U 2-h kn. / uporyad. G. P. Bilous. – Cherkasi : Vidavets Chabanenko Yu. A., 2007. – Kn. 2. – 512 s.
 35. ShevchenkivskI laureati, 1962-2007 : entsiklopedichniy dovidnik / avt.-uporyad. M. G. Labinskiy. – K. : Krinitsya, 2007. – 768 s. : portr.
 36. ZhurnalIsti Cherkaschini (1954–2004) : bibliografichniy dovidnik / avt.-uporyad. S. A. Tomilenko, G. V. Suhovershko. – Cherkasi : BRAMA ; Vidavets Vovchok O. Yu., 2003. – 256 s. : fotogr.
 37. Pam'yatki Cherkas / avt.-uporyad. P. P. Sosa, G. I. Berezhnyak, V. M. Melnichenko. – Cherkasi : «SIyach», 1998. – 112 s.
 38. Cherkaschina – sertse Ukraini : yuvileyniy prezentatsiyno-imidzheviy katalog : 1954–2004 rr. / red. kol. : V. Melnichenko [ta In.]. – Cherkasi : «Biznes-stil», 2003. – 400 s. : il.
 39. Cherkaschina – duhovnosti skarbnitsya : reklamno-informatsiyne vidannya / ukl. A. Yu. Chaban. – Cherkasi : Biznes-stil, 2009. – 329 s. : il.
 40. Zhiva traditsiya : maystri narodnogo mistetstva Cherkaschini : fotoalbom / ukl. O. V. Telizhenko, T. M. Telizhenko. – Cherkasi : Biznes-Stil, 2009. – 238 s.
 41. Bushin M. I. Cherkaskiy kray v osobah : 1941–2001 : Lisyanschina / M. I. Bushin. – Cherkasi : Vidlunnya-plyus, 2002. – Kn. 1. – 352 s.
 42. Bushin M. I. Cherkaskiy kray v osobah : 1941–2001 : Chigirinschina / M. I. Bushin, V. M. Lazurenko. – Cherkasi : Vid-vo Vidlunnya-plyus, 2002. – Kn. 3. – 208 s.
 43. Bushin M. I. Cherkaskiy kray v osobah : 1941–2001 : Mankivschina / M. I. Bushin, Yu. M. Vovkotrub. – Cherkasi : Vid-vo «TsNTEI», 2004. – Kn. 7. – 388 s.
 44. Bushin M. I. Cherkaskiy kray v osobah : 1941–2001 : misto Cherkasi / M. I. Bushin, E. P. Ermilov. – Cherkasi : Vid-vo «TsNTEI», 2005. – Kn. 9. – 392 s.
 45. Bushin M. I. Cherkaskiy kray v osobah : 1941-2001 : mIsto Cherkasi / M. I. Bushin, E. P. Ermilov. – Cherkasi: [B. v.], 2005. – Kn. 10. – 392 s.
 46. Bushin M. I. Cherkasi : 1954-2004 / M. I. Bushin, V. M. Lazurenko, I. Yu. Maschenko, E. M. Strizhak. – Cherkasi : Vid-vo «TsNTEI», 2005. – 448 s.
 47. Gordova T. F. Problema stanovlennya Cherkaskoi mistetskoi shkoli / T. F. Gordova // Visnik HDADM : zbirka naukovih prats. – H., 2008. – № 11. – S. 40–45.
 48. Klimenko N. Cherkaskiy skulptor S. Grabovskiy / N. Klimenko // Obrazotvorche mistetstvo. – 1985. – № 5. – S. 12–13.

49. Mesevrya O. U «magnievomu spalasi» tvorchosti V. I. Zaharchenka / Olga Mesevrya // Pismenniki-shistdesyatniki z Cherkaschini : zb. prats mizhvuzivskoi naukovo-praktich. konferentsi : 70-richchyu V. Zaharchenka prisvyach., 22 bereznya 2006 r. ; M-vo osviti i nauki Ukraini, ChNU im. B. Hmel'nitskogo ta in. – Cherkasi : Brama-Ukraina, 2006. – S. 51–55.
50. Veselova O. Memorialni znaki y pam'yatniki zhertvam golodu-genotsidu 1932–1933 rr. v Ukraini / Oleksandra Veselova // Kraeznavstvo. – 2009. – № 1–2. – S. 169–179.
51. Vecherskiy V. V. Zapovidniki Ukraini / V. V. Vecherskiy // Pam'yatki Ukraini. – 1997. – № 2. – S. 36–38.
52. Golish G. M. Oseredki duhovnosti / G. M. Golish // Kraeznavstvo Cherkaschini. – 2005. – № 8. – S. 69–84.
53. Gorbik V. O. Problemi doslidzhennya ta zberezhennya pam'yatok istorii ta kulturi v Ukraini / V. O. Gorbik // Ukrainsky istorichny zhurnal. – 2003. – № 3. – S. 141–151.
54. Mankovska R. V. Kraeznavchi doslidzhennya v muzeyah Ukraini / R. V. Mankovska // Kraeznavstvo v Ukraini : suchany stan i perspekvi : nauk. zbirnik. – K. : Akademia, 2003. – S. 42–50.
55. Melnichenko O. V. Utvorenniya istoriko-kulturnih zapovidnikov Cherkaschini ta problemi ih rozvitku / O. V. Melnichenko // Kraeznavstvo Cherkaschini. – 2005. – № 8. – S. 84–99.
56. Andriychuk P. O. Ukrainske narodne horove mistetstvo yak stsenichniy viraznik traditsiynogo narodnogo gurtovogo spivu [Elektronniy resurs] : metodichna rozrobka / P. O. Andriychuk // Ukrainski kulturni doslidzhennya : eksperimentalna veb-storinka naukovtsiv ukrainskogo tsentru kulturnih doslidzhen [Sayt]. – Rezhim dostupu : http://culturalstudies.in.ua/zv_2009-3.php.
57. Lapinskiy I. L. Troisti muziki [Elektronniy resurs] / I. L. Lapinskiy // Ukrainski kulturni doslidzhennya : eksperimentalna veb-storinka naukovtsiv ukrainskogo tsentru kulturnih doslidzhen [Sayt]. – Rezhim dostupu : http://www.culturalstudies.in.ua/metod_amator_6_6.php.
58. Martinenko O. M. Z dosvidu provedennya festivaliv amatorskogo teatralnogo mistetstva v Ukraini [Elektronny resurs] / O. M. Martinenko // Ukrainski kulturni doslidzhennya : eksperimentalna veb-storinka naukovtsiv ukrainskogo tsentru kulturnih doslidzhen [Sayt]. – Rezhim dostupu : http://www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-8.php.

Статья надійшла до редакції 20.03.2015 р.

О. А. Спиркина

Культурно-художественная жизнь Черкасчины 1991–2001 годов в контексте национального возрождения: историография проблемы

В статье исследуется состояние научной разработки темы с целью анализа историографии культурно-художественной жизни Черкасского региона 1991-2001 годов в контексте национального возрождения. На основе применения общенаучных методов автору удалось дать характеристику научному наследию и попробовать объединить историографию независимой Украины в единый поток. Выяснено, что культурно-художественная жизнь Черкасчины периода государственной независимости комплексно еще не была исследована. Материалы статьи могут быть полезны для дальнейшего изучения истории Украины, истории украинской культуры и регионалистики периода независимости Украины.

Ключевые слова: историография, культурно-художественная жизнь, научное наследие, национальное возрождение, культура.

O. Spirkina

Cultural-artistic Life of Cherkashchyna of 1991–2001 Years in the Context of the National Revival: Historiography of Problem

The condition of scientific researches on the subject to analyze the historiography of the cultural-artistic life of Cherkasy region of 1991–2001 years in the context of the national revival is researched in the article. By applying scientific methods, the author succeeded to characterize the scientific heritage and tried to unite the historiography of independent Ukraine in a single stream. At the end of the 20th century – in the beginning of the 21st century dissertations and monographs in which cultural and artistic life (or its aspects) of Ukraine or a separate region were researched appeared, but there wasn't made a comprehensive analysis of the cultural and artistic life of Cherkashchyna of the period of the state independence of Ukraine. It was found out that the cultural-artistic life of Cherkashchyna of the period of its independence hadn't been fully researched yet. The materials of the article may be useful for further study of the history of Ukraine, the history of Ukrainian culture and the history of separate regions of Ukraine of the period of the independence of Ukraine.

Key words: historiography, cultural-artistic life, scientific heritage, national revival, culture.

УДК 7.05:655.533(477)

О. Л. Храмова-Баранова

АСОЦІАТИВНА ІЛЮСТРАЦІЯ В СТВОРЕННІ ДИЗАЙНУ ІНТЕРАКТИВНИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ

У статті розглядається вплив асоціативної ілюстрації на створення дизайну інтерактивних видань в Україні. Використання їх як інформаційної бази для подальших розробок дизайну видань. Аналізуючи матеріал, автор прийшов до висновку, що на сьогоднішній день практично не існує досліджень з цієї проблематики, інтерактивні видання в Україні не відображають розвитку цієї галузі, а зібрані дані можуть бути використані для розробки нових форм та пошук нових засобів дизайну видань. Актуальність роботи обумовлюється активним розвитком анімаційного мушин-дизайну – це графіка в русі, що змінюється в часі та його суттєвого впливу на формування сучасних книжкових видань для розширення світобачення. Мета статті полягає в тому, щоб виявити і виокремити основні етапи розвитку дизайну інтерактивних видань, означити перспективи розвитку асоціативної ілюстрації для втілення дизайнерських ідей у зазначених виданнях в Україні.

Визначити та дослідити засоби графічної виразності асоціативної ілюстрації в дизайні інтерактивних видань.

Ключові слова: асоціація, інтерактивне видання, дизайн, ілюстрація.

Для дослідження поставленої проблеми необхідно проаналізувати вплив асоціативної ілюстрації в створенні дизайну інтерактивних видань в Україні. На сьогоднішній день практично не існує досліджень з цієї проблематики, а інтерактивні видання в Україні не відображають розвитку цієї галузі. Значний доробок у вирішенні цієї проблематики було зроблено І.П.Дорошкевич в магістерській роботі «Асоціативна ілюстрація як засіб графічної виразності в дизайні інтерактивних дитячих видань» [1] під керівництвом О.Л.Храмової-Баранової.

Актуальність роботи обумовлюється активним розвитком анімаційного моушн-дизайну – це графіка в русі, яка змінюється в часі і де рух повідомляє глядачеві додатковий сенс, нерозрізнений в окремо взятому кадрі та його суттєвий вплив на формування сучасних книжкових видань для розширення світобачення. Недостатня вивченість виникнення електронного інтерактивного видання, його функціонування та ролі в ньому асоціативних ілюстрацій визначають актуальність обраної теми.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити і виокремити основні етапи становлення і розвитку дизайну інтерактивних видань, означити перспективи розвитку асоціативної ілюстрації для втілення дизайнерських ідей у зазначених виданнях в Україні. Визначити та дослідити засоби графічної виразності асоціативної ілюстрації в дизайні інтерактивних видань.

Бурхливий розвиток електронної книги розпочався в 90-х роках ХХ ст. разом із розвитком Інтернету й призвів до появи універсальних форматів подання електронних видань (RTF, HTML, PDF, DjVu, Flash) [2], основним з яких стала мова розмітки гіпертекстових сторінок HTML (Hyper Text Markup Language). Збільшення продуктивності комп'ютерів дозволило в 1990-х р. впровадити нові технології (анімація, відео, інтерактивність в режимі реального часу, звуковий супровід, програмовані компоненти), з одного боку значно розширили функціональні можливості електронних видань, а з іншого – привели до неузгодженості нововведень.

Подальший розвиток систем створення електронних видань (друга половина 1990 – початок 2000-х р.) був пов'язаний зі звуженням їх спеціалізації – формуванням автоматизованих типових шаблонів (системи створення гіпертекстових підручників, web-сайтів, web-сторінок). Будучи доступними практично кожному, нові технології мали зростання кількості електронних видань в Інтернеті при помітному погіршенні їх загальної якості. Звичайні книги почали відходити на другий план, перебираючись в електронний варіант й в ХХІ ст. продаж електронних видань в півтора рази стала перевищувати обсяги реалізації традиційної книги. За останні роки інтерактивні книги набрали популярності через здатність не тільки навчати, але й розважати різними способами. У 2014 році електронні книги займали 30 % книжкового ринку в кількісному вираженні й 14 % – у вартісному [3].

Під інтерактивним виданням може розумітися – електронна книга, яка доступна он-лайн через Інтернет; з англійської «gamebook» – книга-гра, що дозволяє читачеві брати участь у формуванні сюжету літературного твору; з англійської «interactive children's book» – дитяча книжка-іграшка, що має спеціальну форму, передбачає додаткові види діяльності дитини, крім читання і розглядання (гру, розкладання, розфарбовування і т.д.); з англійської «interactive book» – інтерактивна книга для планшетного комп'ютера, з виходом в альтернативну реальність та можливістю взаємодії з головними героями, в якій існують ілюстрації з інтерактивними елементами або іграми. Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожна дитина відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність, а сам навчальний процес відбуватиметься за умови постійної, активної взаємодії учасників. Термін «асоціація» походить з латинської мови (associatio - об'єднання, союз) – в психології це закономірний зв'язок між окремими подіями, фактами, психічними уявленнями людини, щодо предметів або явищ відображеними в свідомості й закріпленими в пам'яті, що утворюється при певних умовах між двома або більше психічними утвореннями [4].

Асоціації виявляються проявом несвідомого, тобто виникає в досвіді індивіда закономірний зв'язок між двома змістами свідомості (відчуттями, уявленнями, думками, почуттями тощо), який виражається в тому, що поява в свідомості одного зі змістів тягне за собою появу іншого [5]. Асоціативний зв'язок позбавлений обов'язковості, а ключові властивості асоціативного механізму – ймовірність. Асоціативний механізм забезпечує мимовільність, спонтанність розумової діяльності і від констатації факту асоціації, відбувається виникнення у свідомості образу без зовнішнього подразника, який його викликає, й за рахунок закріпленого у минулому досвіді зв'язків тілесних процесів, які, згідно Арістотелю, можуть зближуватись і створювати міцні з'єднання в силу їх суміжності, схожості або контрасту [6].

В Україні фундаментальні дослідження проблеми асоціативної ілюстрації як засобу графічної виразності в дизайні інтерактивних видань знаходяться на початковому етапі. Недостатня вивченість виникнення електронного інтерактивного дитячого видання, його функціонування та ролі в ньому асоціативних ілюстрацій визначають актуальність обраної теми. Наразі не було ґрунтовно проаналізовано вплив анімаційного моушн-дизайну на формування дизайну сучасних інтерактивних дитячих видань.

Дослідженням інтерактивних технологій навчання займалися такі фахівці як О.І.Пометун, Л.В.Пироженко, Т.О.Мясоєд, Н.П.Аникеева, І.Г.Абрамова, Л.Г.Борисова, А.О.Вербицький, І.П.Іванов, В.Н.Рибальський, В.В.Давидов, Л.В.Занков, Д.Б.Ельконін, І.А.Зимня, І.С.Якіманська та інші. Досліджували проблеми інтерактивного навчання такі вчені як Р.Мертон, Дж.Мід, Дж.Морено, К.Фопель, С.Л.Ренегар, Р.Б.Бар, Дж.Таг, К.Бонуелл, Т.Є.Сазерленд, Д.Жак, П.Ж.Фредерік та інші. Деякі проблеми асоціативної психології розроблялись у працях Ш.Бонне, Дж.Берклі, Д.Гартлі, О.Конта.

Провідні психологи XIX ст. Д.Міль, Г.Спенсер, А.Бен, І.Гербарт, В.Вундт, С.Рубінштейн підкреслювали, що сама по собі асоціація не є механізмом, а феноменом, який сам потребує пояснення і розкриття механізмів. Психологія розробляла нові методи вивчення: це і метод логіки, запропонований Дж. Міллем, і метод випробувань і помилок А.Бена, і метод генетичного спостереження І.Сеченова та експериментальний метод, розроблений В.Вундтом. Вікову психологію досліджували Г.Гельмгольц, Ч.Дарвін, І.М.Сеченов [7]. У 80-90-х р. XIX ст. були здійснені дослідження умов виникнення та актуалізації асоціацій (Г.Еббінгаузер, Г.Мюллер та ін.). Вивчення асоціацій з метою виявлення особливостей різних психічних процесів використовується і у сучасній психології, існує проблема смислових асоціацій та їх ролі у навчанні.

До основних переваг інтерактивних електронних та мультимедійних видань належить їхня інформаційна насиченість. Вона виражається у тому, що мультимедіа — це середовище, інформаційно щільніше, ніж традиційні засоби передачі інформації. Важливу роль відіграє психофізіологічний фактор. Більшість людей запам'ятовує 5% почутого і 20% побаченого. Одночасне використання аудіо та відеоінформації дає змогу підвищити цей показник до 40-50%. Мультимедійні засоби впливають майже на всі органи чуття реципієнта. Застосування мультимедійних матеріалів скорочує час навчання майже втричі, а рівень запам'ятовування через одночасне використання зображень, звуку, тексту зростає на 30-40% [8]. Інтерактивне навчання і застосування його методів і форм при навчанні буде впливати на: високу мотивацію, міцність знань, творчість і фантазію, комунікабельність, активну життєву позицію, командний дух, цінність індивідуальності, свободу самовираження, акцент на діяльність, взаємоповагу, демократичність. В процесі інтерактивного навчання виникає пізнавальна діалогова взаємодія, заснована на досвіді кожного учасника, а результатом даної діяльності має формуватися нове знання.

Рубіж XX-XXI ст. характеризується значними метаморфозами, зумовленими переходом до постіндустріального інформаційного суспільства. Західна людина стала сприймати книгу як єдиний можливий універсальний засіб передачі досвіду. Завдяки сучасному тяжінню науки до міждисциплінарності, з'являються нові оригінальні теорії, що використовують для осмислення реалій інформаційного суспільства концепцію феномена мультимедіа О.В.Шликової, відповідно до міркувань автора, книга може бути віднесена до медіа, тобто до засобів, що опосередковують людську комунікацію. Письмова форма комунікації-медіа для запису, зберігання й передачі інформації фіксує поява найстаршого з існуючих документів, написаних на глині, папірусі, дереві тощо.

Метою і наслідком творчого процесу є твір, форма вираження якого може бути різноманітною, але будь-який твір має мистецьку цінність у тому випадку, якщо він створений за законами краси, що несе в собі художній образ. Метою створення будь-якого твору мистецтва, зокрема і інтерактивного видання, є здійснення впливу на читача, поява якого вимагає

здіяння всіх художніх можливостей засобів графічної виразності. Художній образ, як відомо – це відображення митцем свого власного бачення предметів, явищ, істот, своїх внутрішніх почуттів, оточуючого світу. Створення художнього образу залежить від схильності особистості до образного мислення і є процесом психічного характеру індивідуума, зорова система якого має властивості не лише бачити дійсний довколишній світ, а й має інтелектуальні механізми, що забезпечують народження нового образу на основі баченого. Породження у свідомості людини зорових образів і оперування ними є сутністю візуального мислення [9]. В свою чергу, образність – це заснована на асоціативності здатність збуджувати у свідомості людини художні образи, що залежить від індивідуального рівня розвитку людини [10; 11]. Таким чином, художній образ об'єднує в собі об'єктивне і суб'єктивне, логічне і чуттєве, раціональне і емоційне, абстрактне і конкретне, зміст і форму. Саме з художнім образом пов'язана здатність мистецтва надавати людині глибокої естетичної насолоди, яка, в свою чергу, пробуджує в ній почуття прекрасного.

В Україні сьогодні діють чимало електронних видавництв, чий рівень професійного виконання продукту відповідає світовому. Такий стан речей існує завдяки ентузіастам-практикам, які постійно удосконалюють свої вміння та знання, застосовують власні практичні здобутки та досвід іноземних колег. Не виникає сумніву, що українське електронне видання сьогодні є конкурентоспроможним і якісним продуктом. Та існують такі проблеми:

- По-перше, потрібно забезпечити пристроєм для його перегляду.
- По-друге, легкість та портативність пристрою знизить відсоток сколіозу, але вплив таких пристроїв на здоров'я до кінця не досліджено. Відповідно, немає задокументованих медичних та гігієнічних норм для таких пристроїв.
- По-третє, немає затверджених на державному рівні видавничих стандартів для електронних книг. Оскільки сприйняття електронного матеріалу і друкованого відрізняються, тут знадобиться робота фахівців: психологів, дизайнерів тощо.

Інтерактивні книги набирають популярність, адже раніше книга була засобом зберігання й передачі інформації, то тепер це щось близьке до гри, з різними форматами, розмірами сторінок, з різними технологіями, й ближча до розважальних цілей, за допомогою яких можна навчати. Оскільки явище інтерактивних видань сьогодні можна назвати нововведенням у світі книговидавництва, то дослідження даної теми є очевидною. Асоціації виявляються проявом несвідомого – це зв'язок між окремими подіями, фактами, психічними уявленнями людини, щодо предметів або явищ відображеними в свідомості й закріпленими в пам'яті. Найбільш активно засвоюються асоціації в дитячі та юнацькі роки.

Список використаних джерел

1. Дорошкевич І.П. Асоціативна ілюстрація як засіб графічної виразності в дизайні інтерактивних дитячих видань / Магістерська робота. – Черкаси: ЧДТУ, 2014. – 165 с.

2. Кафедра електронних видань Укр. акад. друкарства: біобібліогр. покажчик / уклад.: О.В.Мельников, О.М.Василишин. – Львів: Укр. Акад. друкарства, 2009. – 136 с.
3. Стаття Jim Milliot. Study: E-books Settle In. Проверено 6 мая 2014 / [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/digital/content-and-e-books/article/59791-study-e-books-settle-in-as-another-book-format.html>
4. Баби́чев Н. В. Словник асоціацій / [Електронний ресурс] / режим доступу: <http://www.slovesa.ru/>
5. Кохонен Т. Асоціативні запам'ятовуючі пристрої. М.: Світ, 1982.
6. Аристотель. Політика / Аристотель // Соч.: В 4 т. – М.: Думка, 1983. – Т. 4. – С. 375–644.
7. Смирнов А. А. Мимовільне запам'ятовування // Психологія пам'яті / Под ред. Ю. Б. Гіппенрейтер і В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000, с. 485.
8. Алексеев О. М. Відмітні класифікаційні ознаки електронних навчальних видань для інженерних спеціальностей / О. М. Алексеев // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 2. Комп'ютерно орієнтовані системи навчання : зб. наук. праць. — К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — Вип. 8 (15). — С. 129–134.
9. Швецова-Водка, Г.Н. Загальне документознавство / Г.М. Швецова-Водка. – Київ : Знання, 2009. – 488 с.
10. Дж. Берклі Твори. «Трактат про принципи людського знання» - М. «Думка», 2000. – С.137–152.
11. Анімаційне кіно // Питання культурології: Збірник наукових праць КНУКіМ. – 2009. – Вип. 25. – С.13–18.

References

1. Doroshkevych I.P. Asotsiatyvna ilyustratsiya yak zasib hrafichnoyi vyraznosti v dyzayni interaktyvnykh dytyachykh vydan' / Mahisters'ka robota. – Cherkasy: ChDTU, 2014. – 165 s.
2. Kafedra elektronnykh vydan' Ukr. akad. drukarstva: biobibliohr. pokazhchyk / uklad.: O.V.Mel'nykov, O.M.Vasylyshyn. – L'viv: Ukr. Akad. drukarstva, 2009. – 136 s.
3. Stattya Jim Milliot. Study: E-books Settle In. Provereno 6 maya 2014 / [Elektronnyy resurs] / rezhym dostupu: <http://www.publishersweekly.com/pw/by-topic/digital/content-and-e-books/article/59791-study-e-books-settle-in-as-another-book-format.html>
4. Babychev N. V. Slovnyk asotsiatsiy / [Elektronnyy resurs] / rezhym dostupu: <http://www.slovesa.ru/>
5. Kokhonen T. Asotsiatyvni zapam"yatovuyuchi prystroyi. M.: Svit, 1982.
6. Arystotel'. Polityka / Arystotel' // Soch.: V 4 t. – M.: Dumka, 1983. – T. 4. – S. 375–644.
7. Smyrnov A. A. Mymovil'ne zapam"yatovuvannya // Psykholohiya pam"yati / Pod red. Yu. B. Hippenreyter i V. Ya. Romanova. – M.: CheRo, 2000, s. 485.
8. Aleksyeyev O. M. Vidmitni klasyfikatsiyni oznaky elektronnykh navchal'nykh vydan' dlya inzhenernykh spetsial'nostey / O. M. Aleksyeyev // Naukovyy chasopys NPU im. M. P. Drahomanova. Seriya 2. Komp"yuterno oriyentovani systemy navchannya : zb. nauk. prats'. — K. : NPU im. M. P. Drahomanova, 2010. — Vyr. 8 (15). — S. 129–134.

9. Shvetsova-Vodka, H.N. Zahal'ne dokumentoznavstvo / H.M. Shvetsova-Vodka. – Kyiv : Znannya, 2009. – 488 s.
10. Dzh. Berkli Tvory. «Traktat pro pryntsyphu lyuds'koho znannya» - M. «Dumka», 2000. – S.137–152
11. Animatsiyne kino / / Pytannya kul'turolohiyi: Zbirnyk naukovykh prats' KNUKiM. – 2009. – Vyp. 25. – S.13–18.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

О.Л. Храмова-Баранова

Ассоциативная иллюстрация в создании дизайна интерактивных изданий в Украине

В статье рассматривается влияние ассоциативной иллюстрации на создание дизайна интерактивных изданий в Украине. Использование их как информационной базы для дальнейших разработок дизайна изданий. Анализируя материал, автор пришел к выводу, что на сегодняшний день практически не существует исследований по этой проблематике, интерактивные издания в Украине не отображают развития этой отрасли, а собранные данные могут быть использованы для разработки новых форм и поиска новых средств дизайна изданий. Актуальность работы обуславливается активным развитием анимационного моушн-дизайна – это графика в движении, которая меняется во времени и существенно влияет на формирование современных книжных изданий для расширения мировоззрения. Цель статьи заключается в том, чтобы выявить и выделить основные этапы становления и развития дизайна интерактивных изданий, определить перспективы развития ассоциативной иллюстрации для воплощения дизайнерских идей в изданиях Украины. Определить и исследовать средства графической выразительности ассоциативной иллюстрации в дизайне интерактивных изданий.

Ключевые слова: ассоциация, интерактивное издание, дизайн, иллюстрация.

E. Khramova-Baranova

Associative illustration is in creation of design of interactive editions in Ukraine

In the article influence of associative illustration is examined on creation of design of interactive editions in Ukraine. Use of them as infobase for further developments of design of editions. Analysing material, an author came to the conclusion that for today practically does not exist researches from this range of problems, interactive editions in Ukraine do not represent development of this industry, but the collected data can be used for development of new forms and search of new facilities of design of editions.

Actuality of work is stipulated by active development of animation motion–design is graphic arts afoot, that changes in time and him substantial influence on forming of modern book editions for expansion of attitude. The aim of the article consists in that, to educe and distinguish the basic stages of becoming and

development of design of interactive editions, mean the prospects of development of associative illustration for embodiment of designer ideas in the marked editions in Ukraine. To define and investigate facilities of graphic expressiveness of associative illustration in the design of interactive editions.

Keywords: association, interactive edition, design, illustration.

УДК 621.386(091)

**С. В. Ротте
Н. М. Пшенишна**

ІВАН ПУЛЮЙ ТА ВІЛЬГЕЛЬМ РЕНТГЕН: ІСТОРІЯ ВЕЛИКОГО ВІНАХОДУ

В статті розкривається особистий внесок великого дослідника в галузі електротехніки, електрифікації, соціальних наук, справжнього громадянина Івана Пулюя в дослідженні X-променів.

Ключові слова: рентгенівське випромінювання, X-промені, Іван Пулюй.

Людство розвивається постійно. Деякі його відкриття просто неможливо переоцінити. В певні, напевно ключові, моменти історії такі знання спонукають подальший розвиток науки. Таким є відкриття й певного виду електромагнітного випромінювання, яке тепер усі знають як рентгенівське.

Рентгенівське випромінювання має довжину хвилі 10-0,01 нм. Як відомо з фізики, воно виникає від різкого гальмування руху швидких електронів у речовині, при енергетичних переходах внутрішніх електронів атома. Це випромінювання використовується у науці, техніці, медицині. Рентгенівське випромінювання змінює деякі характеристики гірських порід, наприклад, підвищує їх електропровідність [1].

Зараз ми сприймаємо це випромінювання як щось фундаментальне, про що ми знаємо дуже давно. Проте людство ще якихось півтора сторіччя тому про існування цього виду випромінювання навіть не здогадувалось, оскільки відчувати його звичайними органами почуттів просто неможливо. Не зміг його зразу відчувати й наш славний український учений-фізик, який творив на території Австро-Угорщини, професор Страсбурзького університету Іван Павлович Пулюй. Хоча саме він приклав до цього масу зусиль. Лишивсь лише один крок, який зробив інший, більш везучий дослідник...

Іван Павлович Пулюй, видатний український учений-фізик, електротехнік та громадський діяч, народився 2 лютого 1845 році у глибоко релігійній греко-католицькій родині заможного й освіченого господаря Павла Пуглюя (пізніше Іван Павлович змінить прізвище на Пулюй) – бургомистра міста Гримайлова, нині Гусятинського району Тернопільської області.

У 1857–1865 роках навчався в Тернопільській класичній гімназії, де заснував таємну студентську «Громаду», члени якої посвятили себе «до

ревної і невсипучої праці для народу». Ще навчаючись у гімназії І. Пулюй почав працювати над україномовними підручниками для середніх шкіл.

Після закінчення гімназії вступив на теологічний факультет Віденського університету, який закінчив з відзнакою. Під час навчання на теологічному факультеті Віденського університету в 1865–1869 роках організував Товариство українських богословів, був одним із засновників славнозвісного товариства «Січ», що відіграло важливу роль у європеїзації галицької Руси. Пізніше вступив на фізико-математичне відділення філософського факультету того ж університету, де навчався до 1872 року.

В університеті приступив до реалізації давньої мрії – україномовного видання духовної літератури. Для цього заснував товариство «Праця», а в 1869 році уклав і видав «Молитвослов». Подолавши шалений опір москвофільської частини духовенства, що всіляко противилася введенню народної мови в церковну літературу, І. Пулюй перевидав у 1872 році перероблений та розширений варіант «Молитвослова».

Після завершення навчання на філософському факультеті у 1872 році, І. Пулюя, як кращого випускника, залишили для дослідницької роботи у фізичній лабораторії університету. Його перші наукові праці, були присвячені експериментальному дослідженню температурної залежності внутрішнього тертя повітря. Вони містили оригінальні результати, що послужили утвердженню молекулярно-кінетичної теорії для реальних газів і були опубліковані в 1874 році у журналі «Доповіді Віденської Академії наук».

Іван Пулюй, будучи українським патріотом, спробував почати свою наукову діяльність в Київському університеті, відіславши запит на кафедру фізики. Але, його захопленість українською культурою, зіграла з ним злий жарт – він отримав відмову, оскільки поліція Російської імперії вважала його неблагонадійним. Київ тоді входив до складу Російської імперії, а щодо вживання української мови діяв Валуєвський циркуляр. Крім того, поліцейські чиновники в науково-популярній статті Пулюя "Про нерухомі зірки і планети" примудрилися знайти критику самодержавства.

Проте Івана Пулюя запросили на посаду асистента-викладача кафедри фізики, механіки і математики Військово-морської академії в м. Фіюме (пізніше – Рієка в Хорватії), де він успішно розпочав активну педагогічну діяльність.

Для продовження науково-дослідної роботи в Страсбурзькому університеті молодий науковець у 1875 році отримав від австрійського Міністерства освіти стипендію.

На той час в Страсбурзькому університеті діяла сильна експериментальна школа професора Августа Кундта, під чийм керівництвом і підвищував свої професійні знання перспективний педагог-науковець Іван Пулюй. Тут він познайомився з Вільгельмом Рентгеном. Явищами, що породжує електричний струм у вакуумі, Іван Пулюй зацікавився ще в університеті. Освоївши ремесло складува, він видував скляні трубки як для своїх дослідів, так і для потреб колег-фізиків. Також у цей час у професора А.

Кундта стажувався Нікола Тесла, який потоваришувавши з Пулюєм, перейняв у нього мистецтво виробництва трубок. Іван Пулюй та Нікола Тесла, провівши цілий ряд досліджень з газорозрядними трубками, на думку багатьох істориків науки і вчених-фізиків, найближче всіх підійшли до розгадки природи випромінювання, що породжується катодними променями. Оволодівши мистецтвом видування скла, Іван Пулюй виготовляв оригінальні вакуумні апарати, які експонувалися й були відзначені преміями та дипломами на різних міжнародних виставках. Деякі з них придбав для своєї колекції Паризький національний музей мистецтв і ремесел. Особливе захоплення у відвідувачів викликала перша люмінесцентна лампа, яку трохи пізніше її винахідник поставив на масове виробництво в якості освітлюваних приладів. Як з'ясувалося через 14 років, вона була джерелом випромінювання X-променів і стала прототипом рентгенівської трубки. Налагоджуючи виробництво цих ламп, І. Пулюй, якщо можна так сказати, відійшов від більш ретельного наукового дослідження свого винаходу.

У 1876 році Іван Пулюй захистив докторську дисертацію «Залежність внутрішнього тертя газів від температури», у якій опублікував результати досліджень температурної залежності в'язкості газів, за що здобув ступінь доктора натуральної філософії Страсбурзького університету.

Після повернення зі Страсбурга до Відня доктор Пулюй працює у Віденському університеті на посаді приват-доцента, і, присвячуючи все більше часу проблемам електротехніки, продовжує займатися вивченням явищ в трубках. Успіх приходить досить швидко. Фізик винаходить прилад, в якій був встановлений антикатод. Антикато́д являв собою вмонтовану в трубку слюдяну пластинку. Лампа створювала невидиме випромінювання, яке можна було зробити видимим за допомогою барієво-платиново-ціаністого екрану. Ця лампа є прообразом сучасних рентгенівських апаратів, і у 1881 році на Міжнародній електротехнічній виставці в Парижі була удостоєна Срібної медалі. Результати експериментів з лампою Пулюй публікує в "Віснику Віденської Академії наук" (1880-1882).

Завдяки особливій актуальності досліджень Пулюя Лондонське фізичне товариство в 1889 р видало його монографію, присвячену катодним променям і питанням, що мають відношення до них, в англійському перекладі, причому в книзі, в якій друкувалися результати найважливіших фізичних досліджень, виконаних за межами Великобританії. Ця книга містить праці чотирьох авторів: Гельмгольца, Гітторфа, Пулюя і Ван дер Ваальса, які добре відомі фізикам та історикам науки.

Отже, джерелом рентгенівського випромінювання є потік електронів, який в вакуумній трубці під дією високої напруги бомбардує матеріал аноду (антикато́ду). Пулюй створив таку трубку ще в 1881 році (жарову, як описують Гайда та Пляцко[2]), яку потім назвали лампою Пулюя. Але таких трубок було виготовлено досить багато і до нього, і після нього: Гітторфом, Ленардом, Круксом. І не дивлячись на те, що видиме катодне випромінювання, було докладно описано в численних працях науковців кінця

XIX століття, вперше дію знаменитих X-променів спостерігав у 1895 році саме німецький дослідник Вільгельм Конрад Рентген.

Справді феноменально було здійснено відкриття X-променів. Тодішній ректор Вюрцбурзького університету любив працювати в фізичній лабораторії на самоті. І після того, як був випадково засвічений фотопапір, що лежав у світонепроникній упаковці біля газорозрядної лампи Гітторфа, Рентген поставив за мету визначити причину цього явища. Він провів низку експериментів і зробив висновок про існування деяких невидимих променів, які все ж таки можна виявити за допомогою флюорисціюючих речовин. Він саме й назвав їх X-променями. Про результати досліджень Рентген нікому не розповідав, а коли їх було опубліковано, це стало справжньою сенсацією в науковому світі. Ці промені проходили крізь різні матеріали по-різному, і їх можна було або відобразити на флюорисціюючому екрані, або зберегти на фотопластинці.

Коли Пулюй прочитав про винахід німця, він зрозумів, наскільки він був сам близький до цього відкриття. Причому ще майже півтора десятки років до цього! Іван Павлович повторює експерименти Рентгена, використавши свою власну газорозрядну лампу. Він також приходить до висновків стосовно природи описаного Рентгеном випромінювання, набагато раніше інших дослідників. Одразу ж після першого повідомлення К. Рентгена 28 грудня 1895 року про відкриття нових невидимих променів, І. Пулюй опублікував 13 лютого і 5 березня 1896 року дві статті, в яких проаналізував: 1) властивості X-променів іонізувати молекули й атоми; 2) просторовий розподіл X-променів і точне визначення місця, де вони утворюються в лампі; 3) їх природу і механізм виникнення. Він також продемонстрував, що ці промені можна ефективно застосовувати в медицині. Підкреслимо, що за всіма цими пунктами Пулюй був попереду Рентгена. А наступні, заключні статті, К. Рентгена були опубліковані пізніше 9 березня 1896 року та у травні 1897 року.

«Уперше продемонструвавши 6 лютого 1896 року на засіданні математично-природничого відділу Віденської академії наук високоякісні світлини цілого хребта мертвої двомісячної дитини, туберкульозної руки одинадцятирічної дівчинки та інших частин людського тіла, виконаних за допомогою X-променів, І. Пулюй звернув увагу на перспективу їх практичного застосування в медицині. Ці світлини довгий час репродукували на своїх сторінках провідні європейські газети й журнали завдяки їх високій якості.»[3]

Проте, на превеликий жаль, науковий світ в основному дарував лаври Вільгельму Рентгену, від яких той, до речі, скромно відхрещувався, несправедливо забуваючи про здобутки нашого співвітчизника. Саме Рентгену за відкриті промені було вирішено вручити Нобелівську премію, причому німецький дослідник увійшов в історію як найперший нобелівський лауреат.

Таким чином, Рентген ніколи не зміг би зробити свого винаходу без наполегливої праці своїх попередників, зокрема І.П. Пулюя. А Іван Павлович ніколи не опускав рук навіть після поразок на науковій ниві, і назавжди

лишиться піонером в таких галузях як електротехніка, електрифікація, буде прикладом у громадянській позиції стосовно бачення регіонального та глобального геополітичного положення України, його впливу на стабілізацію політичного становища в Східній та Центрально-Східній Європі.

Список використаних джерел

1. Рентгенівське випромінювання – Електронний ресурс. – Доступний з: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рентгенівське_випромінювання
2. Гайда Роман, Пляцко Роман. Іван Пулюй. 1845–1918: Життєписно-бібліографічний нарис / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – Львів, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1998 – 284 с.
3. Рокіцький О. М. Іван Пулюй (1845–1918) / Олександр Рокіцький // Збірник праць. Т.9: Сучасні проблеми техніки і технології / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / Відп. ред.: М. Андрейчин, ред. тому: П. Ясній. – Тернопіль: Астон, 2014. – Том 9. – С. 12–22.

References

1. Renthensiv's'ke vyprominyuvannya – Elektronnyy resurs. – Dostupnyy z: https://uk.wikipedia.org/wiki/Renthensiv's'ke_vyprominyuvannya
2. Hayda Roman, Plyatsko Roman. Ivan Pulyuy. 1845–1918: Zhyttypysno-bibliohrafichnyy narys / Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u L'vovi. – L'viv, Naukove tovarystvo imeni Shevchenka u L'vovi, 1998 – 284 s.
3. Rokits'kyu O. M. Ivan Pulyuy (1845–1918) / Oleksandr Rokits'kyu // Zbirnyk prats'. T.9: Suchasni problemy tekhniky i tekhnolohiyi / Ternopil's'kyu osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / Vidp. red.: M. Andreychyn, red. tomu: P. Yasniy. – Ternopil': Aston, 2014. – Tom 9. – S. 12–22.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

С. В. Ротте, Н. Н. Пшенишная

Иван Пулюй и Вильгельм Рентген: история большого изобретения

В статье раскрывается личный вклад великого исследователя в области электротехники, электрификации, социальных наук, настоящего гражданина Ивана Пулюя в исследовании X-лучей.

Ключевые слова: рентгеновское излучение, X-лучи, Иван Пулюй.

S. Rotte, N. Pshenishna

Ivan Puliui and Wilhelm Roentgen: background great inventions

In the article is opened own contribution of Ivan Puluj (1845-1918) in investigation of X-rays is shown features of real citizen and scientist and also theme of priority in discovery of X-rays. He was great investigator in electrotechnics, electrification, social sciences. Field of his occupation was extraordinarily wide: from electrical discharge to the Bible. He invented incandescent lamp, technology to get filaments at them and organized manufacture new kind of lamp on a state scale. Even glory of X-rays discoverer came to Vilhelm Renthensiv's'ke, Puluj really made scheme of X-rays installation. After that he continued investigations with new invisible radiation and got good practical results. Puluj was the first who got still picture of internal organs of man on high quality. So,

contribution of ukrainian scientist is very big. His scientific genius inserted the name of Ivan Puluj in world history of technics.

Keywords: X-ray radiation, X-rays, Ivan Puliui.

УДК 72 (091)

**О.Л. Храмова-Баранова,
І.П. Гладкова,
С.П. Деркач**

ТРАНСФОРМАЦІЯ АРХІТЕКТУРНИХ ФОРМ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ОСНОВІ СТАНДАРТІВ МІРЯННЯ

У статті розкриваються історичні аспекти становлення і розвитку основних форм зодчества на основі метрологічних уявлень на території України часів Київської Русі. Використовуючи ґрунтовний матеріал, автори проводять історіографічний аналіз розвитку метрологічних уявлень з часів Київської Русі. Основна увага в статті звернена на аналіз розвитку форм архітектури під впливом становлення метрології та стандартів. Аналізуючи, автори приходять до висновку, що технічна культура України з часів Київської Русі була на високому рівні, що дозволило досягти послідовного розвитку в основних формах будівництва. Для дослідження поставленої проблеми необхідно проаналізувати вплив стандартів міряння на трансформацію архітектурних форм з часів Київської Русі. На сьогоднішній день практично не існує досліджень з цієї проблематики.

Ключові слова: зодчество, метрологія, технічна культура України.

Для дослідження поставленої проблеми необхідно проаналізувати вплив стандартів міряння на трансформацію архітектурних форм з часів Київської Русі. На сьогоднішній день практично не існує досліджень з цієї проблематики. У статті розкриваються історичні аспекти становлення і розвитку основних форм зодчества на основі метрологічних уявлень на території України. Використовуючи ґрунтовний матеріал ретельно проводиться історіографічний аналіз розвитку метрологічних уявлень з часів Київської Русі

Актуальність роботи обумовлюється активним розвитком архітектурних форм з часів Київської Русі. Основна увага в статті звернена на аналіз розвитку форм архітектури під впливом становлення метрології та стандартів. Аналізуючи, автор приходить до висновку, що технічна культура України з часів Київської Русі була на високому рівні, що дозволило досягти послідовного розвитку в будівництві. Недостатня вивченість цих питань визначають актуальність обраної теми.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити основні аспекти становлення архітектурних форм в залежності від розвитку метрологічних уявлень.

Поширеними народними способами вимірювання площі земельних ділянок в Київській Русі були площі прямокутника 30 на 80 сажень або 40 на 60 сажень. Побутували такі народні міри, як десятина, морг, день, опруг, лан, півланок, обріз, клітка. Деякі з цих мір означали кількість часу для обробітку або кількість зібраного врожаю з певної площі. Одиниці міри землі такі як морг та волока, прийшли в Україну з Речі Посполитої. Наведемо деякі з цих мір [1, с. 37]:

а) десятина – одиниця земельної площі дорівнювала 2400 квадратних сажень;

б) волока – одиниця площі землі (30 морг) і поширена на Правобережжі;

в) морг – одиниця площі землі, яка використовувалася в основному в Західній Україні і дорівнювала 0,57 га;

г) день – одиниця площі, ділянка приблизно 1800 сажень, яку можна обробити або зорати плугом за один день;

д) лан – міра орної землі від 10 до 30 десятин;

ж) гона – міра відстані, довжина лану.

В Київській Русі використовувалася і давньоєгипетська система мір, цю відповідність показав М.Т.Беляєв. Він визначив, що давньоруська система мір довжини заснована на давньоєгипетській системі мір III ст. до н.е., її основа – лікоть (давньоруський – 538,5 мм, давньоєгипетський – 540 мм), міра площі – квадрат з ребром у лікоть. Наприклад, давньоруська сажень – 2154 мм, а давньоєгипетська – 2160 мм, давньоруський аршин – 718 мм, а давньоєгипетський – 720 мм [2]. У Київській Русі для оцінки довжини великих відстаней як міру використовували версти. Міра довжини сажень згадувалася в літописах ще 1017 р. Лікоть широко використовували при торгівлі різними тканинами. Дрібною мірою була п'ядь, як довжина між великим та вказівним пальцями. Верста, на думку Д.І.Прозоровського [3], походила від дієслова «верстати», що означає «розподіляти», «зрівнювати», «зрівнювати шляхом порівняння». Таким чином, верста означає щось таке, по чому слід рівняти. Верста згадувалася і в літописах 1097 р., де дорівнювала 750 сажень.

Лікоть – міра довжини від згину ліктя до середнього пальця. Вперше лікоть як міра довжини згадувалася в «Правді Руській» Ярослава Мудрого і «Патерику Києво-Печерському» [4; 5]. Значення давньоруського ліктя становила 46–47 см і було отримано ігуменом Даниїлою. Якщо погодитися з висновками М.В.Устюгова [6] і Л.В.Черепніна [7], що лікоть дорівнював одній третині сажені, то його значення повинне дорівнювати або 47 см (при сажені 142 см), або 51 см (при сажені 162 см). Лікоть широко застосовували в торгівлі як зручну міру. У роздрібній торгівлі використовувався лікоть і після появи аршина у XVI ст.

В Київській Русі існувало понад 60 ремесел. Технічних навичок вимагало ковальське мистецтво. Ковалі вміли виконувати багатопарове зварювання заліза і сталі, створювали складні системи замків. Серед інструментів столярів були сокира, молоток тощо. Для вимірювання теслярі

використовували розміряч, отримач. Вважали, що давні архітектори будували без розрахунків, але зодчі Русі знали пропорції, а з розрахунками їм допомагали графіки-вавилони [8].

Б.О.Рибаків представив давньоруські міри як єдину систему і показав, що сажень – це геометричні лінії розрахункової таблиці зодчих (вавилони). Вавилони – дощечки із зображеною на них схемою пропорційних співвідношень. Використовуючи їх, зодчі могли знайти всі необхідні пропорції майбутньої будівлі. При порівнянні знайдених на Русі вавилонів з обміром архітектурних пам'яток і з системою російських мір, виявилось, що всі давньоруські міри уклалися в графік вавилонів зі стороною в мірну сажень [9, с. 13]. Отже, знаючи властивості вавилону, можна швидко дати кілька пропорційних рядів і т.ін.

Ні в давньому світі, ні у Середньовіччі не було метрологічної служби, але існують відомості про впровадження еталонів і зберігання їх у церквах, а також про перевірки засобів вимірювань. Документи X ст. засвідчують про існування державного нагляду за мірами. Наприклад, у Статуті князя Володимира Великого про церковні суди (996) наголошувалося, що міри, які застосовувалися в торгівлі, побуті «...блюсти без пакости, ни умалити, ни звеличити...», а пояс князя Володимира Великого у 108 см був еталоном довжини. У Великому Новгороді діяла Палата мір і ваги в церкві Івана Предтечі, де прийнято Устав князя Новгородського Всеволода «Про церковні суди, про людей і про міри торгівлі», (1136). У цій церкві з 1134 р. зберігалися еталони – пуд медовий, гривенка рубльова, лікоть еванський [10, с. 63].

Точні вимірювання й розрахунки дали можливість досягти зодчим гармонійності в створенні архітектурних пам'яток. Поруч з храмом св. Софії в Києві стояв інший храм – Десятинна церква, збудована у 989–996 рр. При розкопках Десятинної церкви було знайдено три печі для випалу плінфи (вид цегли). Біля однієї з них знайдено зображення тринефного храму, що являє собою фасад церкви, його масштаб – 1/75 справжнього розміру центральної частини церкви. Це було перше креслення, знайдене на місці будівельної площадки. Великої майстерності від будівельників вимагало зведення мостів. У літописі «Повість временних літ» (XI ст.) згадувалося про мости у давніх руських містах Овруч і Васил'єві. У 1115 р. Володимир Мономах, за свідченням Іпатіївського літопису, споруджував міст через Дніпро [11, с. 15]. При цьому використовувалися різні види сажень, якими забезпечували зодчих давньоруські метрологи і завдяки яким вони отримували естетичні архітектурні пропорції.

Сажень згадувалась у «Патерику Києво-Печерському» літописця Нестора, де за 1017 р. повідомлялося, що чернець Іларіон викопав собі печерку в дві сажень. Назва «сажень» походить від слова «сягати» (звідки отримали початок похідні «досягати», «досяжний») [4]. Для визначення сажень визначну роль відіграла знахідка каменя в р. Тмутаракань біля Керченської протоки, на якому було висічено напис, що князь Гліб у 1068 р. виміряв море по льоду в сажнях (10000 і 4000 сажень). Порівняння цих

вимірів ширини Керченської протоки і результатів, отриманих російськими топографами в першій половині XIX ст. у дореволюційних російських мірах, практично співпало. М.В.Устюговим [6] для давньої сажени знайдено значення, що дорівнювало 142 см. Воно розходилося з тим, яке вплигло зі значення версти, тому Б.О.Рибаков [8] порівняв результати вимірювань при князюванні Гліба з вимірюваннями візантійських топографів у 952 р. щодо ширини Керченської протоки. І дійшов висновку, що вимірювання практично співпадають.

Міра «п'ядь» означала долонь і походила від слова «п'ять», на користь чого свідчить також слово «п'ятерня» – долоня руки з п'яти пальців. Під п'яддю спочатку розуміли міру довжини, яка дорівнювала максимальній відстані між великим та вказівним пальцями (180–190 мм). П'ядь згадувалася в описах подорожей руських паломників XII–XVI ст.ст. Її використовували для визначення невеликих довжин. Отже, давньоруська система мір довжини мала наступний вигляд: 1 верста=750 сажень=2250 ліктів=4500 п'ядей.

Назва пуд, за Д.І.Прозоровським, означає вагу. В давній метрології пуд означав не лише міру ваги, але і пристрій, а при зважуванні металів, пуд приймався як одиниця вимірювання, так і рахунковою одиницею, якій віддавали перевагу перед берківцем навіть тоді, коли результати зважування дорівнювали десяткам і сотням пудів. Слово «гривна» використовували для позначення як вагової, так і грошової одиниці (міра цінності), зустрічалася в «Правді Руській» [5]. Гривна була найпоширенішою мірою ваги в торгівлі і ремеслі, її застосовували при зважуванні золота й срібла.

Київська Русь вела торгівлю не тільки з найближчими сусідами, але і з далекими країнами. Значну вагу в торгівельних перевезеннях займали водні шляхи. Найдавніші судна – човни-однодеревки, зроблені з суцільних стовбурів, відомі з X ст. Вони були невеликі і вмщували не більше трьох чоловік і тільки деякі з них досягали 20 м у довжину [12]. Пізніше вантажопідйомність човнів почали збільшувати, з'явилися набивні човни, дощаники. В Київській Русі використовували різні міри, які знаходилися у розпорядженні князів і надавалися ними для того, щоб використовувати в торгівлі, будівництві тощо. З появою зразкових-еталонних мір їх необхідно було дбайливо зберігати. Еталони мір зберігалися в храмах, церквах і освячувалися. Отже, технічна і метрологічна культура Київської Русі була досить розвинута, чому сприяли торгівельні зв'язки Русі з іншими державами.

Феодална роздробленість Русі в якийсь мірі привела до появи специфічних місцевих мір, що відрізнялися від київських як значеннями, так і найменуваннями (особливо міри об'єму), наприклад, новгородська короб'я, псковська зобниця, півночедвинський пуз. Але навіть в цю епоху князі прагнули мати офіційно встановлені міри. На мірах ставили клейма, що засвідчувало їх законність (у межах князівства) і давало можливість відрізнити їх від інших мір. Так, у грамоті белозерського князя Михайла Андрійовича (XV ст.) вказувалося, що всі міри повинні мати печатку князя.

У 1949 р. Б.О.Рибаков, аналізуючи архітектурні споруди, переглянув середньовічну метрологію Русі. Виявилось, що на Русі з XI по XVII ст. існувало сім видів сажень: велика сажень – 1494,6 мм, сажень без чоти – 1972 мм, мірна сажень – 1764 мм, коса сажень – 2160 мм, пряма сажень – 1527,6 мм, трубна сажень – 1870,8 мм, морська сажень – 1830 мм [13, с.84]. Для будівництва храмів в післямонгольський період впроваджено косу сажень, для якої запроваджено зручні антропометричні методи. У XIV–XV ст.ст. коса сажень вийшла з використання вузького кола будівельників і до XVI ст. застосовувалася в інших галузях, де витіснила пряму сажень. У XVI ст. коса сажень розпалася на кілька типів: трубна сажень, місткова, мостова, що закріплювалися металевими еталонами.

Найвагоміший внесок у дослідження російських мір зробив Б.О.Рибаков, зокрема, у виникнення метрологічних уявлень. Результати вимірювань дали можливість йому встановити, що міри довжини та їх класифікація пов'язані певними співвідношеннями мір, тобто були впорядкованими системами. У Б.О.Рибакова виникла думка про можливість встановлення зодчими простих співвідношень між мірами, які забезпечували функціональність і легкість користування. Цю концепцію було реалізовано як геометричну побудову з системи кіл і вписаних у них квадратів. Вона характеризується тим, що спираючись на просту і махову сажень, для кожної системи мір використовували один і той же коефіцієнт – два [13].

Відзначимо універсальний характер таких геометричних побудов. Вони чинні для будь-якої з мір довжини Стародавньої Русі (сажень, півсажень, лікоть, п'ядь). Сторони однієї сукупності квадратів, розташованих через один, відтворюють значення півсажні, ліктя і п'яді, які є частинними одиницями у відношенні до сажні у 152 см, а сторони другої сукупності квадратів дають частинні одиниці 108 см, 54 см, 27 см для сажні у 216 см. За допомогою цієї системи визначали розміри мостів, веж, опор, які мали значну висоту для спостереження за ворогом і його обстрілу. За цією ж системою визначали і глибинні роботи (колодязі, підземні ходи). Система використовувалася переважно для будівництва храмів, тому вона була санкціонована церковною владою і змогла залишитися єдиною на всій території Русі навіть у період її феодальної роздробленості. Більш того, ці міри зберігалися в будівельній практиці протягом XI–XVII ст.ст., чому сприяла наявність трьох систем мір (з сажнями 152, 176 і 216 см). Наявність цих, взаємопов'язаних і легко відтворюваних графічно мір, давала можливість у багатьох випадках обходитись без дробі, що полегшувало операції вимірювання, а також планування і будівництво великих споруд. Пропорційність і гармонія споруд досягалася застосуванням будівельниками не однієї системи мір, а двох або трьох, що перебували між собою в певних співвідношеннях. Наявність таких мір спрощувало розрахунки. Підтвердженням гіпотези Б.О.Рибакова стала знахідка Новгородської архітектурної експедиції (1972), коли в центральній частині Новгорода знайшли уламки мірного жезла (мірила), на якому було нанесено три різні шкали, що свідчило про одночасне застосування трьох різних сажень. Однак

зарубки на жезлі, розміщені через 6, 7 і 8 см, не збігалися з відомим поділом сажень (п'ядь, вершок). Зіставлення із західноєвропейськими і візантійськими мірами теж не дало результатів. Однак перевірка пропорційності співвідношень цих зарубок показала, що вона точно збігається з пропорційними співвідношеннями вже відомих нам сажень – прямої, мірної і великої. Отже, треба було знайти, якою часткою сажні є ці зарубки на мірилі. З'ясувалося, що вони відповідають $1/21$ прямої сажні, $1/21$ мірної сажні і $1/21$ половини великої сажні. Такий збіг не міг бути випадковим і Б.О.Рибаков припустив, що ці зарубки пов'язані з відношенням довжини кола і діаметра кола. І справді, якщо взяти за діаметр кола сажень, складену з 21 зарубки мірила, коло буде дорівнювати 66 зарубкам. Отже, це відношення дорівнює $66/21 = 3,14285$. Тобто ми отримуємо наближення до числа $\pi = 3,1416$. Мабуть, це дало можливість архітекторам робити кружала для арок, кривих поверхонь церков, храмів та інших споруд [3].

Геометричні міри частково стали мірами площі, такі як квадрат, сторона якого дорівнювала одиниці довжини: квадратна верста, квадратна («кругла») десятина і квадратна сажень. Замість слова «квадратна», що не існувало в той час, вживали «чотирикутна» і т.д. Водночас у містах результати вимірювання невеликих площ подавали тільки в мірах довжини (саженях) без переведення їх у квадратні міри.

Багатовікова історія метрології корисна для розвитку суспільства, хоч її зародження і становлення висвітлюються лише у розрізних даних. Прикладна метрологія вивчає питання практичного використання результатів теоретичних знань у різних сферах діяльності. Використовуючи ґрунтовний матеріал, автор проводить історіографічний аналіз розвитку метрологічних уявлень з часів Київської Русі. Увага в статті звернена на аналіз розвитку форм архітектури під впливом становлення метрології та стандартів. Аналізуючи, автор приходить до висновку, що технічна культура України з часів Київської Русі була на високому рівні, що дозволило досягти послідовного розвитку в будівництві.

Список використаних джерел

1. Українська минувшина / [Пономарьов А., Артюх Л., Бетехтіна Т. та ін.]. – [2-е вид.]. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
2. Беляев Н.Т. О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса / Н. Т. Беляев // *Seminarium Kondakovianum*. – Прага, 1917. – Т. 1. – С. 258-260.
3. Прозоровский Д. Древнерусские меры / Прозоровский Д. // *Журнал министерства народного просвещения*. – М., 1854. – Ч. 81. – № 3. – С. 230–268.
4. Патерик Києво-Печерський / [упоряд. І.Жиленко] ; відп. ред. В. М. Колпакова. – [2-е вид.]. – К., 2001. – 348 с.
5. Правда Русская : комментарии / [сост. Б. Александров и др.] ; ред. Б. Д. Греков. – М. – Л., АН СССР. – 1947. – 862 с.
6. Устюгов Н. В. Очерк древнерусской метрологии / Н. В. Устюгов // Кн. 19 : Серия «Исторические записки». – М., 1946. – С. 320–322.
7. Черепнин Л. В. Русская метрология / Черепнин Л. В. – М., 1944. – 96 с.

8. Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих / Б. А. Рыбаков // Советская археология. – 1957. – № 1. – С. 84–113.
9. История механики в России / [ред. А. Н. Боголюбова и др.]. – К. : Наук. думка, 1987. – 392 с.
10. Величко О. М. Основи метрології, стандартизації та контролю якості / О. М. Величко, І. І. Дудич. – Ужгород : Видавничий центр УжДУ, 1998. – 284 с.
11. История механики с древнейших времен до конца XVIII ст. / [ред. А. Т. Григорьяна и др.]. – М. : Наука, 1971. – 297 с.
12. Ганчо В. Суднобудування в Україні: сучасний стан стандартизації та сертифікації / Ганчо В. // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2000. – № 2. – С. 17–19.
13. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: исследования и заметки / Рыбаков Б. А. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 240 с.

References

1. Ukrayins'ka mynuvshyna / [Ponomar'ov A., Artyukh L., Betekhtina T. ta in.]. – [2-e vyd.]. – К. : Lybid', 1994. – 256 s.
2. Belyaev N.T. O drevnykh y pymeshnykh russkykh merakh protyazhenyya y vesa / N. T. Belyaev // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1917. – Т. 1. – S. 258-260.
3. Prozorovskyy D. Drevnerusskiye меры / Prozorovskyy D. // Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshchenyya. – М., 1854. – Ch. 81. – № 3. – S. 230–268.
4. Pateryk Kyievo-Pechers'kyy / [uporyad. I.Zhylenko] ; vidp. red. V. M. Kolpakova. – [2-e vyd.]. – К., 2001. – 348 s.
5. Pravda Russkaya : kommentaryy / [sost. B. Aleksandrov y dr.] ; red. B. D. Hrekov. – М. – L., AN SSSR. – 1947. – 862 s.
6. Ustyuhov N. V. Ocherk drevnerusskoy metrolohiyy / Ustyuhov N. V. // Kn. 19 : Seryya «Ystorycheskye zapysky». – М., 1946. – S. 320–322.
7. Cherepnyn L. V. Russkaya metrolohiyya / Cherepnyn L. V. – М., 1944. – 96 s.
8. Рыбаков В. А. Arkhitekturnaya matematyka drevnerusskykh zodchykh / В. А. Рыбаков // Sovet-skaya arkheolohyya. – 1957. – № 1. – S. 84–113.
9. Ystoryya mekhanyky v Rossyy / [red. A. N. Boholyubova y dr.]. – К. : Nauk. dumka, 1987. – 392 s.
10. Velychko O. M. Osnovy metrolohiyi, standartyzatsiyi ta kontrolyu yakosti / O. M. Velychko, I. I. Dudych. – Uzhhorod : Vydavnychy y tsentr UzhDU, 1998. – 284 s.
11. Ystoryya mekhanyky s drevneyshykh vremen do kontsa KhVIII st. / [red. A. T. Hryhor'yana y dr.]. – М. : Nauka, 1971. – 297 s.
12. Hancho V. Sudnobuduvannya v Ukrayini: suchasnyy stan standartyzatsiyi ta sertyfikatsiyi / Hancho V. // Standartyzatsiya, sertyfikatsiya, yakist'. – 2000. – № 2. – S. 17–19.
13. Rybakov B. A. Yz ystoryy kul'tury Drevney Rusy: yssledovanyya y zametky / Rybakov B. A. – М. : Yzd-vo MHU, 1984. – 240 s.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2015 р.

Е.Л. Храмова-Баранова, И.П. Гладкова, С.П. Деркач

Трансформация архитектурных форм времен Киевской Руси на основе стандартов измерения

В статье раскрываются исторические аспекты становления и развития основных форм зодчества на основе метрологических представлений на территории Украины времен Киевской Руси. Используя обстоятельный материал, авторы проводят историографический анализ развития метрологических представлений со времен Киевской Руси. Основное внимание в статье обращено на анализ развития форм архитектуры под воздействием становления метрологии и стандартов. Анализируя, авторы приходят к выводу, что техническая культура Украины со времен Киевской Руси была на высоком уровне, что позволило достичь последовательного развития в основных формах строительства. Для исследования поставленной проблемы необходимо проанализировать влияние стандартов измерения на трансформацию архитектурных форм со времен Киевской Руси. На сегодняшний день практически не существует исследований по этой проблематике.

Ключевые слова: зодчество, метрология, техническая культура Украины.

H. Khramova-Baranova, I. Gladkova, S. Derkach

Transformation of architectural forms of time of Kiev Rus on the basis of standards of measuring

In the article the historical aspects of becoming and development of basic forms of architecture open up on the basis of metrology presentations on territory of Ukraine of times of Kiev Rus. Using the detailed material, an author conducts the historiography analysis of development of metrology presentations from times of Kievan Rus. Basic attention in the article is an appeal on the analysis of development of forms of architecture under act of becoming of metrology and standards. Analysing, an author comes to the conclusion, that an industrial crop of Ukraine from times of Kiev Rus was at high level, that allowed to attain a progressive advance in the basic forms of building. For research of the put problem it is necessary to analyse influence of measuring standards on transformation of architectural forms from times of Kiev Rus. For today practically there are not researches from this problem.

Key words: architecture, metrology, industrial crop of Ukraine.

ПРО АВТОРІВ

Бушин Микола Іванович	доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Бінецька Оксана Володимирівна	кандидат історичних наук, викладач кафедри психології та педагогіки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ
Гладкова Ірина Павлівна	патентознавець, старший викладач кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету
Голуб Олександр Олександрович	аспірант кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Деменко Людмила Михайлівна	молодший науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, м.Київ
Деркач Сергій Петрович	старший викладач кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету
Ілляшенко Юлія Юрївна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Калініченко Катерина Сергіївна	аспірант кафедри Історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Лазуренко Валентин Миколайович	доктор історичних наук, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Лисенко Алла Іванівна	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
Милько Володимир Іванович	кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, м. Київ
Миرونчук Анатолій Святославович	науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м.Київ

<i>Перехрест Ірина В'ячеславівна</i>	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
<i>Пшенишна Наталія Миколаївна</i>	викладач кафедри безпеки життєдіяльності Черкаського державного технологічного університету
<i>Ротте Сергій Вікторович</i>	кандидат технічних наук, доцент, в.о.завідувача кафедри безпеки життєдіяльності Черкаського державного технологічного університету
<i>Силка Оксана Захарівна</i>	кандидат історичних наук, доцент, кафедра українознавства, Національний університет харчових технологій (м. Київ)
<i>Синявська Лариса Іванівна</i>	кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
<i>Спіркіна Оксана Олексіївна</i>	кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ
<i>Стадник Ірина Юріївна</i>	кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
<i>Тептюк Людмила Миколаївна</i>	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету
<i>Тимів Іван Миколайович</i>	завідувач Етнографічного музею Калущини, історик, м. Калущ Івано-Франківської області
<i>Томазов Валерій В'ячеславович</i>	кандидат історичних наук, зав. сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, м.Київ
<i>Храмова-Баранова Олена Леонідівна</i>	доктор історичних наук, професор кафедри дизайну Черкаського державного технологічного університету
<i>Худолей Оксана Сергіївна</i>	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

<i>Чепурда Ганна Миколаївна</i>	кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету
<i>Чубіна Тетяна Дмитрівна</i>	доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
<i>Ярмоленко Марія Іванівна</i>	доктор історичних наук, професор, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії, м. Ізмаїл, Одеської області
<i>Ярославська Лариса Петрівна</i>	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри фізичної культури Черкаського державного технологічного університету
<i>Яшан Оксана Олексіївна</i>	кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

Наукове видання

ГУМАНІТАРНИЙ ВІСНИК
Всеукраїнський збірник наукових праць

Зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6062 від 16.04.2002 р.

Число 22

СЕРІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Випуск 6

Адреса редакції: ЧДТУ, кафедра історії України
та суспільних дисциплін,
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006,
тел.: (0472) 73-02-52

Статті подаються в авторському редагуванні.

*Видавнича обробка: Костенко Т.В.
Обробка електронного макету: Вознюк Т.І.*

Формат 60x84 1/16. Папір оф. Друк оперативний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 22,2. Вид. № 15-0246. Наклад 100 прим.

Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 896 від 16.04.2002 р.
бульвар Шевченка, 460, м. Черкаси, 18006.
Надруковано: ФОП Гордієнко Є.І., м. Черкаси